

Издавач

Филозофски факултет Универзитета у Источном Сарајеву
<http://www.ff.ues.rs.ba>

За издавача

Др Драга Мاستиловић

Редакција

Др Андреј Ментел, Универзитет у Братислави, Словачка
Др Сања Бошковић Данојлић, Универзитет у Поатјеу, Француска
Др Наталија Касаткина, Универзитет у Јарославу, Русија
Др Клавдија Кутнар, Универзитет у Копру, Словенија
Др Светлана Куртеш, Универзитет у Мадери, Португалија
Др Александар Јокић, Универзитет у Портланду, САД
Др Теодора Попеску, Универзитет Алба Јулија, Румунија
Др Златко Павловић, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Бисерка Кошарац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Огњен Куртеш, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Вишња Вишњевац, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ
Др Милка Грмуша, Универзитет у Источном Сарајеву, БиХ

Главни и одговорни уредник

Др Јелена Марковић

Секретар

Др Срђан Шућур

Контактни подаци Уредништва

Адреса: Алексе Шантића 1, 71420 Пале
Мејл: info@ff.ues.rs.ba
Број телефона: 057 225191

Лектура и коректура

Сузана Катава
Тања Булатовић
Др Ивана Миљковић
Др Огњен Куртеш

Припрема за штампу

Оља Анђелић

Штампа

„КОРКОМЕРС“ С. Р., Источно Сарајево

Тираж

200

ISBN 978-99976-45-27-2

COBISS.RS-ID 138360833

УНИВЕРЗИТЕТ У
ИСТОЧНОМ САРАЈЕВУ

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ ПАЛЕ

Посебна издања
НАУЧНИ СКУПОВИ

НАУКА И СТВАРНОСТ

Зборник радова са научног скупа
(Пале, 21. мај 2022)

Књига 16

Пале, 2023

Садржај

ФРАНЦУСКИ ЈЕЗИЧКИ КУЛТУРНИ ПРОСТОР ENVIRONNEMENT LINGUISTIQUE ET CULTUREL FRANÇAIS	9
Emir A. Šišić La morphologie verbale dans un corpus écrit des lycéens: flexion et supplétion Глаголска морфологија у писменом корпусу средњошколаца: Флексија и суплетивност – Резиме	11 24
ФИЛОЗОФИЈА И СТВАРНОСТ ПОСТИСТИНЕ PHILOSOPHY AND REALITY OF POST-TRUTH	25
Мишо Љ. Кулић Филозофија и тржишна експропријација истине Philosophy and Market Expropriation of Truth – Summary	27 38
Миљан Б. Попић Значење појмова <i>истина</i> и <i>човјек</i> у дјелу <i>Мисли</i> Божидара Кнежевића The Meaning of <i>Truth</i> and <i>Man</i> in 'The <i>Thoughts</i> of Božidar Knežević' – Summary	39 51
Srđan D. Maraš Spectacularisation of Politics and (Spectacular) Politicisation of Art in the Age of Global Capitalism Спектакуларизација политике и (спектакуларна) политизација уметности у доба глобалног капитализма – Резиме	53 70
ВАСПИТАЊЕ, ОБРАЗОВАЊЕ И НАСТАВА У СВЈЕТЛУ САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ EDUCATION AND TEACHING IN LIGHT OF CONTEMPORARY EDUCATIONAL TECHNOLOGY	71
Бранка С. Ковачевић, Далиборка Б. Шкипина Допринос Петра Мандића развоју и примјени савремене образовне технологије Petar Mandić's Contribution to the Development and Application of Modern Educational Technology – Summary	73 86
Гордана С. Дукић, Биљана М. Сладоје-Бошњак Инклузивно васпитање и образовање у свјетлу савремене образовне технологије Inclusive Upbringing and Education in Light of Modern Educational Technology – Summary	89 102

СУСРЕТИ КУЛТУРА НА БАЛКАНУ У СВЈЕТЛУ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА CONTACTS OF BALKAN CULTURES IN LIGHT OF HISTORICAL SOURCES	105
Марко Д. Томић Ислам у огледалу православне црквене периодике у вријеме Краљевине СХС/Југославије Islam in the Mirror of Orthodox Church Periodicals During the Kingdom of SHS/Yugoslavia – <i>Summary</i>	107 133
КОРПУСНИ РЕСУРСИ У САВРЕМЕНОЈ ЛИНГВИСТИЦИ НАСТАВА СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ CORPUS RESOURCES IN CONTEMPORARY LINGUISTICS FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN A DIGITAL ENVIRONMENT	135
Ana M. Lalić The Orality Model and the “Bad Data” Problem: Epistolary Discourse as a Source of Spoken Language Модел оралности и проблем „лоших података”: епистоларни дискурс као извор говорног језика – <i>Резиме</i>	137 152
Мaja М. Žarković Мccray Morphological Productivity of Compound Adjectives in English at the Level of Word-Formation Rules Morfološka produktivnost složenih pridjeva u engleskom jeziku na nivou pravila tvorbe – <i>Rezime</i>	155 174
Melinda A. Gorgan Teaching George Eliot’s <i>Silas Marner</i> through Hypertext Techniques Enseigner <i>Silas Marner</i> de George Eliot à travers les techniques de l’hypertexte – <i>Résumé</i>	177 193
СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У ЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ ПИСАЦ И КРИТИЧАР SERBIAN LITERATURE IN A EUROPEAN CONTEXT THE WRITER AND THE CRITIC	195
Жељка В. Пржуљ Улога Душана Матића у европском развоју српске књижевности The Role of Dušan Matić in the European Development of Serbian Literature – <i>Summary</i>	197 213

СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ И КЊИЖЕВНОСТИ У СВЈЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ПРОУЧАВАЊА ПИСАЦ И КРИТИЧАР СМРТ КЊИЖЕВНОСТИ SLAVIC LANGUAGES AND LITERATURE IN LIGHT OF CONTEMPORARY STUDIES THE WRITER AND THE CRITIC THE DEATH OF LITERATURE	215
Мирјана М. Лукић Јован Дучић и Милорад Ј. Митровић (Дучићева критика Митровићеве поезије) Jovan Dučić and Milorad J. Mitrović (Dučić's Criticism of Mitrović's Poetry) – <i>Summary</i>	217 233
Маријана Б. Стојковић Чудесно биље села Готовуша у словенском контексту The Miraculous Plants of the Village 'Gotovuša' in a Slavic Context – <i>Summary</i>	235 255
САВРЕМЕНА ИСТРАЖИВАЊА У ПСИХОЛОГИЈИ CONTEMPORARY RESEARCH IN PSYCHOLOGY	257
Бојана Р. Маринковић, Ђорђе М. Петронић Дисфункционалне когнитивне шеме и капацитет за ментализацију адолесцената Dysfunctional Cognitive Schemas and Adolescents' Capacity for Mentalisation – <i>Summary</i>	259 275
Наташа Т. Костић, Љубица М. Драгишић Доживљај усамљености ученика средњих школа, студената и запослених Loneliness in High School Students, University Students and Employees – <i>Summary</i>	277 297
Снежана З. Станар Повезаност перцепције мобинга и радне ангажованости The Relationship Between a Perception of Mobbing and Work Engagement – <i>Summary</i>	299 314
Лuka D. Borović Egocentrizam i interpersonalni odnosi u adolescenciji Egocentrism and Interpersonal Relationships in Adolescence – <i>Summary</i>	315 330

ПОЛИТИКА, МЕДИЈИ И СТВАРНОСТ ДРУШТВЕНИ ИЗАЗОВИ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ COVID-19 POLITICS, MEDIA AND REALITY SOCIAL CHALLENGES DURING THE COVID-19 PANDEMIC	333
Danijela M. Lakić Posljedice pandemije Covid-19 na Evropsku uniju kao političku zajednicu	335
The Impact of The Covid-19 Pandemic on the European Union as a Political Community – <i>Summary</i>	352
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ	353
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	359

ФРАНЦУСКИ ЈЕЗИЧКИ КУЛТУРНИ ПРОСТОР

ENVIRONNEMENT LINGUISTIQUE
ET CULTUREL FRANÇAIS

LA MORPHOLOGIE VERBALE DANS UN CORPUS ECRIT DES LYCÉENS: FLEXION ET SUPPLÉTION

Cet article vise à mettre en lumière l'acquisition de la morphologie verbale dans le corpus écrit auprès des lycéens bosniens (n=72) qui apprennent le français en tant que LV2 et LV3. En observant les itinéraires acquisitionnels des apprenants (Bartning & Schlyter 2004), nous souhaitons savoir quelles formes verbales utilisent les apprenants dans les tâches écrites : un exercice à trous et trois exercices de l'expression écrite. Par formes verbales, nous entendons ici les formes du radical verbal, supports du sens lexical du verbe et les désinences verbales, porteuses des informations concernant la personne, le nombre, le temps, l'aspect et la voix. Nous avons constaté que la majorité des erreurs commises relevaient du choix incorrect de l'alternance de la base et non de la désinence verbale. Les difficultés, qui se sont manifestées par la non-connaissance des conjugaisons en français concernent surtout le phénomène de la morphologie silencieuse (Ågren 2008), à savoir l'écart qui existe entre l'écrit et l'oral. Nous démontrons ici que les apprenants adolescents du FLE acquièrent plus rapidement le marquage par une flexion prononcée. En revanche, la réalisation correcte des différences catégorielles exprimées par un changement de base est mise en place plus tardivement, à l'exception de la copule dont la haute fréquence dans l'*input* favorise et facilite la flexion correcte. Les exemples d'erreurs de haute fréquence sont les verbes modaux *pouvoir*, *devoir* et *vouloir* ayant des formes supplétives du radical, c'est-à-dire présentant des radicaux multiples.

Mots-clés: morphologie verbale, supplétion, itinéraires acquisitionnels, flexion, morphologie silencieuse

* emir.sisic@ff.unsa.ba

GRAMMAIRE DE LA PHRASE

Dans cet article, nous portons intérêt à l'analyse de la grammaire de la phrase française, plus précisément l'acquisition des verbes au sein de l'énoncé. Par grammaire, nous désignerons ici *a priori* la structure interne des mots (radical, affixes, dérivation...), qui est directement liée à la morphologie et l'organisation des mots en phrases, qui s'appuie sur la syntaxe (Beacco 2010 : 19). Selon Vigner (2009), les domaines ordinaires d'analyses d'une phrase sont la syntaxe, les relations que chacun des mots ou groupes de mots entretiennent avec les autres mots ou groupes de mots et la morphologie, les variations qui affectent un certain nombre de mots et fonction de catégories diverses (genre, nombre, personne, etc.). Nous examinerons les compétences et les connaissances morphosyntaxiques acquises au moyen d'activités grammaticales. Ces connaissances s'articuleront principalement autour des phénomènes suivants : la morphologie et la supplétion verbale et la morphologie silencieuse.

LA MORPHOLOGIE VERBALE

Répondre à la question comment les apprenants acquièrent la morphologie verbale ne consiste pas seulement à savoir comment ils conjuguent les verbes. L'acquisition d'une langue représente tout un processus et nous essayerons de l'expliquer parmi les différents groupes d'apprenants qui se situent aux différents stades d'acquisition du français. Les études sur l'acquisition de la morphologie verbale en français langue seconde s'intéressent à l'emploi et au développement des formes verbales dans le discours de l'apprenant (Véronique 2009 : 165). L'étude des marques grammaticales domine par rapport à celle des marques lexicales. Par formes verbales, nous entendons ici les formes du radical verbal, supports du sens lexical du verbe, et les désinences verbales, porteuses des informations concernant les éléments comme personne, nombre, temps et aspect (idem 2009 : 165). Du point de vue de la grammaire traditionnelle, l'accord de ces éléments au sein de l'énoncé est marqué par la désinence, c'est-à-dire un élément postverbal comme un suffixe dans le cas du présent ou par un élément préverbal, l'auxiliaire dans le cas du passé composé (idem 2009 : 167). Les études de la morphologie verbale en français langue étrangère se basent souvent sur les morphèmes grammaticaux (*morphemes studies*) (Meisel 1987, Plénat 1987, Klein & Perdue 1997, Ågren 2005, Kihlstedt & Schlyter 2009). Les morphèmes grammaticaux

peuvent ętre des mots de fonction, comme les dęterminants du nom ou les conjonctions ou des affixes lięs. Par ailleurs, les verbes et les formes verbales constituent un domaine oų les diffęrences entre les langues sont particulięrement sensibles et pręcises.

Nous nous intęressons notamment ę la grammaire verbale acquise dans des milieux guidęs par les enseignants. Les savoirs mętalinguistiques qui concernent le champ du verbe dans le franęais seront traitęs ę partir de deux disciplines grammaticales : morphologie et syntaxe. « Le verbe est le mot ou groupe de mots qui exprime l'action, l'existence ou l'ętat du sujet, ou encore l'union de l'attribut au sujet » (Grevisse 1990 : 34). Il convient de pręciser que le verbe varie en mode, en temps, en voix, en personne et en nombre. Pour ęviter toute confusion, nous nous proposons de dęfinir dęs le dępart le temps, aspect et mode d'action. Il existe plusieurs modes d'action tels que : momentanę, terminatif, inchoatif, duratif, ęvolutif, progressif, ręsultatif, ingressif, itęratif, imminent, fręquentatif, multiplicatif, etc. Les modes d'action sont caractęrisęs du point de vue de la phrase, de la quantitę, de la divisibilitę de l'action. Le mode d'action ęgalement appelę l'aspect lexical concerne la structure temporelle interne de la situation exprimęe par un verbe. En ce qui concerne le temps, dans l'optique de Comrie (1976), il met en rapport la situation exprimęe par le verbe avec le point de ręfęrence de l'ęnonciation sur un axe temporel. Nous empruntons aussi ę Comrie (1976) la dęfinition de l'aspect grammatical : « Les manięres diverses de concevoir le dęroulement de la situation » [*Different ways of viewing the internal temporal constituency of a situation*] (1976 : 2). Il exprime la faęon dont la situation dęcrite par un verbe est envisagęe dans son dęveloppement interne (Bergstrۆm 1997). Cette męme auteure explique que l'aspect caractęrise la structure interne des situations. ę titre d'exemple, les ęnonces *Charlotte chantait*, ę l'imparfait (imperfectif) et *Charlotte chanta*, au passę simple (perfectif) illustrent deux faęons diffęrentes de concevoir le dęroulement du procęs.

Quant ę la classification des verbes, Vendler (1967) propose un systęme selon leur mode d'action qui comprend les ętats (*avoir*), qui ne pręsentent aucun dęroulement temporel interne, les activitęs (*chanter*), ayant un dęveloppement homogęne infini, les accomplissements (*lire un livre*), qui ont un dęveloppement suivi d'un point culminant, et finalement les achęvements (*ęclater*), qui sont ponctuels ou instantanęs. Les ętats et les activitęs, qui n'ont pas de point culminant, sont des verbes atęliques, alors que les accomplissements et les

achèvements, qui ont un point final, sont des verbes téléiques (Garey 1957).

En faveur de notre recherche, nous présentons brièvement les groupes des verbes en français. Le Ier groupe est celui dont les verbes ont l'infinitif est en *-er* (type *aimer, parler*). Il est le plus régulier et le plus important, puisqu'il rassemble la plupart des verbes français (90 % soit environ 4 000 verbes). Le IIe groupe, très homogène, réunit les verbes ayant l'infinitif en *-ir* et dont le radical présente une variation par allongement ou troncation (type *finir* : *je finis* vs. *nous finissons*). Environ 300 verbes sont conjugués ainsi et souvent formés sur des adjectifs (*grandir, rougir*) ou des noms (*atterrir*). Finalement le troisième groupe, aussi très hétérogène, comporte tous les autres verbes (environ 350), parmi lesquels les plus irréguliers et ceux d'usage le plus fréquent. En raison de la complexité de leur morphologie, ils forment la conjugaison dite « morte », improductive qui a tendance à s'appauvrir. Comportant pour la majorité un radical variable (les termes de *thème* et de *base* sont également employés) et des particularités, ils ne peuvent se conjuguer d'après un modèle commun à l'instar des verbes des deux premiers groupes. Ainsi, on compte une centaine de verbes en *-re* (type *rompre*), qui ont la structure la plus claire, avec le radical variable par allongement (*je romps* vs. *nous rompons*) et élargissement du thème en *-i* (*il rompit*) ou *-u* (*rompu*). Une trentaine de verbes en *-ir* (type *dormir*) présentent également un radical variable, avec élargissement (trois bases : *je dors* vs. *nous dormons* vs. *dormi*). Il existe aussi environ trente verbes en *-oir* (type *devoir*), parmi lesquels se trouvent les verbes modaux et ont une morphologie archaïque avec beaucoup de particularités. D'autres verbes encore, classés dans le IIIe groupe, représentent de véritables assemblages de formes, comme les verbes de haute fréquence tels que *être, avoir* et *aller* qui servent d'auxiliaires dans les temps composés et sont très irréguliers (Bassano 2001a, 2001b). Les irrégularités verbales renforcent souvent l'imprévisibilité dans la conjugaison, car les formes flexionnelles différentes rendent plus complexe l'acquisition des verbes et aussi moins naturelle et productive. Il s'agit du phénomène de la supplétion verbale que nous présenterons dans le paragraphe suivant.

LA SUPPLÉTION VERBALE

Le verbe irrégulier est le verbe qui possède des formes supplétives. On parle de supplétion quand l'ensemble des formes que prend un même mot (ou plus précisément un lemme) dans sa flexion

fait intervenir plusieurs radicaux (ou lexèmes), au lieu d'être construit par modifications d'un seul radical. Il s'agit d'une « irrégularité » en ce qu'elle rend imprévisible la flexion du mot considéré, laquelle doit ainsi être apprise forme par forme. Un lexème est irrégulier si on ne voit pas comment formuler les règles de flexion de façon qu'elles dérivent certaines des formes de ce lexème. Les verbes réguliers sont les verbes non-supplétifs et non-défectifs (Plénat 1987, Paradis & El Fenne 1995). Dans le cas du français, nous avons affaire aux flexions régulière et irrégulière. La conjugaison en français met l'accent sur l'analyse des paradigmes de conjugaison en termes de classes flexionnelles. Bonami & Boyé (2003 : 105) précisent qu'il existe trois positions à propos des irrégularités de flexion :

1. les irrégularités sont apparentes et devraient être réduites par la phonologie,
2. les irrégularités se basent sur un critère formel pour identifier les lexèmes irréguliers,
3. un lexème est irrégulier si les locuteurs expriment un comportement à propos de ce lexème différent de celui qu'ils manifestent à propos des lexèmes réguliers.

Bonami & Boyé (2003 : 106) distingue deux types de supplétion : supplétion de forme et supplétion de thème. Si un verbe possède plusieurs thèmes phonologiquement distincts (tels que savoir, boire, mourir), il est irrégulier, car il utilise plusieurs thèmes dans les zones de leurs paradigmes. Ils sont relativement nombreux (environ 350), mais de faible fréquence. En revanche, certains verbes irréguliers (tels que être, faire, dire) ont une supplétion de forme fléchie qui ne ressemble à aucune autre forme du paradigme. En général, ces verbes sont très fréquents.

En parlant de l'acquisition des verbes fréquents et non-fréquents, le facteur comme la langue première de l'apprenant, le type d'input (oral vs écrit), ou encore la méthodologie d'enseignement, dans le cas d'un apprentissage guidé, jouent un rôle dans la probabilité de réalisation correcte de l'accord sujet-verbe (Véronique 2009 : 176). Granget (2005) remarque ainsi que les verbes non accordés par des apprenants germanophones sont autant des verbes irréguliers (faire, prendre, mettre, voit) que des verbes réguliers (regarde, crie, se rencontrer), autant des verbes fréquents (est, fait, aller) que des verbes peu fréquents, voire de fréquence nulle dans l'environnement linguistique de la classe (courir, fuir, emmener). Granget (2005) et

Ågren (2005) soulignent que la désinence -nt reste cependant la marque la plus fréquente et étendue aux verbes auxiliaires et modaux.

apprenants suédophones (écrit) : *Ils font, elles veulent*

apprenants germanophones (écrit) : *Ils étrent, les deux prennent la fuite*

Quant à Ågren (2005), les verbes dont le pluriel est régulier à l'écrit sont correctement fléchis à hauteur de 90 % en contexte obligatoire. Elle sous-tend que tous les verbes sont marqués morphologiquement. Autrement dit, le marquage morphologique est plus fréquent sur les verbes irréguliers que sur les verbes réguliers. En considérant que la supplétion verbale représente des irrégularités des verbes français, nous devons préciser que ce phénomène n'est néanmoins pas le seul. L'écart qui existe entre l'oral et l'écrit en français complexifie davantage l'acquisition des verbes et la rend encore moins stable. Dans ce cas précis, cette instabilité se manifeste à travers les désinences inaudibles ou silencieuses des verbes appelée aussi la morphologie silencieuse.

LA MORPHOLOGIE SILENCIEUSE

Le phénomène de morphologie silencieuse (*silent morphology*) et de l'homophonie à l'oral, (Ågren 2008) rend la conjugaison en français plus complexe et instable. Il s'agit des mots dont les terminaisons morphologiques sont inaudibles à l'oral étant purement orthographiques et contextuelles. En conséquence, ces verbes sont peu saillants au niveau perceptuel (Ågren 2008). Ceux qui sont audibles sont plus saillants et ainsi plus faciles à apprendre. La saillance perceptuelle renvoie à la facilité avec laquelle un élément peut être perçu ou entendu. Dans ce cas-là, nous avons affaire à une conversion phonie-graphie, c'est-à-dire les unités phonologiques font l'objet d'une conversion graphémique (Bonin & Delattre 2010 : 501). Ce phénomène est essentiellement contextuel et c'est le point décisif pour le français écrit comme c'est le cas de l'accord avec la troisième personne du singulier et du pluriel (Ågren 2005, Granget 2004, 2005).

apprenant suédophone (écrit) : *Les garçons italiens parlent*

apprenant germanophone (écrit) : *ils fuient*

MÉTHODOLOGIE ET CORPUS

Nous avons effectué cette recherche auprès des lycéens dans deux lycées de Sarajevo : Quatrième lycée d'enseignement général où le français était appris alors en tant que LV3 après l'anglais et l'allemand et Le Lycée d'économies où le français occupait la place de la LV2 après l'anglais.¹ Le corpus sur lequel nous avons travaillé est intitulé FLELYC et est composé de 72 tests contenant quatre exercices : un exercice à trous et trois exercices de l'expression écrite. Il s'agit des sujets descriptifs familiers tels que les voyages, le livre préféré et la description d'une journée quotidienne.

Nous donnons une brève présentation de nos deux groupes. La première école secondaire est le Quatrième lycée d'enseignement général à Ilidža, un quartier de Sarajevo. Le groupe participatif est la classe IV1, filière linguistique qui apprend la langue française comme la troisième langue étrangère. Ils ne l'étudient que deux ans (la troisième et la quatrième année du lycée). La présence du français consiste en deux cours par semaine en première année d'étude, c'est-à-dire en troisième année du lycée. Le nombre de cours est doublé en quatrième année, à savoir quatre cours par semaine. Dans cette école, le français n'est étudié que dans la filière linguistique. C'est l'allemand qui est obligatoire comme la deuxième langue étrangère pour tous les parcours pendant quatre ans. Dans la classe IV1, 22 élèves ont participé au test grammatical que nous avons préparé. La majorité des élèves ont l'âge de dix-sept ans. Pendant toute leur scolarisation, tous les élèves ont étudié l'anglais comme la première et l'allemand comme la deuxième langue étrangère. Les élèves de cette classe sont situés au stade initial (IN) selon l'échelle proposée par Bartning & Schlyter (2004).

La seconde école dans laquelle nous avons mené cette étude est le Lycée d'économies, lycée professionnel de Sarajevo. Dans cette école, le français est toujours étudié comme la deuxième langue étrangère. Bien que cette langue ait été beaucoup plus étudiée dans les années 90, le nombre des cours a fortement diminué. À la différence du Quatrième lycée où les élèves commencent à étudier l'allemand comme

¹ Malheureusement, à l'heure actuelle en 2022, le français n'est plus appris dans les deux écoles dans lesquelles nous avons effectué cette étude. La baisse constante des cours et la position défavorable envers le français de la part des élèves et des parents dans ces deux établissements scolaires a fait que cette langue n'est plus proposée au choix.

la deuxième langue étrangère dès la première année du lycée, les élèves du Lycée d'économies peuvent choisir la LV2 et le choix est entre le français et l'allemand. Les élèves se décident majoritairement pour l'allemand. La LV3 n'existe pas dans cette école. Les classes qui ont participé à cette étude sont les classes III7, IV6 et IV7. Dans la classe III7, 23 élèves étaient présents le jour où nous avons effectué notre recherche. Dix-huit élèves de cette classe étudient le français déjà trois ans. Pourtant, il y a cinq élèves qui ont étudié le français sept ans, c'est-à-dire quatre ans dans l'école primaire et trois ans dans ce lycée. Les classes IV6 et IV7 comptent 27 élèves. Un seul élève a étudié le français pendant huit ans, c'est-à-dire quatre ans à l'école primaire et quatre ans au Lycée d'économies. Les élèves de ces deux classes se trouvent aux stades post-initial (PI) et intermédiaire (INT) de l'échelle de Bartning & Schlyter (2004). Voici le tableau récapitulatif.

Tableau 1 : Répartition des apprenants du corpus selon l'école, le nombre et le stade

Contexte de recherche	Quatrième lycée / Stade		Lycée d'économies / Stade	
Français étudié comme :	LV3		LV2	
Nombre d'élèves :	22	IN	50	PI, INT

Dans cette étude, nous avons observé l'emploi des verbes dans les quatre exercices du test grammatical. Les questions étudiées sont les suivantes :

1. Quelle sont les difficultés dans l'acquisition des désinences morphologiques des verbes ?
2. Quels sont les formes verbales qui apparaissent dans les énoncés ?
3. Est-ce que les apprenants utilisent les verbes de mouvement (aller, partir, sortir, voyager, venir etc.) dans le récit du voyage ?

RÉSULTATS ET DISCUSSION

Le premier exercice, exercice à trous est assez contrôlé et les réponses sont prédéterminées. Il ne fallait que donner les formes fléchies des verbes dans les trous. Dans le Tableau 2, nous montrons les fausses occurrences des verbes *partir*, *prendre*, *pouvoir*, *vouloir*, *devoir* et *revenir* qui sont les plus fréquentes.

Tableau 2 : Verbes les plus incorrectement orthographiés

partir	68%
prendre	72%
pouvoir	68%
vouloir	73%
devoir	81%
revenir	79%

Nous constatons qu'il s'agit des verbes acquis dans le stade débutant de l'acquisition de la morphologie verbale étant très fréquents (*high cumulative frequency verbs*). Nous nous sommes concentré surtout sur les trois verbes modaux : *pouvoir*, *vouloir* et *devoir*. Bien qu'ils fassent partie de la catégorie des verbes irréguliers, mais qui sont étudiés très tôt dans l'apprentissage du français, ils posent beaucoup d'irrégularités. Dans une grande partie du corpus, nous avons trouvé les occurrences des formes morphologiques suivantes des verbes : *devois*, *devoit*, *pouvent*, *voulois*, *vouloit*, *voulent*.

Tableau 3 : Nombre d'occurrences incorrectes des verbes *devoir*, *pouvoir*, *vouloir*

devoit	23
pouvent	21
vouloit	12

Pour les élèves, c'est l'infinitif qui était l'élément déclencheur pour la formation des verbes. C'est toujours à partir du radical de l'infinitif (*devoir* – *devoi*, *pouvoir* – *pouvoi*) qu'ils ont conjugué les verbes d'où apparaissent les formes erronées des verbes irréguliers. Les verbes *pouvoir*, *devoir* et *vouloir* ont des formes de supplétion du radical, irrégulières la I^e, IIe et IIIe personne du singulier et la IIIe personne du pluriel, c'est-à-dire ils comportent des radicaux multiples. Il faut constater que la supplétion du radical est une source importante d'irrégularité du verbe (changement phonétique d'alternance). Nous constatons qu'ils ont suivi le principe de fausse analogie.

1. *je **devois*** – tu **devois** – il **devoit*** (T59 A. K.)
2. *nous **pouvons** – vous **pouvez** – ils **pouvent*** (ex. T29 F. T.)
3. *nous **voulons** – vous **voulez** – ils **voulent*** (ex. T14 E.H.)

Lorsqu'il s'agit de trois exercices descriptifs et narratifs, les premiers verbes acquis sont toujours *être* et *aller*. Ces verbes apparaissent à plusieurs reprises dans les énoncés indiquant que les morphèmes grammaticaux dans les phrases copulatives sont très fréquents. Il en est ainsi avec les verbes du premier groupe qui sont utilisés avec fréquence. Ils sont réguliers et leur acquisition est productive par rapport aux verbes supplétifs. Dans la suite, nous donnons plusieurs exemples qui montrent différents emplois fautifs contenant quelques verbes réguliers et irréguliers ainsi que les verbes dont la flexion est due à la morphologie silencieuse.

4. Je **voudre** voyage dans L'Icelande parce que cet pays est tres interessante et differant. (T10 A. T.)
5. Je **suis aller** à Montenegro. C'est voyage est beau. Mon voyage est très bien. J'aime voyages et j'**aimerai** aller en France et **voirai** tour de Eiffel. (T23 A. E.)
6. J'**été** a Autriche. (T27 M. L.)
7. Je **visité** Paris. (T39 K. B.)
8. Je **me promené** je **faitait** fatigue. (T33 A. Ć)
9. Je **revene** en Sarajevo en decembre. (T55 A. S.)
10. Je **chercher** le nouveau costumes et je **ai connaitré** nouveau amis. (T38 A.I.)
11. C'est livre **est écrité** Hermann Hesse. (T62 L. M.)

Dans les trois exercices descriptifs, les verbes supplétifs *être* et *aller* restent les verbes les plus fréquents.

Tableau 4 : Verbes les plus utilisés dans les exercices 2, 3 et 4

être	202
aller	45
voyager	25
c'est	21
aimer	51
écrire	20
parler	23
lire	21
préférer	26

CONCLUSION

L'objectif de ce travail était de montrer comment les lycéens acquièrent la morphologie verbale en français LV2 et LV3. Nous avons observé en particulier les verbes supplétifs et irréguliers qui, par nature, propose une diversité dans la conjugaison et ainsi représentent souvent la source d'erreurs. Les apprenants ont d'abord acquis la règle selon laquelle se conjuguent les verbes réguliers ce qu'ils avaient transféré aussi aux verbes irréguliers (la fausse analogie). Il est plus facile d'acquérir les règles de conjugaison qui n'apportent pas d'exceptions que celles qui proposent une diversité morphologique (*voirai* au lieu de *verrai*). Le rôle de la fausse analogie est marqué.

La disproportion des désinences verbales dans l'*input* oral et écrit rend plus délicate l'acquisition des verbes dont les formes morphologiques sont équivalentes à l'oral (été / était, promené / promener, visité / visiter). Les apprenants acquièrent plus rapidement le marquage par une flexion prononcée alors que la réalisation correcte des différences catégorielles exprimées par un changement de base (les verbes *pouvoir*, *devoir* et *vouloir*), est mise en place plus tardivement, à l'exception de la copule dont la haute fréquence dans l'*input* favorise les formes fléchies correctes. Les apprenants ont conjugué la troisième personne du pluriel en s'appuyant sur la première et deuxième personne du pluriel qui sont, de plus, plus fréquentes dans l'*input* que la troisième.

Références bibliographiques

- Ågren M. (2005). La morphologie du nombre dans le syntagme verbal en français L2 écrit. L'accord de la 3ème personne du pluriel. In J. Granfeldt & S. Schlyter (Eds.), *Acquisition et production de la morphologie flexionnelle, PERLES*. Vol. 20 (131-150). Lund: Institut d'études romanes de Lund.
- Ågren, M. (2008). *À la recherche de la morphologie silencieuse : sur le développement du pluriel en français L2 écrit*. Thèse de doctorat. Université de Lund.
- Bartning, I. & Schlyter, S. (2004). Itinéraires acquisitionnels et stades de développement en français L2. *Journal of French Language Studies*, 14, 281-299.

- Bassano D. *et al.* (2001a). L'acquisition de la morphologie verbale à travers les langues. *Enfance* 1, Vol. 53, 81-99.
- Bassano, D. *et al.* (2001b). L'acquisition de la morphologie verbale en français et en allemand autrichien : II. L'épreuve des faits. *Enfance* 2, Vol. 53, 117-148.
- Beacco, J.-C. (2010). *La didactique de la grammaire dans l'enseignement du français et des langues: savoirs savants, savoirs experts et savoirs ordinaires*. Paris: Didier.
- Bergström, A. (1997). L'influence des distinctions aspectuelles sur l'acquisition des temps en français langue étrangère, *Acquisition et interaction en langue étrangère* [En ligne], 9 | 1997, mis en ligne le 18 novembre 2011, consulté le 25 août 2022. URL: <http://journals.openedition.org/aile/1315>; DOI: <https://doi.org/10.4000/aile.1315>
- Bonami, O. & Boyé, G. (2003). Supplétion et classes flexionnelles, *Langages*, 37e année, n° 152, *Quoi de neuf en morphologie?*, 102-126.
- Bonin, P. & Delattre, P. (2010). La procédure de conversion phonie-graphie en production sous-dicté. URL : <https://www.cairn.info/revue-l-annee-psychologique1-2010-4-page-495.htm>
- Comrie, B. (1976). *Aspect*. Cambridge : Cambridge University Press.
- Garey, H. (1957). Verbal aspect in French. *Language* 33, 91-110.
- Granget, C. (2004). *L'acquisition par des apprenants germanophones de la référence au passé par les français: un cas d'école*. Thèse de doctorat. Université Paris III.
- Granget, C. (2005). Développement de l'accord verbal avec un sujet pluriel dans les récits écrits d'apprenants germanophones scolarisés du français. In J. Granfeldt & S. Schlyter (Eds.), *Acquisition et production de la morphologie flexionnelle*, PERLES. Vol. 20 (111-123). Lund: Institut d'études romanes de Lund.
- Grevisse, M. & Briet, H. (2010). *L'accord du participe passé : règles, exercices et corrigés*, Bruxelles : De Boeck-Duculot.
- Kihlstedt, M. & Schlyter, S. (2009). Emploi de la morphologie temporelle en français L2 : étude comparative auprès d'enfants monolingues et bilingues de 8 à 9 ans . *AILE*, n° 1. URL : <http://journals.openedition.org/aile/4511>
- Klein, W., & Perdue, C. (1997). The basic variety (or : *Could not languages be much simpler ?*). *Second Language Research*, n° 13, vol. 4, 301-347.

- Paradis, C. & F. El Fenne (1995). French verbal inflection revisited: Constraints, repairs and floating consonants. *Lingua*, 95, 169-204.
- Plénat, M. (1987). Morphologie du passé simple et du passé composé des verbes de l' 'autre' conjugaison. *ITL Review of Applied Linguistics*, 77, 93-150.
- Vendler, Z. (1967). *Linguistics in philosophy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Véronique, D. (Ed.) (2009). *L'acquisition de la grammaire du français langue étrangère*, Paris: Didier/FLE.
- Vigner, G. (2009). *Le français langue seconde. Comment apprendre le français aux élèves nouvellement arrivés*. Paris: Hachette.

Емир А. Шишић

ГЛАГОЛСКА МОРФОЛОГИЈА
У ПИСМЕНОМ КОРПУСУ СРЕДЊОШКОЛАЦА:
ФЛЕКСИЈА И СУПЛЕТИВНОСТ

Резиме

Циљ овог рада је да расвијетли усвајање глаголске морфологије у писменом корпусу босанскохерцеговачких средњошколаца ($n = 72$) који уче француски као други и трећи страни језик. Посматрајући стадије усвајања језика (Bartning & Schlyter 2004), анализирамо облике које ученици користе у структуралној вјежби као и у вјежбама писменог изражавања. Под глаголским облицима подразумијевамо носиоце лексичког значења глагола као и глаголске наставке с пратећим елементима (лице, број, вријеме, вид, стање). Утврдили смо да је већина грешака настала због погрешног избора основе, а не глаголског наставка. Потешкоће које су настале непознавањем коњугација у француском тичу се и тзв. тихе морфологије, односно јаза који постоји између писаног и усменог језика. Закључујемо да средњошколци глаголе брже усвајају кроз маркирану флексију. С друге стране, реализација разлика исказаних промјеном глаголске основе усваја се касније, с изузетком копулативног глагола чија висока фреквенција у употреби погодује тачној употреби у контексту. Примјери високофреквентних глагола су модални глаголи *pouvoir*, *vouloir*, *devoir* који имају суплетивне основе, тј. вишеструке глаголске форме.

Кључне ријечи: глаголска морфологија, суплетивност, стадији усвајања, флексија, тиха морфологија

ФИЛОЗОФИЈА И СТВАРНОСТ ПОСТИСТИНЕ

PHILOSOPHY AND REALITY OF POST-TRUTH

ФИЛОЗОФИЈА И ТРЖИШНА ЕКСПРОПРИЈАЦИЈА ИСТИНЕ

Откако је појам постистине 2016. године стигао у *Оксфордски рјечник* и ту дефинисан као онај појам који се везује за околности, или за означавање околности у којима су објективне чињенице мање утицајне у обликовању јавног мњења од позивања на емоције и лично увјерење, није престала дискусија о стварном значењу које овај појам у себи носи или може да носи. Обликовала се представа да иако постистина није неки сасвим нови појам, да се њом у новим друштвеним и политичким околностима може ефикасно описати истина стварности за коју истина више није од примарног значаја. Премда је неистина одувјек била саставни дио јавног живота, односно, с друге стране успостављање и борба за истину његов темељни смисао, новост је у томе што се стварност постистине по први пут појављује као она која, додуше, не негира постојање истине, али јој та разлика за одлуку и јавну оријентацију уопште више није пресудна. Међутим, када истина није више регулативни друштвени појам, сасвим је логична и очекивана конвенција да ће и све друге вриједности, као што су слобода, једнакост или приватност, које суштински једино и имају свој смисао у разликовању истине од неистине таквом релативизацијом истине бити поништене.

Аутор у раду показује да је разлог општег друштвеног индиферентног односа према истини садржан у неолибералној апсолутизацији тржишта и трансформацији истине у лик пропаганде која се, већ према својој природи не обраћа разуму, већ човјековим емоцијама. То је основа филозофске критике овог рада који има намјеру да покаже да се ра-

* kulicmiso@gmail.com

ди о снажним тенденцијама поништавања темељних либералних вриједности, заправо идеологизацији и виртуелизацији истинских вриједности живота. Овај својеврсни нихилизам истине, експропријација истине поништава вриједност истине као безусловне темељне вриједности грађанског свијета, а усмјераван је и праћен нескривеном ароганцијом моћних корпорација којима као да се чини да њихову, на технолошким основама успостављену доминацију, више ништа стварно не може да угрози.

Кључне ријечи: филозофија, постистина, неолиберализам, експропријација истине, друштво, јавно мњење, маса, дигитализација, укидање приватности, онтологија забаве

Откако је појам постистине 2016. године стигао у *Оксфордски рјечник* (Oxford Dictionaries, 2016) и ту дефинисан као онај појам који се „везује за околности, или за означавање околности у којима су објективне чињенице мање утицајне у обликовању јавног мњења од позивања на емоције и лично увјерење“, није престајала дискусија о стварном критичком значењу који овај појам у себи носи, или може да носи. Чинило се да се појмом постистине може у модерним друштвеним и политичким околностима ефикасно описати стварност за коју истина више није од примарног значаја. Тако се обликовала представа да иако постистина није неки сасвим нови појам, јер су и раније постојале концепције које су запажале да је у емоционалним реакцијама маса потпуно одсутно рационално поимање, да ипак појам постистине доноси једну значајну новост у односу на претходне увиде. Новост о којој је ријеч, бар према нашем мишљењу, заправо је разлика која се може извести на основу чињенице да претходне концепције, рецимо оне Гистава Ле Бона (Ле Бон, 2005), Габријела Тарда (Tarde, 1969), Хозе Ортега и Гасета (Ortega i Gaset, 2013, Сигмунда Фројда (Frojd, 2006) или Сержа Московисија (Moscovici, 1986) примарност емоционалног спрам рационалног везују за масе, док, с друге стране, појам постистине одлучивање на основама емоција не везује само за масе, већ га, управо инсистирајући на једном специфичном говору о јавном мњењу, имплиците жели проширити на цјелину друштва и његову укупну стварност.

Међутим, друштво није исто што и јавно мњење, а свакако није исто што и маса, јер друштво претпоставља организацију која почива на правилима, законима који морају да имају своје рационално оправдање. С друге стране, друштво може да се редукује на ниво

масе, али се тада више не може говорити о друштву, јер се у том случају сваки закон на којем почива друштво може заобићи или суспендовати акламацијом запаљивог емоционалног узбуђења. При томе емоционалне одлуке, као „глас јавности“ или, што је исто, јавно мњење могу према манипулативним политичким потребама добити и институционално признање. Тада се несумњиво ради о начину прикривања деструкције друштвених норми, јер норме друштва претпостављају рационалну аргументовану дискусију, а не њихово доношење у атмосфери емоционалне понесености. Несумњиво је да таквим институционалним признањем друштво у лику политике може да створи емоционалном, ирационалном одређењу лик рационалног оправдања за сваковрсно насиље у распону од онога који се понекад дешава у грађанским демонстрацијама, преко притиска маса за промјену режима, па све до прихватања олако утврђених аргумената револуционарних или пријекних војних судова. Тако се види да су јавно мњење и маса једна те иста ствар успостављена емоционалним реакцијама, а не рационалним увидима, те да се овим поступком и нестајање истине у друштвеном одлучивању само привидно представља као ствар друштва, а не онога што суштински јесте: масе и јавног мњења. Тиме је створен не само медијски, већ и сваки други научни или образовни простор који је омогућио трансформацију знања у пропаганду, заправо трансформацију емоција у свијет који се представља као друштво које више не занима ни истина, ни неистина, већ само опипљиви материјални интерес.

Као што се види у *Оксфордском рјечнику*, у појму постистине се непосредно говори само о јавном мњењу, а не о друштву. Међутим, могућност да се губитак истине изрази не само као ствар која је одлика јавног мњења, већ да се испостави и као главна особина модерног друштва, била је постепено остваривана и остварена у каснијим разматрањима постистине. Наиме, захваљујући и извјесним двосмисленостима у формулацији појма постистине које, с једне стране, постистину експлиците везују за јавно мњење, а с друге, имплицирају и везу не само са јавним мњењем, већ и са друштвом тиме што не помињу масе као традиционални нераздвојни чинилац јавног мњења, то се веома брзо и поништила та важна разлика друштва и јавног мњења. Тако се друштво све мање резимирало у простору артикулације истине, а на другој страни све више редукovalo на јавно мњење, односно, на вјеровање које замјењује истину. Мњење је мњење управо зато што почива на неком облику вјеровања, а не на стварном знању које је могуће аргументовати. Тако се под друштвом почело све више мислити на јавно мњење, јер је и

утврђивање истине почело да се темељи на емоцијама, а не на слободи стварног јавног дијалога. Мњење не познаје јавни дијалог, управо зато што оно не пропитује своја увјерења, па му зато и не треба неко другачије схватање које би могло да га узнемири. С друге стране, поменуте раније концепције емоционалног одлучивања су јавно мњење углавном везивале само за појам масе, односно сматрале су да је особина масе у томе што она доноси одлуке само на основу емоција. Одлуке које се базирају само на емоцијама су суштина јавног мњења, а маса је појам који указује на то да су одлуке група људи убухваћене и произведене таквим емоцијама које дакле почивају на вјери, а не на знању. Међутим, за разлику од ових претходних концепција, појам постистине је у првобитном одређењу избјегао да јавно мњење повеже са појмом масе, те се чини да је управо на основу те чињенице и могао да створи претпоставке да се касније у појму постистине јавно мњење почне мислити у значењу друштва, а не масе. Ипак, маса није нестала, јер није нестало ни јавно мњење, те се утолико може запазити да се данас мање ради о традиционалном значењу масе које масу једино може да види као гомилу људи у јавном простору, већ се више налази у једном медијски скривеном значењу које обухвата јавну или политичку комуникацију. Јавно мњење данас обликују медији, па се зато и чини да маса у значењу гомиле више нема никакву обликовну снагу, јер се медији, наводно, обраћају појединцу, друштву, а не маси и јавном мњењу. У том погледу Вилијам Дејвис се у својој књизи *Нервозна стања* с правом пита како се то уопште могло десити да осјећања преузму контролу над свијетом који је некада био утемељен у јавним чињеницама. Дејвис је склон занимљивом и свакако дискутабилном закључку да политика заснована на осјећањима, а не на аргументима истине подстиче национализам, и да у том смислу представља неку врсту терапеутског средства за враћање изгубљеног смисла (Davies, 2018).

Тако израња слика да су јавни медији умјесто некадашњег појма масе и ирационалности јавног мњења добили једну нову демократску, истраживачку, истиносну улогу у друштву, односно, сугерише се јавна представа да медији првенствено имају друштвено рационалну, а тек посљедично емотивну улогу. То и омогућава привид да су медији у функцији друштва, а не искључиво стварања јавног мњења, јер се чини да се рационалност као „право на истину“ које обезбјеђују медији не обраћа маси, већ рационалном мислећем појединцу. Ипак, ту се ради о либералној и неолибералној представи које друштво схвата само као механички збир слободних, аутоном-

них појединаца које у друштво окупља само њихов прагматични појединачни интерес. Међутим, и поред представе која истиче појединца и друштво, маса ипак није нестала, јер није нестало ни јавно мњење. Уколико се признаје постојање јавног мњења, онда се мора признати и постојање масе, јер су то неодвојиви појмови. Међутим, данашњи појам масе је дат у једном новом значењу које претпоставља дигитално умрежене појединце, заправо дат је у значењу дигиталне масе и механизма који је чине доминантним јавним мњењем. Ипак, може се запазити не само покушај негирања појма масе у традиционалном значењу, већ и појма јавног мњења, јер се тај појам очигледно све више замјењује појмовима јавне или политичке комуникације. Међутим, обраћање политичара у кампањи не представља никакву комуникацију, јер комуникација не може бити једносмјерна. Комуникација претпоставља дијалог, па се утолико у овим појмовима јавне или политичке комуникације која је посредована медијима заправо једино и ради о прикривању чињенице да не постоји друштвени дијалог. Због тога се и сам појам јавног мњења морао изразити у привиду да је он комуникација, односно, да он није пуко јавно мњење које је суштински обликовано једино токовима емоција.

С друге стране, види се да ирационалност емоционалног одређења укидајући дијалог нужно мора да укида и критичко мишљење. Тиме она подстиче тенденције слијепе послушности тоталитарном духу, а то одмах значи и духу милитаризације друштва. То зато и јесте стварни дух постистине који укида рационалну истину тако што је игнорише и на њено мјесто ставља емоцију као истину. То је и разлог зашто су у скорије доба настали и сви они привидно научни појмови којим се емоционалност заогрће рационалношћу, као што то, рецимо, исказује говор психологије о „емоционалној интелигенцији“. Нespoјивост ових појмова прикрива се њиховом неодређеношћу. Због тога, што се емоционална одлука ипак мора представити у неком лику истине, то се у појму постистине и не казује да је у давању предности емоцијама и личном увјерењу у јавном одлучивању нестала свака истина, већ само да је свијет истине и неистине у јавном животу постао неки индиферентан простор. Постистина је тако и поред свог декларативног прихватања истине ипак суштински поништила истину у њеном рационалном значењу, те се може рећи да уколико постистина заиста чини стварност модерног друштва, да та чињеница одмах мора поставити неизбјежно питање и о тоталитарним тенденцијама, ако већ не и тоталитарној стварности тог истог друштва. Међутим, из формулације у *Оксфорд-*

ском рјечнику видљиво је да творци појма постистине ипак нису мислили на њене тоталитарне импликације. Због тога појам постистине у својој изворној дефиницији изгледа више као еуфемизам за тоталитарни карактер друштва, него што представља критички појам који би био од користи за указивање на појаву тенденција насиља и неправде у друштву, како би се на први поглед могло закључити.

Неистина је одувјек била саставни дио јавног живота, а позивање на емоције неизоставно средство манипулације. Међутим, чак и када су одлуке биле изнуђене емоционалним реакцијама, грађанско друштво се увијек позивало на истину, на неку аргументацију која треба да доведе до истине, а не само на пуку емоцијама натопљену необразложену констатацију. Због тога се утврђивање истине увијек и схватало као нужна истинска претпоставка праведног одлучивања које, управо због те истиносне чињенице, једино и може обезбиједити политички смисао идеји о историјском напредовању ка бољем и хуманијем свијету. Ту се налази и разлог зашто је јавна борба за истину путем указивања на неистину увијек представљана као неотуђиво право индивидуе којим се утемељује смисао слободе и демократске вриједности грађанског свијета. У том смислу, грађанско друштво се и у појму постистине не одриче истине, али је за разлику од свог претходног поимања у времену неолиберализма држи на маргини, тврдећи да за индивидуу и њену емоционалну оријентацију у доношењу одлука разликовање истине и неистине није више пресудно. Међутим, када истина више није регулативни друштвени појам, онда је сасвим логична и очекивана консеквенца да ће и све друге демократске вриједности, које једино и имају свој смисао у разликовању истине од неистине, таквом релативизацијом истине бити не само дискриминисане, већ суштински и поништене.

То повлачење истине из стварности друштва, па чак и нескривена истинофобија све више осликавају један свијет који није више само ствар дистопијских пројекција, већ указује на једну нову стварност у којој је потпуно видљиво присуство оних тенденција које су, утемељујући се примарно на емоцијама, нескривено обликоване тежњом за тоталном контролом и безобзирним укидањем сваког облика приватности. Облик приватности је и приватно власништво као прокламована темељна вриједност грађанског свијета која је, као што смо били свједоци током дешавања штрајка возача камиона у Канади јануара 2022. г, као мјера одмазде због одбијања присилног вакцинасања била по први пут у историји грубо погажена. Међутим, ради се само о првом грубом одузимању приватног

власништва, не стварно о првом одузимању уопште, јер се та пракса без обзира на прокламације непрестано примјењивала. Она се само камуфлирала другим, посредованијим облицима. Еуфемизам тзв. „замрзавања“ приватног власништва из политичких разлога је у основи тај исти у Канади проведени облик угрожавања приватног власништва којим се само покушава некако оправдати и ублажити чињеница одузимања светиње приватности. Међутим, ако је угрожен један облик приватности, угрожена је приватност у цјелини, као што то уосталом према искуствима Француске револуције важи не само за слободу, већ уједно и за све друштвене вриједности. Тако присуствујемо настанку једног новог свијета који тенденцијама угрожавањем приватног власништва као и приватности уопште руши сопствене темеље. Тај нови свијет који посредно ишчитавамо из консеквенци појма постистине, прегнантно је саопштен и ријечима Марка Закерберга, власника Фејсбука да „приватност више није друштвена норма“, те да је важно да компаније попут његове „одражавају промјене друштвених норми како би остале релевантне и конкурентне“ (Johnson, 2010). Међутим, за свијет постистине није никакав парадокс што се питање о истинитости ове констатације о томе да ли се „промјене друштвених норми“ заиста појављују независно од информатичког обликовања свијета уопште не поставља, јер се „задовољство корисника“ узима као критеријум који надмашује и себи подређује сваку истинитост. Због тога и разлог „промјене друштвених норми“ остаје унутар бизарне представе да друштво без икаквог видљивог разлога добровољно подузима потпуно укидање сопствене приватности и прихвата властито технолошко или информатичко ропство. Тако се ствара представа да је задовољство важније од приватности, мада на први поглед изгледа да су то неспојива поређења, већ и због чињенице да и сама приватност може бити неки облик задовољства. Међутим, приватност је овдје постављена као она која стоји на путу задовољству, те иако се не негира истина да представља неку вриједност, она се непрестано јавља као нешто индиферентно, без стварног значаја за свако, а посебно за дигитално корисничко задовољство. Тако задовољство ступа на мјесто истине, јер је задовољству потпуно свеједно да ли је нешто истинито или није, већ му је важно само да себе непрестано има као задовољство. Додуше, задовољство може бити и оно које почива на успјешној аргументацији, али аргументације као разликовања истине и неистине више нема, јер се једина аргументација састоји у томе да се изађе у сусрет задовољству корисника. Тако, задовољство добија лик забаве, јер се медијском пропагандом непрестано казује да је

пут задовољства, па и смисао срећног живота једино ако је забава. С друге стране, сама аргументација је за забаву увијек нешто досадно, заморно, сувишно, те је утолико овај привлачни пледоаје о свијету који може бити само забава уједно и најснажније масовно средство елиминације истине и аргументације уједно.

У том погледу онтологија истине модерног свијета је заправо дата у онтологији забаве, или обрнуто онтологија забаве скрива да је њен суштински лик у неоодољивом привиду да је она сама за себе једина истина. Утолико и замјена мјеста узрока и посљедице, односно обмане да су промијењене друштвене норме узрок, а њихова посљедица дјелатност информатичких компанија које се само прилагођавају тој промјени је нешто што је, у поменутом казивању власника *Фејсбука*, неважно, јер истина о томе шта је узрок, а шта посљедица ионако није пресудна за опредјељење корисника ове моћне друштвене мреже. Утврђивање узрока и посљедице је важно само за утврђивање истине, која је у међувремену израстања информатичког левијатана постала неважна, па тиме и питање о томе шта је узрок, а шта посљедица, такође, постаје нешто неважно. Због тога се *Фејсбук*ово технолошко укидање приватности и не исказује као узрок који је суштински тржишни интерес ове компаније, као и свих других сличних информатичких корпорација, већ се удобно смјешта у производњу обмане да је нестајање приватности посљедица „промјене друштвених норми“ којима *Фејсбук* само излази у сусрет. Све то показује да се ради о снажним тенденцијама поништавања темељних либералних, хуманистичких вриједности, заправо идеологизацији и виртуелизацији истинских вриједности живота. Овај својеврсни нихилизам истине, епистемолошки нихилизам, још није до краја потпуно поништио вриједност истине као безусловне темељне вриједности грађанског свијета, али је зато онтологијом забаве, дате у „задовољству корисника“ било које информатичке врсте, створио претпоставке виртуелизације истине. То је заправо настајања свијета метаверзума у којем се, као у филму *Ready Player One*, сопствена биједа индивидуе коју производи друштво контроле утапа у дигиталној реалности која забаву чини суштинским егзистенцијалним условом. Не треба посебно напомињати да је овај нихилизам истине уједно усмјераван и праћен нескривеном ароганцијом моћних корпорација које више и не крију да њихову на технолошким основама успостављену доминацију више ништа стварно не може да угрози. Ономогућавање председника Сједињених Америчких Држава да на једној информатичкој платформи каже шта мисли, показује да се стварна моћ више не налази у институцијама државе, већ у сред-

ствима потпуне контроле информатичких корпорација сраслих са финансијским капиталом и војно-индустријским комплексом.

Међутим, с друге стране, као што смо већ казали, постистина није појам који је примарно успостављен и употријебљен као критички појам друштвене стварности у цјелини, о чему говори и чињеница да је ушао у ширу употребу тек у јеку политичких борби које су се водиле око разлога успјеха Брежита и предсједничке побједе Доналда Трампа. Политички противници су тврдили да су Брежит и кампања Доналда Трампа били засновани на обманам, односно на чињеници да се ни заступници Брежита, као ни сам Трамп нису у јавном говору уопште обазирали на супротну аргументацију која је наводно показивала да се ради о неистинама. Тврдило се да њихова побједа није почивала на аргументацији, већ на истрајавању у лажним аргументима којима циљ није био демократски позив на рационалну реакцију људи, већ искључиво произвођење слијепих емоција и на њима заснованој политичкој одлуци. Тако је постистина постала не само појам који би се односио на доминацију неистине, што је очигледно био једини циљ указивања политичких противника Трампа и Брежита, већ је управо назначавајући одбијање сваке аргументације, односно сваке дискусије о аргументима да ли је нешто истинито или није, постистина из ове политичке борбе израсла у један комплекснији појам. Тиме се показало да појам постистине суштински почива на имепративној логици доминације која демонстрира своју моћ управо чињеницом одбијања сваког аргументованог дијалога о истини казаног или учињеног, коју више није могуће друштвено санкционисати. Истина која одбија дијалог постаје октроисана истина и, у основи, значи експропријацију слободе, једнакости, морала, приватности и достојанства, односно постаје исто што и постистина. Тако је овај развијени појам постистине, чинећи истину независном од аргументације, без које логички истина нема и не може имати никакав смисао, изашао изван простора у којем би се постистина резимирала само у значењу неке конкретне политичке борбе. Тиме је отворена могућност да се не само партикуларни политички догађај, већ цјелина друштвене и политичке стварности либералне или неолибералне демократије покаже као она која је постала готово потпуно подређена једној моћи која наступа апсолутно и која захтјева да се свако њено увјерење мимо било каквог суочавања са аргументацијом, која би је довела у питање, мора одмах беспоговорно прихватити као истина. Несумњиво је да се ту ради о тенденцији наступања старог или иновираног тоталитаризма. Штавише, овај процес у којем се истина не прихвата на

рационалан начин као ствар убједљивости аргументације, већ јој је суштина дата у емотивном, у основи може бити схваћен и као обнова предрационалистичког, средњовјековног духа у којем истина није била ствар доказивања, већ само ствар која се теолошким ауторитетом мора прихватити. У сасвим одређеном смислу свијет постистине најављује сумрак како нововјековног мишљења, тако и цјелокупног либералног устројства грађанског друштва.

У том смислу, неолиберализам као тржишни фундаментализам новог доба суштински је творац свијета постистине. Неолиберализам почива на увјерењу да тржиште попут неког *deus absconditus*, скривеног бога има сопствени скривени ум и да тај ум може да избалансира економске противрјечности тако што ће предузетничку слободну иницијативу појединаца у тржишном односу изразити као саму општу друштвену слободу. Због тога је неолиберална тржишна идеја у основи теолошка идеја, али уједно и једна застрашујућа идеја, јер увјерава да једино тржиште на којем се дешава сурова борба интереса може да успостави слободу човјека и друштва. То је најфантастичнија идеолошка обмана која се до неолиберализма никада у досадашњој историји није појавила.

Због тога се није само економија, већ су се и све друштвене и хуманистичке науке посљедњих деценија нашле на удару ове неолибералне, глобалистичке, а у основи тоталитарне корпорацијске идеологије која је пронашла сасвим нова ефикасна средства која јој омогућавају готово потпуну контролу над демократским друштвима. Тамо гдје је контрола друштва циљ, тамо нема мјеста за слободно и критичко мишљење, односно нема мјеста за хумано друштво. То је и разлог зашто се ми данас суочавамо са глобалном кризом демократије, политике, друштва, науке, умјетности, образовања, морала, породице, заправо са кризом цјелине најзначајнијих хуманистичких вриједности. Сви то некако осјећају, али с обзиром на то да људима свакодневна економска, политичка и медијска стварност не дозвољава да критички сагледају цјелину, они суштински остају у власти ове неолибералне идеологије која је путем фрагментаризације цјелине стварности и злоупотребе технологије нашла начин да обману и контролу друштва, односно укидање слободе учини не само нужном, већ и привлачном.

У том смислу, неолиберална теологизација тржишта и укупних економских односа даје за право оним схватањима која тврде да је тржиште прогутало друштво, те да заправо друштво више и не постоји, јер више не постоји ниједна сфера која не би била ствар тржишта. Тако је логиком апсолутизације тржишта хумболтовски

универзитет трансформисан у сервис капитала, па је тај нови бо-лоњски универзитет, слиједећи логику профита као своју једину логику успио да и саму научну истину интерпретира као тржишну истину. По први пут у историји тржиште постаје епистемолошка чињеница, неупитна истина, јер је аргументација садржана у томе да никоме и не може да треба нека истина која не би доносила материјалну корист. Тако је неолиберални тржишни фундаментализам суштински извршио експропријацију истине, а тиме и формулисао данашњи свијет постистине.

Литература

Ле Бон, Г. (2005). *Психологија ђомиле*. Београд: Алгоритам.

Davies, W. (2018)., *Nervous states: How feeling took over the world*. London: Jonathan Cape

De Tarde, G. (1962). *The laws of imitation*. Gloucester, Mass: Peter Smith

Frojd, S. (2006). *Psihologija mase i analiza ega*. Beograd: Fedon

Johnson, B. (2010, 10. january), *Privacy No Longer a Social Norm, Says Facebook Founder*. Guardian. <https://www.theguardian.com/technology/2010/jan/11/facebook-privacy>. Preuzeto 4.05.2022.

Moscovici, S. (1986). The Discovery of the Masses. In C. Graumann & S. Moscovici (Eds.), *Changing Conceptions of Crowd Mind and Behavior* (5–25). New York: Springer.

Ortega y Gaset, J. (2013). *Pobuna masa*. Čačak: Gradac.

Word of the Year (2016). <https://languages.oup.com/word-of-the-year/2016/>. Preuzeto 4.05.2022.

Mišo Lj. Kulić

PHILOSOPHY AND MARKET EXPROPRIATION OF TRUTH

Summary

Since the notion of post truth in 2016 arrived in the Oxford dictionary and was defined there as a term that: “relating to or denoting circumstances in which objective facts are less influential in shaping public opinion than appeals to emotion and personal belief”, the discussion about what the real meaning of this term carries or can carry, has not stopped. The idea was formed that although post truth is not a completely new concept, that in new social and political circumstances it can effectively describe the truth of reality, for which actual truth is no longer of primary importance. Although untruth/disinformation has always been an integral part of public life, as in, establishing and fighting for the truth and its fundamental meaning, the novelty is that the reality of truth appears for the first time as one that does not deny the existence of truth, but that a difference of public opinion is no longer crucial. However, when truth is no longer a regulative social concept, it is a completely logical and expected consequence that all other values, such as freedom, equality or privacy, which essentially only have their meaning in distinguishing truth from untruth/fact from fiction, are to be annulled by such relativisation of truth.

In this paper, the author shows that the reason for the general social indifferent attitude towards actual truth is contained in the neoliberal absolutisation of the market and the transformation of truth into the image of propaganda, which, according to its nature, does not appeal to reason, but to human emotions. This is the basis of the philosophical criticism in this work, which is intended to show that the question is, in strong tendencies of canceling fundamental liberal values, actually ideologising and virtualising the true values of life. This kind of nihilism of truth, the expropriation of truth that nullifies the value of truth as an unconditional fundamental value of the civil world, is directed and followed by the undisguised arrogance of powerful corporations that seem to believe that nothing can really threaten their dominance, established on technological grounds.

Key words: philosophy, post truth, neoliberalism, expropriation of truth, society, public opinion, mass, digitalisation, abolition of privacy, ontology of entertainment

ЗНАЧЕЊЕ ПОЈМОВА *ИСТИНА* И *ЧОВЈЕК* У ДЈЕЛУ *МИСЛИ* БОЖИДАРА КНЕЖЕВИЋА

Најзначајније дјело Божидара Кнежевића *Принципи историје* остало је недовршено због кратког живота великог српског философа, али језгровито приказане дијелове овог двотомног дјела – фрагментарно – можемо да нађемо и у дјелу *Мисли*, које је истовремено и његово најпознатије дјело. У контексту насловне теме овог скупа – о стварности постистине – подсјетићемо на значење које даје Кнежевић, у овом свом дјелу, појмовима *истина* и *човјек*. Реферисаћемо се и на неколико обимнијих студија, као и на пар мањих студија и приказа о Божидару Кнежевићу. Појам истине, унутар философије, има своју непосредну повезаност са човјеком. Питање истине односи се примарно и суштински на човјека, те су из тог разлога и издвојена ова два појма из наведеног Кнежевићевог дјела.

Кључне ријечи: Божидар Кнежевић, истина, човјек, философија

О Божидару Кнежевићу написано је неколико обимнијих студија и много више мањих студија и приказа. Међу најпознатије приказе и студије улазе оне које су написали Јован Скерлић, Бранислав Петронијевић и Ксеније Атанасијевић. Издвојимо, између осталих, мање познате, али истовремено врло значајне, студије Димитрија Митриновића, Владимира Вујића, Богдана Поповића, Николе Вулића, Ђорђа Томашевића, затим Бранка Павловића, а на које ћемо се и ми овдје дјелимично реферисати. Између осталих, указаћемо и на новије радове Бориса Милосављевића из 2017. и 2022. године који дају детаљан приказ и приватног живота Кнежевића и то је

* miljan.popic@ff.ues.rs.ba

нарочито значајно јер се деценијама његов приватни живот приказивао у оштрим и готово искључивим нијансама које су се онда преносиле (или, боље рећи, готово злоупотребљавале) и на само његово стваралаштво. Милосављевић је, у новије вријеме, са ова два рада значајно и темељито освијетлио и живот и дјело Божидача Кнежевића.

Најзначајније дјело Божидача Кнежевића *Принципи историје* остало је недовршено¹ због кратког живота великог српског философа, али језгровито приказане дијелове овог двотомног дјела можемо да нађемо у дјелу *Мисли* (1902), које је истовремено и његово најпознатије дјело. Упутно је указати на студију Б. Милосављевића из 2022. године који анализира повезаност *Принципи историје* са *Мислима* и долази до става да „судбина Кнежевићевих *Мисли* није имала много везе с филозофским системом који је замислио“ (Милосављевић, 2022: 256)

У контексту насловне теме овог скупа о пост-истини, приказаћемо какво значење даје Кнежевић у овом свом дјелу – које је писао у облику афоризама – појмовима *истина* и *човјек*. Кнежевић оба ова појма, а нарочито појам *истине* у *Мислима* доноси вишезначно и инспиративно за даље промишљање, без крајњих и довршених дефиниција.

Појам истине има суштинску повезаност и усмјереност према човјеку. Човјек посједује дубоку унутрашњу тежњу према истини и, само за човјека, и према човјеку истина добија своју изворну вриједност кроз човјеково откривање, сазнавање и свједочење истине. Уколико се истина сагледава само као појам или идеја, без јасне повезаности са човјеком, онда истина нема своју пуну и свеобухватну димензију. Човјекова суштина остварује се откривањем и свједочењем истине.

Издвајамо ова два појма јер они код Кнежевића имају чврсту и јасну повезаност према појмовима: *историја*, *вријеме*, *васиона*, *права*, *добро*, *лијепо*, *Бој* и др, сматрамо да се кроз појам *истине* и *човјека* може указати на посебну оригиналност овог великог мислиоца краја 19. и самог почетка 20. вијека.

¹ Изашла су два тома *Принципи историје I–Ред у историји* (1898); *Принципи историје II – Пројорција у историји* (1901). Кнежевић је (1904) издао сажетије и прегледније *Принципе историје* под називом *Закон реда у историји*.

Нећемо се детаљније бавити настанком самог дјела *Мисли*, али потребно је у најкраћем указати да се не може са поузданошћу тврдити кад је дјело настало и која је била примарна намјера самог аутора приликом писања овог дјела афористичког стила².

Разматрајући значај, однос и повезаност Кнежевићевих дјела Бранко Павловић закључује да „по свему судећи, *Мисли* су записиване некако истовремено са радом на систематском излагању *Принципиа историје*“ и да између та два дјела не би могла постојати неслагласност у основним идејама, нарочито имајући у виду да је после објављивања *Мисли* Кнежевић приредио и 1904. године објавио скраћену верзију *Принципиа* под називом *Закон реда у историји* (Павловић, 1998: 194).

Професор Павловић, такође, с правом, наглашава да о Кнежевићевом дјелу нису направљене „обимне и вредне студије“ и да због честих спорења о „оригиналности“ или „неоригиналности“ недостају „стварне анализе и мериторна процена вредности тог дела“ и примјећује:

Први утисак је да су *Мисли* само скуп фрагмената *Принципиа*, али тај утисак је варљив. *Принципиа историје* писани су у извесном погледу на сличан начин као и *Мисли*, само што су мисли у *Принципиима* редовно пропраћене образлагањима, објашњењима, примерима, а уз то су још и укључене у оквиру две главне идеје – идеје „реда у историји“ и идеје „пропорције у историји“ (Павловић, 1998: 190).

Божидар Кнежевић је својим стилем који одише нарочитим духовним достојанством задобио статус „духовног аристократе“ или као што га је окарактерисао Димитрије Митриновић: „племић духа, човјек срца и разума“ (Митриновић, 1991: 59). Дајући приказ цјелокупног дјела Божидача Кнежевића – у оквиру едиције Српска књижевна критика за предговор 25. тома који је насловљен *Критичка мисао филозофа и научника* – Милан Радуловић ће одлично истаћи:

² Борис Милосављевић наводи: „Kneževićeva kćerka svedoči da se Knežević žalio Petronijeviću da se njegove knjige malo čitaju: „Petronijević odgovori da te stvari vrlo mali broj ljudi kod nas može razumeti, ali da bi proširio krug čitalaca, to mu on preporučuje da izvadi iz *Principia* [*Zakon reda...*] i *Proporcije* sve svoje misli i opažanja i da ih posebno odštampa. Tako su se pojavile *Misli* očeve, koje su naišle na širok odjek“. Опширније видјети: Boris Milosavljević, „Božidar Knežević (1862–1905): biografija, delo, kritika i recepcija“ *THEORIA*, 2017, 155–196: 183.

Улога философије Божидара Кнежевића у развоју књижевне свести у српској култури досад је често констатована, али није подробније испитана. Божидар Кнежевић је много познатији као писац *Мисли* неко као конструктор *Принципија историје*. (Парадоксално је такође што је Скерлићев есеј о Кнежевићевим *Мислима* много чешће цитиран и уопште присутнији у књижевности него сама књига о којој је у том есеју реч.) (Радловић, 1995: 10).

Можемо се сложити са већином аутора који су анализирали цјелокупно Кнежевићево дјело да је он у дјелу *Мисли* исказао високи ниво оригиналности и једноставности у саопштавању философског промишљања, тако да је оштар и дјелимично произвољан суд који је Бранислав Петронијевић изрекао 1898. године о дјелу *Принципија историје* (*Реч у историји*), оспоравајући оригиналност Кнежевићевог приступа – ако се и прихвати за прво Кнежевићево дјело – непримјењив је на *Мисли* као дјело особитог афористичког стила.

Мисли су објављене 1902. године, најприје у наставцима у *Српском књижевном гласнику*, а накнадно, исте године објављене су и као посебно дјело. У првом и другом издању (1914) објављена је 491 мисао коју је сам Кнежевић одабрао и оне су тематски неповезане. Треће издање (1925) је његов син као редактор допунио из Кнежевићеве заоставштине са 145 мисли, а четврто издање (1931) – које смо и ми користили у овом раду – садржи укупно 876 мисли. Редактор четвртог издања Паулина Лебл-Албала употребила је све мисли из првог издања и додала избор од 385 мисли из Кнежевићеве заоставштине, изостављајући извјестан број мисли из трећег издања, те сређујући додатно изглед самог издања груписањем мисли по извјесној идејној сродности. Да би омогућила читаоцима разликовање мисли према Кнежевићевом избору од оних узетих из заоставштине, редактор је обиљежио при нумерисању „курсивном цифром“ све мисли накнадно унесене из Кнежевићеве заоставштине.

Мисли су убрзо постала „драга и омиљена“ књига нарочито међу млађом популацијом, као што свједочи, између осталих, и Владимир Вујић, а нарочито нам је то евидентно кроз честа накнадна издања и допуњавања мисли из заоставштине. Вујић каже да је Кнежевић проживљавао, поред сиромашног спољашњег живота, један сјајан и богат, буран, унутрашњи живот, као и да „хронику његове душе и духа могли бисмо наћи међу његовим *Мислима*“ (Вујић, 2006: 72).

Бранко Павловић прилази и академски широко и објективно, као и крајње зналачки анализи *Мисли*, те прецизира:

Кнежевићеве мисли ретко кад допуштају вишеслојна тумачења и готово никада се не исказују као загонетна реч мудраца, као што је то по правилу случај с Хераклитовим афоризмима. Оне нису, као Ничеови афоризми, изречене као изазов раширеним мњењима и веровањима, него много више као мудра поука, као продуховљено виђење стања ствари, без икаквог спољашњег језичког кинђурења и, што је најважније за ту врсту филозофског исказивања, те су мисли далеко од сваке баналности и саопштавања тривијалних истина (Павловић, 1998: 191).

Како не бисмо и ми поновили парадоксалну праксу да наводимо претјерано приказе других аутора о књизи, подсјетимо се самих *Мисли*. Реферисаћемо се на значајан број мисли, које се дјелимично понављају или допуњавају, а поједине као да се међусобно и искључују. Наводећи већи број мисли желимо да јасно и прецизно укажемо каква све значења Божидар Кнежевић даје појмовима *истина* и *човјек*.

Сагледавајући ове појмове унутар *Мисли* и њихова нијансирана значења можемо да уочимо и наглашене оштре црте различитих мисли са којима се Кнежевић сусретао у својим филозофским промишљањима. Сматрамо најупутнијим приступом да на основу цитирања одређеног броја његових мисли добијемо што јаснију концепцију промишљања, јер кроз парцијално сагледавање појединачних мисли могуће је доћи и до другачијих, према нашем мишљењу, погрешних закључака о значењу ова два појма код Кнежевића.

Прво ћемо се бавити појмом *истине*, а затим појмом *човјека* иако треба нагласити да су оба појма нераскидиво повезана и „испреплетена“ и овај избор редослиједа нема никакву вриједносну ни квалитативну конотацију, чак можемо наћи неколико снажних аргумената и за супротан приступ код самог Кнежевића који каже:

Тек од човека настају туга и бол, радост и жалост, зло и добро, истина и заблуда, правда, ропство, слобода, мора и треба. До човека тога нема. Што се иде ближе човеку, и дубље и даље у историју човекову, све више има да се говори; што се иде даље од човека, у природу, све мање има да се говори, све мање има да се каже. Светлост је једини језик

звезда, мрак једини израз вечности (Кнежевић, 1931: 136 – (674³))

Сам појам *истина* за Кнежевића је чврсто повезан с појмовима *лијепо*, *добро*, *племенито*, а нарочито с појмом *правде*. Навешћемо један низ мисли који нам показује како Кнежевић промишља појам *истине* и како блиско повезује *истину* и *правду*:

Истина, то је праведна мисао; што виша истина тим је праведнија, тим све већем броју ствари, простора и времена одаје она правду; све веће ширење истине, то је све јаче снажење правде (519).

Истина је дуг и мучан пут којим се долази до правде; правда је смер који се достиже само путем истине; истина је процес, правда је резултат тог процеса. Што дубља и већа истина, тим виша правда [...](521).

Свака права истина мирише увек правдом, и правда је мирис цвета истине. Сваки други мирис правде јесте вештачки, потиче из лажних мотива (516).

Истина и правда јесу тачне пропорције ствари, дајући свакој њено право место по њеној величини, вредности и приоритету у времену (517).

Правда је највиши појам душе, истина је најдубље осећање ума (518).

Истина, правда, племенитост, јесу најдоцнији, најфинији, те најслабији тонови у општој хармонији живота, и само се онда могу и чути кад умукну првобитнији, моћнији тонови глади, насиља, неправде (407).

Право лепо, добро, племенито, истинито, увек су испод површине ствари, те се на први поглед не могу видети; да би се видели, треба завирити мало дубље (692).

Правда, истина, племенитост, не јављају се никад у масама него само у појединим случајевима, код појединих узвишених индивидуа људских. Отуд нема ни једног народа у историји за који се може рећи да је праведан, племенит, да воли и да тражи истину; сви су народи у маси подједнако себични и сурови (510).

³ Цитирање Кнежевићевих *Мисли*, у даљем дијелу рада, наводимо само кроз нумерацију према четвртом издању.

[...] Свака велика идеја и истина уносе и утврђују правду у односе људи, ствари и времена, одају правду људима, стварима и временима, као што и сваки проналазак крчи пута правди. Што већа и дубља истина, тим она доноси више и трајније правде [...] (511).

Однос *истине* и *човека* је нераскидив у Кнежевићевим промишљањима. Човјек осјећа истину, али је само појединцима могуће да виде и појме *више истине*. Такође, он наглашава да се *истина* тешко одржава међу људима иако су атрибути истине идентични атрибутима Бога и то Кнежевић саопштава кроз мисли:

Атрибути истине исти су као и атрибути Бога; она је једна, непромењива, постојана, вечита. По томе, што је више ствари, то свака од њих има тим мањи део истине, и све скупа чине једну целину, једну истину. Истина је само у целини; што је виша целина, тим је и истина виша. По томе, што је нека ствар мања, што заузима мање простора и траје мање времена, то је мање у њој истине, тим се она теже одржава, и тим лакше пролази и пропада. По томе, највиша истина није ни код једног човека, ни код једног народа, ни у једној религији, ни у једној филозофији и науци, ни у једном времену, ни на једном месту. Истина, највиша до које човек доћи може, јесте само у целом човечанству, у целој историји његовој (539).

Истина стоји онако исто према човеку као човек према природи и њеним снагама. Као што се човек према природи врло тешко, с великом муком и борбом, одржава, тако и истина међу људима (533).

Особина је великих истина да оне сијају светлошћу својом само великим умовима, само је они виде; обични човек осећа њу, али је не види, као и Бога (540).

Свака права, висока, потпуна истина састоји се из лепог и доброг, мора чинити ефекат лепог и мора доносити добра; и све што није истина, мора чинити ефекат ружнога и мора доносити зла. Тежња истини јесте уједно и тежња лепом и добром; све што је лажно, уједно је ружно и зло (546).

Истина за Божидара Кнежевића поставља јасне и тачне границе свим стварима. Она даје праву мјеру, а до *више истине* се долази у фазама и кроз заблуде. Заблуде су само једна фаза или један дио истине и све се заблуде морају помирити у *вишој истини*, а ову мисао Кнежевић исказује на следећи начин:

Истина, то је постављање тачних граница стварима у простору и времену: по снази, величини, вредности, трајности, зависности; што су границе тачније, тим је истина виша.

По томе, заблуда није ништа друго него непознавање тачних граница ствари; по томе је заблуда само један део истине, парциална истина; заблуда је непотпуна истина, истина нижег ступња, и тако заблуда стоји према истини као дете према зрелом човеку, који је прошао фазе детињства и младости, као дивљак према цивилизованом човеку. И дивљак је човек, само непотпун човек, човек нижег ступња. Заблуда је примитивно доба према модерном, заблуда је племе према народу, заблуда је народ према човечанству.

Тако је свака заблуда само једна фаза истине; свака је заблуда истина за своје време и заблуда за друга времена; свака је истина пропорционална свом месту и свом времену, и само је тако истина ако је пропорционална свом месту и свом времену.

До данас у историји било је само Египћана и Грка, Енглезана и Француза, дивљих и цивилизованих, политеиста и хришћана, мухамеданаца и будиста, слободних и робова, образованих и простих, племенитих и неплеменитих; само су они градили историју, само су се они видели у историји; човека није било, човек је још и данас заблуда. Идеја човека може бити истина само у целом човечанству, само се у човечанству може бити човек (555).

Највиша истина која се у једној ствари може добити, мора у себи спојити и помирити све мисли и заблуде о тој ствари (556).

Заблуда је потреба много већег броја људи него истина, јер је заблуда топлија, и већина људи се боље осећа у неком полумраку. Истина је потреба само малог броја људи, који имају довољно снаге духа да могу поднети терет истине (559).

Човеков је задатак на свету да ода правду стварима, да одреди праву меру вредности сваке од њих, према њиховој снази, величини, количини и трајности, т.ј. према времену њихова постанка. И цео процес цивилизације човекове и ума његова јесте све тачније одређивање мере и границе свих ствари, све тачније одмеравање њихових односа и односа према људима према стварима и ствари према човеку, а у томе је и највиша правда и највиша истина (367).

Поимање *слободе* и однос човјеков према *слободи* представља значајну димензију у Кнежевићевом сагледавању *човјека*. Да би *човјек* испунио свој пуни потенцијал потребно је да поштује и воли *слободу*, а начин како то остварује је следећи:

Само у слободи учи се човек да му је потребна слобода, да воли и поштује слободу; само се у слободи учи човек слободи, као што се само на ваздуху може дисати. И као што је у телу човекову све спремно за дисање чим изиђе из утробе материне, тако је у души зрела човека све спремно да може дисати у слободи.

И само слободни људи и народи умеју поштовати слободу других људи и народа. Док год буде заробљених народа, дотле ће увек бити опасност за слободу слободних народа. Робови не умеју да поштују слободу (614).

Појам *човјека* Кнежевић је разматрао у свој његовој комплексности и крајности, исказао је мисао и о *нижем* и о *вишем човјеку* без идеализовања и сувишног глорификовања. Разлику између човјека и звијери описује:

Разлика је између човека и осталих зверова што зверови уједају и гризу само тело, човек гризе и уједа и душу; по томе је човек највиши и најстрашнији од свих зверова (641).

Човек је ствар којој би се по неки пут и Бог обрадовао, а од које се често и ђаво застиди (645).

Божидар Кнежевић снажно наглашава и указује на то да *човјек* има потенцијал да се дубоко унизи, да буде много страшнији од звијери и да у свом дјеловању безобзирног поступања своју природу доводи до крајњих граница суровости, такође је исказао и нагласио да је човјек у свом узвишеном дјеловању последња форма материје и да његов дух тежи према *свјетлости*, *истини* и *правди*. Кнежевић каже:

Човек је последња форма материје, дух је последња форма човека; он је материја историје (660).

Потребе вишег човека, од духа и срца – светлост, истина, правда, јесу луксуз за нижег човека масе, сувише скуп да и помишља на њега (528).

Идеју Бога није створио хладан, апстрактан разум, него је потекла из дубине душе људске; зато је идеја Бога вечита, и не могу је накнадити никакви закони ни творевине разума (62).

Што је узвишенији дух, њему све више треба Бог, све му виши Бог треба, и све више само један Бог (283).

Најплеменитији појам до кога се људски дух диже, јесте појам једног јединог, великог, мудрог и праведног Бога. Из њега потичу сви други појмови (63).

Кнежевић настоји да искаже разлоге постојања сваке ствари и то изводи из њихове потребе, с једне стране потребе те ствари нечему, а с друге стране потребе исте ствари за нечим. У разматрању постојања свих ствари, налази да је *човек* најмање потребна ствар и ту мисао формулише на следећи начин:

Све што постоји има свој разлог да постоји само у потреби те ствари, те све што постоји, постоји зато што је потребно нечему, те треба да постоји. Што већем кругу простора, времена и ствари треба једна ствар, она има више разлога да постоји. И што је нека ствар потребнија, она има све мање потреба; што је нека ствар непотребнија другим стварима, тим јој све више других ствари треба, тим све више потреба има. Човек треба само човеку, а човеку требају много више све друге ствари него човек. Човек је најмање потребна ствар, а има више потреба него све друге ствари; њему све ствари требају, а он не треба ничему. Зато се човек, а још више његова свест, тако тешко и одржавају, пошто се ствари одржавају тим лакше што више требају, што су потребније (663).

Као врхунац и центар свег промишљања за Кнежевића остају *истина* и *човек*, он промишљање о овим централним темама искажује:

Све знање људско, сва религија, филозофија, наука, само су куверта, у којој је, као писмо, затворена права истина. Природа је ту истину адресовала човеку (845).

Истина је само једна, као и козмос, и само једна истина може бити највиша, као што и круг има само један центар (530).

Ако човек није у центру простора, он је у центру времена живота земљина (38).

Философска промишљања Божидара Кнежевића су још увијек недовољно аналитички истражена и обрађена и то како свако понаособ, тако и у међусобном односу. Не може се још са поузданошћу рећи какав је однос *Принципиа историје* и *Мисли* и колико Кнежевић у самим *Мислима* сљедује својој првобитној намјери исказаној приликом писања *Принципиа историје*. Међутим, без обзира на недовољну истраженост, оно што остаје трајна вриједност његовог философског рада огледа се у „дубини и ширини спекулативног захвата“; стил писања који је користио за *Мисли* омогућио му је да и шира јавност додатно обрати пажњу на велике философске теме.

Стога се може рећи да је Кнежевић у афористичком мишљењу постигао врхунац згуснуте мудрости у српској књижевности. Они који су га касније хтели опонашати остајали су у том подухвату далеко испод свог узора (Павловић, 1998: 191).

Кнежевића су, каснији аутори, с правом, дефинисали као философа историје јер је њено промишљање једна од његових централних тема, па је у том контексту сасвим утемељен и став Ђорђа Томашевића да иако највјероватније уопште није био упознат са Дилтајевим радом, у својим промишљањима често је подударан са теоријским ставовима Вилхелма Дилтаја (Tomashevich, 1957: 452).

Такође, Кнежевић је веома често дефинисан и као философ религије. Ксенија Атанасијевић ће за Кнежевића рећи да је

[...] поред Његоша, он најрелигиознији наш мислилац. Исто тако, он је доказао свој изванредни смисао за обделавање подручја морала и за утврђивање етичких норми. Зато је његово стваралаштво непролазно, и зато је поред њега немогуће проћи без пиетета (Атанасијевић, 1931: XXXVI).

Језгровито изражене мисли Божидара Кнежевића тешко је додатно тумачити. Он је своје мисли исказао, без одређеног редослиједа, на сасвим јасан начин. Због тога смо и одлучили да цитирамо његове мисли које се односе на појмове *истине* и *човјека*, које су, према нашем мишљењу, референтне за уочавање свих нијанси значења ових појмова у Кнежевићевом промишљању.

Ова два појма код Кнежевића су вишезначна, нису потпуно сводива на било какву дефиницију и много више указују на однос са другим сродним појмовима. Појмови *истина* и *човјек* су нераскидиво повезани један са другим и дају мјеру и значење свим другим стварима, а они често остају скривени у кратком исказу или још

више у утиску о самој мисли философа коју као да нам Кнежевић често не саопштава до краја.

Можемо на крају закључити да нас *Мисли* Божидара Кнежевића инспиришу у даљем промишљању, а претпостављамо да је то и била примарна намјера аутора, јер је за њега „мишљење највиши ступањ кретања“. Кнежевић се рећи: „Што је неки процес виши, у њему је све мање радње, све више бивања. Мишљење, као највиши процес, јесте највише, најапстрактније бивање“ (254). Дакле, унутар мишљења највише свједочимо вишу природу *човјека*, а о чему значајнијем и вишем можемо мислити инспирисани Кнежевићем него о *једној истини и једном Боју* за које ће и он рећи да од њих и потичу сви други појмови.

Извори

Кнежевић, Б. (1931). *Мисли*. Београд: Српска књижевна задруга.

Литература

Атанасијевић, К. (1931). *Божидар Кнежевић*. Предговор у Б. Кнежевић, *Мисли* (III-XXXVI) Београд: Српска књижевна задруга.

Вујић, В. (2006). *Сјушана и ослобођена мисао - ојледи*. Београд: Алгоритам.

Милосављевић, Б. (2022). *Мисли* Божидара Кнежевића. *Књижевна историја*, 54/176, 249–260. <https://doi.org/10.18485/kis.2022.54.176.12>

Митриновић, Д. (1991). *Сабрана гјела, II том*. Сарајево: Свјетлост.

Павловић, Б. (1998). *Филозофски шријих*. Београд: ПЛАТΩ.

Радуловић, М. (1995). Културолошка критика у српској књижевности. У М. Радуловић (Прир.), *Критичка мисао философа и научника* (7–99). Нови Сад, Београд: Матица српска и Институт за књижевност и уметност.

Milosavljević, B. (2017). Božidar Knežević (1862–1905): biografija, delo, kritika i recepcija. *THEORIA*, 3 (60), 155–196. doi.org/10.2298/THEO1703155M

Tomashevich, G. V. (1957). Božidar Knežević: A Yugoslav Philosopher of History. *The Slavonic and East European Review*, XXXV (85), 443–461

Miljan B. Popić

THE MEANING OF *TRUTH* AND *MAN* IN
'THE *THOUGHTS* OF BOŽIDAR KNEŽEVIĆ'

Summary

Božidar Knežević's most important paper, *Principles of History*, remained unfinished due to the short life of the great Serbian philosopher, but concisely presented parts of this two volume paper can be found in *Thoughts (Misli)*, which is his most famous paper. In the context of the title theme of this gathering – about the reality of the post-truth - we tried to show what meaning Knežević gives in his work to the terms *truth* and *man*. We will also refer to several more extensive studies, as well as to a couple of smaller studies and reports on Božidar Knežević.

The concept of truth, within philosophy, has its immediate connection with man. The question of truth primarily and essentially refers to man, and for that reason these two terms were singled out from the mentioned work of Knežević. The relationship between *truth* and *man* is inseparable in Knežević reflections. *Man* feels the *truth*, but it is only possible for individuals to see and understand *more truth*. Also, he emphasises that *truth* is difficult to maintain among people even though the attributes of *truth* are identical to the attributes of *God*. For Božidar Knežević, the *truth* sets clear and exact limits to all things. It gives the right measure, and more *truth* is reached in stages and through delusions. Delusions are only one phase or one part of the *truth* and all delusions must be reconciled in the *higher truth*.

Knežević considered the terms of *man* in all its complexity and contradictions, he expressed his thoughts about both the *lower* and the *higher man* without idealisation and excessive glorification. What remains of lasting value of his philosophical work is reflected in "depth and breadth of speculative engagement"; the writing style he used for *Thoughts* enabled him to make the general public pay additional attention to great philosophical topics. The concisely expressed thoughts of Božidar Knežević are difficult to further interpret. He expressed his thoughts, in no particular order, in a very clear way.

Key words: Božidar Knežević, truth, man, philosophy

SPECTACULARISATION OF POLITICS AND (SPECTACULAR) POLITICISATION OF ART IN THE AGE OF GLOBAL CAPITALISM

A belief according to which politics today is dominantly taking place as a *productive (poetic and aesthetic) spectacular life (the technique of governing)*, i.e. as *governing for governing's sake* in alignment with *global capitalism (production for production's sake)*, fully corresponds to the attitudes which underline the fact that the current *post-political* moment is being dominated by the tendency to *depoliticise politics and transform it into bio and geopolitics*. In other words, the *spectacular poeticisation* and *aestheticisation of politics* are parallel with its *heteronomisation* and *negation*. A departure from the idea of politics as an intellectual, self-reflexive and autonomous practical activity leaves its stamp on the theoretical and practical contemporary social scene. For capitalist, neo-imperialist, and neo-colonial reasons, politics openly transforms itself into spectacular bio and geopolitics with the aim of rendering completely clean its *autonomous self-reflexive nature*.

On the other hand, art with its poetic and aesthetic form simultaneously presents itself as heteronomous spectacular political praxis. In the capitalist system it is usually reduced to the technique of mastering (the technique of mastering matter and materials) and more frequently to the technique of planning, organising, packaging and advertising (art as management, design, and advertising). Self-reflection, related to it, which is essentially sensory in nature, transforms itself into self-reference, autonomy (poetic and aesthetic) into heteronomy, and criticism (art as an

* marassrdan1@gmail.com

educated, cultivated and stylised sensibility) into apologetics. Consequently, art into a servant of heteronomous spectacular politics that merges with the dominant idea of life.

Key words: self-reflection, art, politics, sensuality, the aesthetic quality, spectacle

If we start from the premises that the ancient Greeks put *political activity* in the domain of practice and art in *the domain of poetic*, and that nowadays capitalist logic causes significant shifts with *politics* increasingly becoming a definite *poetic* and *technical praxis*, whereas art predominantly assumes the mantle of the *self-referential theoretic* and *practical character*, among other things, we can ask the question as to whether the still pre-modern Greek life and intellectual experience are in any way relevant to the modern examination of the phenomenon of art and politics, with a particular reference to the articulation of their relationship from the perspective which regards it, as a seemingly exclusive and one-sided relationship. Contrary to the derived separation between a practical and poetic life, in other words, between *politics* and *art*, which we can find in the social circumstances of the ancient Greeks, now, in the modern intertwinement of those various and autonomous life experiences, we see a stark and important contrast between politics, which appears both as a *technique*, i.e. “*expert*” *art of governing*, and a (spectacular) governing for governing’s sake (today, we very well know that politics has been viewed in such a way ever since the time of Machiavelli and Hobbes,) whereas in the domain of *self-reference (action for action’s sake)*, severing all ties with self-reflection, art increasingly assumes the role of a *mere spectacular activity, inwardly deprived of any significant poetic and intellectual quality*. In other words, in the present situation, *the mechanisation*, and consequently *the aestheticisation of politics, in relation to the heteronomous “politicisation” of art*, lead simultaneously both to their *essential separation* and to their *ideological unity*. In modern capitalist circumstances, politics and art often go hand in hand, united by the *spectacle*.¹ Nowadays, we face a seemingly ideological unity, which is no

¹ It is known that the situationists themselves first systematically pointed to the fact that the *spectacle* is that *general* and *essential* element of our modern Western capitalist world which connects different social phenomena and domains. (Debord: 2014)

less *real* because of this quality and we also face the *relevant, inalienable difference* in which *politics and art*, as a technique of governing and *politics of planning and organising*, of *purchase and sale*, of *advertising and packaging* (*management, marketing, advertising, design ...*) generally manifest themselves as *non-intellectual rational and irrational social praxis* in their ideological unity, unlike the ancient Greeks who perceived *the derived differences* and *principled unity* of practical and poetic domains in which *politics and art*, with their *independence* and *specificity*, as a *mutually different praxis* (*politics as a rational practical activity* and *art as a sensible rational and poetic creation*) simultaneously appear to be meaningful *rational* (*rational-sensory and sensory-rational*) *intellectual* activities.

In addition to that, on the horizon of political reality, which is both burdened with various complex internal problems and difficulties and still visibly marked by a strong propensity for *depoliticisation* (ground zero in politics), as it normally happens in the usual political critical circumstances, we witness a growing need to reassess the governing politics from the perspective of potentially alternative politics and we also see the rebirth of the need of politics *to reactualise its original and formal sense*, at once pointing to its real actual power to act which manifests itself in the domain of *realpolitik*, in view of the fact that in the current process of capitalist *mondialisation*, i.e. *globalisation*, politics itself is in jeopardy. It could be actually said without any pretention and intolerance that this is the only way to interpret the present “post-political” moment and contrary to the developed propensity for *depoliticisation* and transformation of politics into *biopolitics* and *geopolitics* in the situation when this transformation essentially fits into the process of *depoliticisation*, nowadays we see the growing imposition of the unavoidable task *to revive politics* in every sense and meaning of the word and of the task to revive the only form of intellectual life capable enough of reflecting and in theory articulating political life as a form of intellectual action and here we talk about *intellectual thinking or philosophy*. The *ineffectiveness* of this thinking is the sign of our times. Therefore, presently, its *affirmation* and *intensification* constitute an essential need when it comes to its meaning that refers to its autonomous life and even more when it comes to its prominent responsibility for the development of political life as such. *Repoliticisation* simply seems unattainable under these circumstances in which we lack an *intellectual self-reflexive thought* as “metaphilosophy” of its kind (Lefebvre, 2016) and “metapolitics” (Badiou, 2005) since it is noticed that in the latter it

appears as “politics in theory” (Althusser, 1976), which ultimately determines what is worthy of being called politics at all.

However, we should say openly and directly that this peculiar step back towards the original pre-modern intellectual and political experience of the ancient Greeks is not at all an attempt at archaizing philosophy, politics and art as forms of self-conscious intellectual life, as an intellectual thought, intellectual action and intellectual production, in order to preserve them today in their immediate anachronic and somewhat obsolete historical forms and ultimately to degrade and abandon the (post)-modern perspective of globalisation, quite the opposite, this step is a tendency to facilitate the *further* and *continual* emancipation of our modern intellectual life, our (modern) intellectual thought, our (modern) intellectual action and (modern) intellectual production, and with reference to that, to point to the perspective of one possible emancipating alternative globalisation. In the modern epoch, which stands in contrast to the pre-modern epoch, whose significant characteristic is *ambivalence* and which is always subject to continual development and self-understanding, the fact that it seems that there is no emancipation without certain “enlightening”, “progressive” and critical “conservatism” and an active defensive attitude bothers only those, unaccustomed to autonomous and autarchic self-reflection and the politics steeped deeply in opportunism, utilitarianism and instrumental and “wacky” rationalism whose effects are increasingly destructive and decreasingly productive (the superiority of *destructive production* over *productive destruction*).

ART AS AN INTELLECTUAL AND POETIC CREATION AND POLITICS AS AN INTELLECTUAL AND PRACTICAL ACTIVITY

If we bear in mind the above-mentioned premise, it will not come as a surprise to us that there is the establishment of a close relationship between the pre-modern Greek life and intellectual experience and one possible emancipating alternative postmodern globalising praxis, distant from the current capitalist system and whose close sources indubitably belong to a certain tradition of modernism and whose distant sources certainly sprang from the soil of ancient Greece which also brought forth fruit such as a *theoretical*, *productive* and *poetic autonomy*. The invention of the spirit of the ancient Greeks is that *explicit self-reflexive intellectual character of philosophy (thinking for the sake of thinking, knowledge for the sake of knowledge), politics (action*

of all actions, action for action's sake), which is *implicit in art* when it presents itself as a *shaped stylised sensual and sensitive self-reflexive action* (art, just like philosophy and politics, reflects, thematises and tests its own activity and its own actions), parallel with *the cultivated and emancipated self-reflexive thought of philosophy and the educated refined self-reflexive action of politics* (different from that explicit sense of the self-purpose of art in the form it manifests itself in modernism governed by the capitalist principle of production for production's sake which has its formal counterpart in the indicated principles of thinking for the sake of thinking and action for action's sake) (Plato: 2000, Plato: 2016 and Aristotle: 1984, Aristotle: 2011. See also Vernant: 1962 and Finley: 1983).

POLITICS AS AN INTELLECTUAL ACTIVITY AND A REFLEXIVE SELF-ACTION

In this framework, *politics* is primarily understood as a developed *intellectual self-reflexive practical activity* or a *self-action* with an action which is *self-mediated and considerably self-centered and only self-dependent*, at once becoming *self-serving and self-responsible*. As *educated, intellectual self-serving and self-responsible praxis*, which *tempts and objectifies its own experience*, *politics* primarily manifests itself as *independent and autonomous praxis*. Its *independence* proves that it cannot be defined by some *external factors* such as those of ethical, religious and historical character, for example, just like it cannot simply be at the service of the mere sustenance of life or its immediate planning.

Even Hannah Arendt, who thinks that in the ancient Plato and Aristotle times, particularly in the former, a close relationship was established between people's practical action and creation and production (especially see the chapter 'The traditional substitution of making for acting', p. 220–230 in Arendt: 1998), strongly maintains that politics was primarily understood by Plato and Aristotle as an autonomous self-serving activity, essentially separated from the pressure of everyday life, its natural inevitability and generally from all the factors external to its essence, identified with "pure actualisation".

Upon entering the great political scene in the age of so-called *post-politics* and the loss of autonomy, *biopolitics and geopolitics*, as the independent, abstract and prevalent forms of politics, do not actually represent its *essence*. At best, they manifest themselves as the derived forms of autonomous politics. The purpose of politics is not simply contained in the effort to secure and guarantee self-life, just like its

primary activity is not to enable a good and pious life or one that is lived within tradition. It is something *derived* in politics, which springs from its *self-lawed praxis* and, which fully regulates and defines its domain.

Politics is self-understood in the context of its own "production", which is seen as some kind of autonomous "self-production". Politics and the political quality in general manifest themselves in a "self-communicative" political act.² As a self-conscious intellectual practical self-activity, politics is primarily open to its own abilities to establish and reassert itself. Its sense is always and forever in question. Not only is it, so to speak, critical of the immediate and undeveloped practical activities, but it is also critical of itself, of its own content and its framework or its limits. It is where the intellectual self-reflexive and the self-serving potential of politics lies (politics as a skill or the art of the possible is essentially a skill or the art of testing its own abilities, which consequently becomes the art of the impossible).

Above all, it means that *there is no pre-established model of politics* which would be accepted as a pattern, a paradigm, an idea, which establishes the norm and conditions the concrete political praxis which would look up to that political role model. On the contrary, we talk here about a situation in which that model, that idea of politics, if we are allowed at all to talk about models, patterns and ideas, is formed by means of *concrete political action*, by means of a *different political praxis* which crucially and significantly influences its formation. For example, the modern bourgeois parliamentary model of politics is not some original, exemplary and natural pattern of political life, as it was suggested by the ideologists of capitalism, but it imposed itself as such in the course of the fight that capitalism fought with its opponents. In other words, socialist and communist revolutions are not some grotesque exceptions in a regular political life, whose existence is desired to be neutralised as soon as possible, on the contrary, these are legitimate attempts at developing a certain political model. *The autonomy of politics* symbolises precisely that *independence to reach a decision* when that independence comes from a *self-conscious reflexive attitude*. We can call truly independent those states and communities that

² In order to avoid any confusion, we stipulate here that we do not refer to the "self-communication" in the sense in which it is more and more often used today and related to the so-called "mass self-communication" in the Internet domain and the network communication domain. For more on this subject, see Castells 2010: 58–71.

make their laws, rules and various regulations independently and that are generally autonomous in creating forms of social life and ways to organise and live them.

In one significantly alternative regime and in a somewhat different sense in which politics related to national sovereignty is replaced by politics that is acceptable to imperial sovereignty, in their now cult book *Empire*, Hardt and Negri insist on the autonomy of politics with its roots in ancient times. For more on this subject see the following:

Power is not something that lords over us but something that we make... The emancipation of humanity from every transcendent power is grounded on the multitude's power to construct its own political institutions and constitute society... (Hardt/Negri, 2000: 165).

And furthermore, on the subject of American democracy related to the pre-modern ancient world, see the following:

It is striking how strongly this American experiment resembles the ancient constitutional experience, and specifically the political theory inspired by imperial Rome! (Hardt/Negri, 2000: 166)

To put it mildly, to a greater extent, this does not play out on the world political scene. Small states are forced to accept the *heteronomous* model of politics. They are authoritatively expected to accept the already existing political patterns and to imitate them fully. This praxis goes under the old familiar names of *imperialism* and *colonialism* and its various modern and neo-forms spread across the entire globe.

ART AS INTELLECTUAL PRODUCTION OR REFLEXIVE SELF-PRODUCTION

Yet, *art*, just like politics that represents an educated and developed practical life, marks an *educated cultivated sensitive and poetic life*. On the one hand, it manifests *transformed* and *emancipated sensuality* and *aesthetic sensibility* in contrast to *the aesthesiological quality* embodied in *the direct and raw sensuality*, while, on the other hand, as *aesthetic sensibility*, it refers to a *stylised and developed productive life*. And both the *poetic* and *aesthetic dimensions of art* emphasise its *intellectual self-reflexive potential*, just like in art, a

productive and sensual life attains an *intellectual* character (*art tempts, reflects and thematises its own experiences*). When it comes to a sensual life, the sense of sight is the first to develop its intellectual potential through painting, the sense of hearing does it primarily through music, the sense of touch finds its intellectual expression in eroticism and textile art, whereas the sense of smell and taste primarily do it in the art of perfumery and culinary art.

See the following for illustrative purposes:

The classical and the modern pertain to the universe of conceived painting as a single task stretching from the first sketches on the walls of caves up to our 'conscious' painting. No doubt one reason why our painting finds something to recapture in arts which are linked to an experience very different from our own is that it transfigures them. But it also does so because they transfigure it, because they at least have something to say to it... The unity of painting does not exist in the Museum alone; it exists in that single task which all painters are confronted with and which makes the situation such, that one day they *will be* comparable in the Museum, and such that these fires answer one another in the night. The first sketches on the walls of caves set forth the world as 'to be painted' or 'to be sketched' and called for an indefinite future of painting, so that they speak to us and we answer them by metamorphoses in which they collaborate with us. (Merlo-Ponty, 1964: 60)

However, in regard to a *productive life*, in all its effectiveness, art would glorify and emancipate that life through *its own reflexive intellectual production* (*it re-examines its own productive praxis through its own productive actions.*) (Adorno, 2002: 78–100)

In the pre-modern times, however, the *intellectual self-reflexive potential of sensuality* was not especially prominent, at least in the explicit sense of the word, although it was implicitly prominent in the magnificent art of the ancient Greeks and the peoples of the Far East, and finally in mediaeval art because of the fact that the *poetic intelligible* and *rational quality* was generally favoured over the *aesthetic sensible* and *sensual quality* when *sensuality* itself is seen and understood as something that does not only belong to the domain of *the rational*, but it also *goes against* this domain, which makes it a *hierarchical antagonistic contradiction* where the mind always refers to

reality, actuality, whereas senses merely project the *semblance* and *illusion* of reality...

ART FROM THE PERSPECTIVE OF THE ANCIENT GREEKS

It could be said that Plato's view of sensuality and art largely reflected the way people viewed them in those days. We should remember that Plato considered *sensual testimonies illusive and deceptive* and finally *illusory, fictitious and false*. In addition to that, he believed that the senses did not focus on *true reality*, the world of ideas, the truly *real and intellectual things*, but he believed that their ultimate goal and frontier was *the material world* with its visual, audible, haptic, odour, and taste stimuli. Everything beyond that world, *the supernatural, suprasensory, otherworldly and transcendent*, belongs to the realm of metaphysics masterfully governed by *the mind* which is the only one *capable of reflecting the eternal true and real world of ideas*. However, since art, *aesthetic sensibility* or *refined sensuality* belongs to the realm of *sensuality*, which generally has no access to the world of ideas (*ideas cannot be seen, heard, touched, smelled and tasted*), according to Plato, it inevitably is *on the lower rung of the ladder* in relation to *philosophy*, identified with metaphysics. On the other hand, also according to Plato's belief, *art, mimetic and productive poetic praxis*, is not capable of producing *ideas* themselves in view of the fact that they are thought to be *uncreated, unborn*, that is to say they cannot be created because they are eternal, forever present. Since artistic praxis is mimetic and poetic, it is also flawed and it cannot refer to the true reality of ideas which is always something *vital, essential*, when compared to *the illusory and deceptive world of sensual phenomena* and those things that stand behind them, hidden from our senses which cannot see and detect them. In other words, *for ontological reasons*, art is on the lower level of hierarchy in comparison to philosophy and other theoretical disciplines and practical domains and certain crafts whose activities turn out to be closer to the true world of ideas.

Consequently, however, Plato himself was aware of the critical potential of art, its power to give in its own way expression to significant social and ontological views by means of a sensual and aesthetic quality. His sceptical and ambivalent attitude towards poetry and art in general best testifies to that. Despite his belief that art inevitably and essentially falsifies reality whenever it abandons the mimetic principle strictly aimed at the phenomenal reality, given the fact that only in that case is it able to take part, to participate in the

actual and true reality, be it in the way that takes it two or three times further away from that very reality if we bear in mind that the ultimate limit of mimesis is the sensual phenomenal reality. At the same time, Plato sees the critical, reflexive potential of art, which does not shy away from contemplating and formulating views on what is essential in social and ontological order. Only this can help us understand and explain Plato's particular focus on art. (Plato, 2000: book 2, 37–71, book 3, 71–111, book 4, 313–346)

In the society of ancient Greece, art more or less generally attracted attention (in those days, upbringing and education were influenced by certain forms of art, poetry and music, whose absence would make any *paideia* impossible), which stemmed from the fact that art, understood as the modality of *educated, developed and stylised sensuality*, gave a significant contribution to *humanisation*. However, such art was not *autonomous* and able to develop internally its hidden potential. Depending on its ontological background, it was instrumentalised for external, religious, educational and moral purposes with its intellectual, self-critical potential playing a secondary role.

THE MODERN IDEA OF ART

It burst onto the scene in modern times, in *larpourlartism* in the middle of the 19th century and in modernism and avant-garde at the turn of the century, it became its explicit expression, its channel of communication and fuel for its everyday praxis. At the beginning, we pointed out that this process was parallel with that of capitalist development and its basic rule – *production for production's sake*, which brought forth the motif of *self-purpose*, which would prove to be crucial for modern art, particularly *avant-garde*. It would deal with *thorough self-thematising using its own artistic devices*. Each artistic form in the field of its own art, with its own (artistic devices), would explore and problematise its own artistic praxis: painting would use painting tools to reflect its own method, music with musical instruments, literature with its literary apparatus, etc. In that way, the intellectual self-critical potential of art with its emancipating effects, being more than obvious in modernism and avant-garde as well, became reality.

Soon enough, however, that art was stowed away into *archives* and *museums* as well, and eventually *commercialised, aestheticised* and commodified, turned into a commodity of the most expensive kind. So what was initially born and raised as a resistance to capitalist

domination, often in the shape of communism, ended up as a symbol of capitalism, the cynical symbol of its power and vitality. *Neo-avant-garde* had the same fate. Meanwhile, after its initial attempts at critical reactions to the institutionalisation of avant-garde art and its aestheticisation and the affirmation of apologetic art at the service of ruling order, it lost itself in the labyrinths of a capitalist system which blunted its critical edge and transformed it from an anti-systemic product into a systemic one. The manipulation done by means of a *self-reflexive gesture* (performance, happening, body art, opt art, etc.), on the path to the mere imitation of the tradition which soon becomes *a mere and empty self-reflexive gesture, played out as an abstract tautology*, becomes commonplace, modern art, especially of the so-called *post-modern sort*. Thus, *the critical self-reflexive emancipating praxis of avant-garde and neo-avant-garde, which predominantly develops as the resistance to a capitalist system, turns into an apologetic, dogmatic, self-reflexive expression of modern art whose performance is in accordance with modern capitalism, which is becoming increasingly regressive and destructive*. (See the following exemplary work: Bürger: 1984, Calinescu: 1987 and Klotz: 1994).

THE POLITICISATION OF ART

This “politicisation” of art, which becomes one with its *depoliticisation, dis-autonomisation (dis-auratisation) and spectacular aestheticisation* (which often paradoxically manifests itself as one iconoclastic aesthetics), and is done under the auspices of dominant capitalism, should be distinguished from that *politicisation of art* in which its *autonomous, critical and self-reflexive aesthetic and emancipating potential* manifests itself. Contrary to the tendency of art to *desublimatise* itself and dissolve itself in life (the aestheticisation of life) and to instrumentalise its autonomous and immanent aesthetic potential and turn it into external and heteronomous goals (economic, realpolitik, geopolitical, biopolitical and moral), which correspond to dominant global capitalist politics, especially in the context of one possible alternative trans-capitalist globalisation, one should count on the *politicisation of art* which results from its autonomous poetics and aesthetics (which is a peculiar *reauratisation* and *reautonomisation of art*). The political dimension of art is forcefully emphasised by W. Benjamin, among others (Benjamin: 1969).

Art as aesthetic political praxis

On the one hand, art as the most developed form of sensibility in general, as the most prominent form of sensual life which at once cultivates, refines and elevates that life to its insurmountable heights and strains it to its limits (*non-repressive progressive sublimation*), at the same time manifests itself as *educational aesthetic sensibility*, which cultivates, develops and perfects our life in general. Marcuse is one of the modern authors who largely focuses on this fact (see Marcuse: 1968). A long time ago the *aesthetic spirit* was seen not to represent just one limited conscience focused on the particular field of activity, but that it had *universal powers, putting under obligation the entire development of mankind*. The Draft of German classical idealism with Kant's *Critique of the Power of Judgment* and Schiller's *Letters on the Aesthetic Education of Man* are undoubtedly the first modern documents on the subject.

There is no domain of human spirit exempt from its influence where its activity would not be an important, if not crucial, moment in the process of shaping reality. Things devoid of an aesthetic dimension would bear witness to mere imperfection, incompleteness of an action and process, of rawness and ruthlessness that come to the forefront in that way. A thing devoid of internal aesthetic quality manifests itself not only as something lacking in form, but also as something abstract and with limited content. Formless content is at the same time contentless form, quasi-form and pseudo-form which as such corresponds to quasi-content and pseudo-content. Therefore, *politics* devoid of internal aesthetic quality which is not cultivated and aesthetically transformed, manifests itself as unrefined and immature politics subject to ideologisation and commercialisation, i.e. aestheticisation whose effects are not emancipating, but regressive and retrograde. Whereas only *politics, internally mediated by an aesthetic spirit*, would be considered *emancipating and universal*.

If we see *art as the most developed form of aesthetic spirit*, it inevitably manifests itself as *political praxis*. Since the *aesthetic spirit is an autonomous, self-reflexive, intellectual, internally mediated and reflected spirit*, it is understandable why *art* is also to be seen as *immanent political praxis* if politics itself is already understood as *an intellectual, self-reflexive and practical activity*. As an *intellectual, self-reflexive and poetic praxis*, *art* largely corresponds to *politics* which is *an intellectual, self-reflexive and practical activity*. The difference between the poetic and the practical quality which marks the line that separates

art and politics, at the same time becomes their unity, intellectual unity in particular, which does not push back the indicated difference, but brings forth its width and length. Parallel with their belief that art is part of a sensuality and sensual sensibility, the ancient Greeks never questioned the rational character of art. It is entered into a rational register, precisely because it is viewed as sensuality, as senses, not as immediate sensuality, but as a mediated, educated and reflected one. Art is immediately understood as *an expert skill, the skill governed by knowledge (technē epistēmē)* and as such, it stands in stark contrast with activities not mediated by knowledge. It is the main reason why so-called inspired poetry with its enraptured sources is not considered art. It is stripped of knowledge and therefore it does not belong to the realm of art. It is another matter altogether that the Greeks were not open to *the autonomous self-reflexive potential of art* as much as they were open to the potential of politics and philosophy. Consequently, it remains on the margins although implicitly forever present.

Art as poetic and political praxis

On the other hand, art with its *poetic* nature and dimension simultaneously presents itself as *immanent political praxis*. As a *stylised self-reflexive productive life* and an *autonomous poetic creation*, art inevitably attains *political character*.³ In the capitalist system it is usually reduced to *the technique of mastering* (the technique of mastering matter and materials which corresponds to modern politics as the technique of governing) and more frequently to *the technique of planning, organising, packaging and advertising* (art as management, design, and advertising). *Self-reflection transforms itself into self-reference, autonomy into heteronomy, and criticism into apologetics*, and therefore, art into a servant of politics and into a dominant idea of life (*regressive aestheticisation and repressive desublimation*). However, *true autonomous and self-reflexive artistic poetic praxis* shows its *political face* in the very *autonomy* of its *poetic activity* as a *self-reflexive activity*. *The formalism* of modern and contemporary art proves to be revolutionary not only within the narrow limits of artistic praxis, but also within its wider limits. It was often the avant-garde that heralded big social historical and political changes that were to come (*progressive aestheticisation and*

³ Lately Badiou (Badiou: 2005) and Rancière (Rancière: 2004) in particular have dealt with the autonomy and “politicization” of art and aesthetic processes in general.

desublimation). The immanent political utopian and revolutionary character of art was emphasised by the authors like Bloch (Bloch: 1986), Marcuse (Marcuse: 1968), and Dufrenne (Dufrenne: 1974). Namely, if we compare the Russian avant-garde art scene and the Russian revolutionary political movement, we can conclude that it is not always easy to determine what comes first in history, but without doubt, these movements are closely connected and so tightly intertwined as to be indistinguishable. Their fates overlap in history. *Suprematism, futurism, and constructivism* are not mere *artistic phenomena*, but *immanent political phenomena and praxis*. Finally, almost every avant-garde art praxis did not simply by accident start its work with a particular *manifesto, an artistic and political act*, a piece of writing indubitably written entirely in a spirit of a paper of the same kind drawn up in the middle of the 19th century which in the meantime became the most important philosophical, political, even artistic document and has remained as such to this very day (*The Communist Manifesto of 1847*).

Politics as a productive life

As far as *politics* is concerned, the claim that it transpires as a *productive (poetic and aesthetic) life (the technique of governing)*, i.e. as *governing for governing's sake* in alignment with *global capitalism (production for production's sake)*, fully corresponds to the attitudes which underline the fact that the current *post-political* moment is being dominated by a tendency to *depoliticise politics and transform it into biopolitics and geopolitics*. In other words, the *poeticisation and aestheticisation of politics* are parallel with its *heteronomisation and liquidation*. A departure from the idea of politics as an intellectual, self-reflexive and practical activity leaves its stamp on a global contemporary and social picture. For capitalist, imperialist, and colonial reasons, politics openly transforms itself into biopolitics and geopolitics with the aim of rendering the social horizon completely clean of *autonomous self-reflexive politics*, which is entirely capable of decisively standing up to global capitalist anti-politics and post-politics. Unlike the *global capitalist heteronomous aestheticisation and poeticisation of politics*, the *universal trans-capitalist alter-globalisation aesthetics* and the *poeticisation of politics* are possible if they keep their *critical autonomous intellectual and self-reflexive potential*. Politics could

emerge as artistic praxis if within itself it turned the aesthetic spirit and creative poetic powers that lie within its being into reality.⁴

We can differentiate between *immediate* and *developed, cultivated, rational* and *sensual sensibility identified with art* in the domain of poetics, or more precisely in the domain of sensuality, just like we can differentiate between “*immediate*” *rationality* and one that is *mediated* and *reflected*, as much as it is *sensitised* and *aestheticised* in an *intellectual way* in the domain of politics. Parallel with *art, a sensory and rational concept*, stands politics, a *rational and sensory concept (rational art and sensitive politics)*. It actually seems that certain *non-repressive desublimation* and *sensitisation of politics*, and *non-repressive sublimation* and *rationalisation of art* are two parallel flows within the same process which brings forth their *autonomous, critical, reflexive, emancipating potential*, necessary for alternative globalisation to stay the course as potential universal emancipation.

Art as intellectual politics

Only when art becomes *non-repressive and sublimated (art in contrast with the existing order)* and *at the same time non-repressive and desublimated (art with its sublimation potentially transforms the existing system into a universal aesthetic cultural and social order)* *sensory rational poetic praxis*, can it possibly participate in the process of *universal emancipation* as *basically global trans-capitalist emancipation*. What certainly makes it quite acceptable to that process is its potential to manifest itself as *revolutionary* and *utopian (political) sensory rational poetic praxis*. Focused exclusively on *the future, on what is yet to come*, on what is always potentially at stake, somewhat ready to become reality outside the reformist agenda and without an opportunist conformist attitude, but with a thoroughly radical approach to its subject matter, art is well on its way to meet the contemporary, post-modern social requirements that move towards universal emancipation.

The example of *avant-garde* that suffered a defeat in the clash with the capitalist system is instructive and unavoidable, but it should

⁴ For years Sartre and Castoriadis religiously insisted on *the autonomy of politics* and along the same lines on its *creative* and *imaginative* being, cultivating quite peculiar political views which somewhat changed in the course of time, but never at the expense of the poetical autonomy of politics. Compare with Sartre: 1949 and Castoriadis: 2007.

not discourage today's poetic and artistic intentions to try and overcome and get rid of that system. Quite the contrary, it is a good example which shows that only with the *politicisation* of art and its *revolutionisation*, can a blow be dealt to the ruling capitalist order because it does not stand utopia as a concrete critical reflexive praxis considering that utopia is in direct opposition to capitalist "substantialism" and "naturalism". Capitalism is obsessed with portraying the existing social relations as natural, lasting and eternal, and with interpreting official politics and governing economy as something fateful intransigent perfect and almost divine. It is the culminating point of its hate for socialism and communism because with their doctrines these underline the transient and historical character of all social institutions. It did not happen by accident that modern avant-garde art was predominantly left-wing and that its most significant representatives were socialists and communists by choice. Traditional official art institutions like museums, galleries, showrooms came under attack by art praxis which never spared or respected them too much. This praxis clearly and openly stresses in its programmes and manifestos that one of its major activities would be to disintegrate and liquidate those traditional institutions.

The political character of modern emancipating avant-garde art is beyond dispute. It saw itself as an art and political movement which often considered *the political quality as a constituent, immanent part of its poetic and aesthetic formalism. With its form, however, art simultaneously acted in a political manner and conveyed political meaning.* With its self-reflexive poetic actions it was involved in particular *politics* which was visible and indicative. We should not forget the fate that befell the Russian avant-garde whose formalism after its initial rise came under attack by official politics and the so-called social realism whose political meaning was also obvious and indicative.

References

- Adorno, T. (2002). *Aesthetic Theory*. London & New York: Continuum.
- Althusser, L. (1976). *Essays in Self-Criticism*. London: Humanities Press.
- Arendt, H. (1998). *The Human Condition*. Chicago & London: University of Chicago Press.
- Aristotle, (1984). *Politics*. Princeton: Princeton University Press.

- Aristotle, (2011). *Nicomachean Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Badiou, A. (2005). *Handbook of Inaesthetics*. Stanford California: Stanford University Press.
- Badiou, A. (2005). *Metapolitics*. London & New York: Verso.
- Benjamin, W. (1969). *Illuminations*. New York: Schocken Books.
- Bürger, P. (1984). *Theory of the Avant-Garde*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bloch, E. (1986). *The Principle of Hope*. Cambridge: MIT Press.
- Calinescu, M. (1987). *Five Faces of Modernity*. Durham: Duke University Press.
- Castells, M. (2010). *Communication Power*. Oxford: Oxford University Press.
- Castoriadis, C. (2007). *La Montée de l'insignifiance*. Paris: Seuil.
- Dufrenne, M. (1974). *Art et politique*. Paris: Union générale d'éditions.
- Finley, M. (1983). *Politics in the Ancient World*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hardt, M., & Negri, A. (2000). *Empire*. Cambridge Massachusetts: Harvard University Press.
- Lefebvre, H. (2016). *Metaphilosophy*. London & New York: Verso.
- Klotz, H. (1994). *Kunst im 20. Jahrhundert. Moderne-Postmoderne-zweite Moderne*. München: Beck.
- Marcuse, H. (1968). *One-dimensional man*. Boston: Beacon Press.
- Merleau-Ponty, M. (1964). Indirect Language and the Voices of Silence. In *Signs* (39-84). Evanston: Northwestern University Press.
- Plato, (2000). *The Republic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plato, (2016). *Laws*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sartre, J.P. (1949). *Entretiens sur la politique*. Paris: Gallimard.
- Ranciere, J. (2004). *On the Shores of Politics*: London•New York : Verso.
- Vernant, J.P. (1962). *Les Origines de la pensée grecque*. Paris: Flammarion.

Срђан Д. Мараш

СПЕКТАКУЛАРИЗАЦИЈА ПОЛИТИКЕ И
(СПЕКТАКУЛАРНА) ПОЛИТИЗАЦИЈА УМЕТНОСТИ
У ДОБА ГЛОБАЛНОГ КАПИТАЛИЗМА

Резиме

Уверење по коме се политика данас (техника владања) доминантно одвија као производни („појетички“ и „естетски“) спектакуларни живот, и то као владање ради владања у духу глобалног капитализма (производња ради производње), у потпуном је дослуху и са оним ставовима где се истиче садашњи постполитички тренутак у коме је деполитизација владајућа тенденција. С тим у вези је и говор о трансформацији политике у био и геополитику. Другим речима, спектакуларна „појетизација“ и „естетизација“ политике иде упоредо са њеном хетерономизацијом и негацијом. Одустајање од политике која би била схваћена као умна, саморефлексивна и самозаконодавна практична делатност обележава тако готово укупну данашњу, теоријску и практичну, друштвену сцену. Политика се из капиталистичких, неоимперијалистичких и неоколонијалистичких интереса отворено трансформише у спектакуларну био и геополитику са циљем да се у потпуности потисне њена умна аутономна природа.

С друге стране, уметност се све више како у свом појетичком лику тако и у оном естетском битно показује као једна хетерономна спектакуларна политичка пракса. У капиталистичким оквирима она углавном бива сведена на пуку технику овладавања (материјом и материјалима), и све више на технику планирања, организовања, паковања и рекламирања (уметност као менаџмент, дизајн и адвертајзинг). Ауторефлексивност, везана за њу, која је у бити чулне природе, бива трансформисана у аутореферентност, аутономија (појетска и естетска) у хетерономију и критика (уметност као образовани, култивисани и стилизовани сензитивитет) у апологетику. Следствено томе, уметност све више бива деградирана у служавку хетерономне спектакуларне политике и стапа се углавном са владајућом представом друштвеног живота.

Кључне речи: ауторефлексација, уметност, политика, чулност, естетско, спектакл

**ВАСПИТАЊЕ, ОБРАЗОВАЊЕ И НАСТАВА У СВЈЕТЛУ
САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ**

**EDUCATION AND TEACHING IN LIGHT OF
CONTEMPORARY EDUCATIONAL TECHNOLOGY**

Бранка С. Ковачевић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Прегледни научни чланак

Далиборка Б. Шкипина
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

ДОПРИНОС ПЕТРА МАНДИЋА РАЗВОЈУ И ПРИМЈЕНИ САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

У раду је сагледано научно стваралаштво Петра Мандића из угла доприноса развоју и примјени образовне технологије. Брзи развој науке, експлозија знања и раст технологије утицали су на развој и примјену образовне технологије у васпитању, образовању и настави. Важности оваквих теоријских проучавања јесу у томе што је и сам Петар Мандић истицао да су императиви нашег времена да установе за образовање и васпитање младих треба да буду колијевке нових идеја, врела стваралачких подухвата, лучоноше друштвеног прогреса, објективни критичари прошлости, сигурни креатори садашњости и интензивни визионари будућности. Деведесетих година прошлог вијека Петар Мандић је указао на потребу примјене аудио-визуелних метода у настави и учењу, учења уз помоћ или под контролом компјутера, планирања образовног процеса и организације практичних активности, израде наставних програма и организовање курсева из појединих области, израде материјала за наставу и учење који се могу употребити у учионици, вредновања рада школе, наставника и ученика, те планирања, израде и вредновања ефикасности образовне технологије. Петар Мандић је критичким приступом, промишљањем и селекцијом свјетских достигнућа из области образовне технологије предложио неке од модалитета њихове примјене у наставној пракси. Примјена

* branka.kovacevic@ff.ues.rs.ba

ефикасне савремене технологије и подизање квалитета образовања претпоставља неколико врста иновација: а) у организацији наставног процеса, б) у методолошком приступу и ц) побољшању наставних планова и програма. Допринос Петра Мандића развоју и примјени образовне технологије рефлектовао се на квалитет наставног процеса, мотивацију ученика и наставника, процес учења и квалитет образовања и васпитања.

Кључне ријечи: иновације, информациона технологија, информациона педагогија

УВОД

Петар Мандић (Калиновик, 1928–1999) био је педагог, универзитетски професор, редовни члан и предсједник Академије наука и умјетности Републике Српске, као и редовни члан Академије наука и умјетности Босне и Херцеговине. Његов научноистраживачки рад обухватио је различите области педагошке, психолошке и других граничних наука. Писао је радове интердисциплинарним и мултидисциплинарним приступом. Објавио је 27 књига, 197 изворних научних (студије и расправе) и стручних радова, те 24 приказа, оцјене и предговора. Један број радова преведен је на енглески, чешки, словачки, њемачки, грчки, албански, словеначки и руски језик. Добитник је награде за науку *Веселин Маслеша*, Двадесетседмојулске награде БиХ, Ордена рада са златним вијенцем, Ордена Републике са сребрним вијенцем и бројних других признања и награда (Анурс, 2022).

Савремени педагози (Милијевић, 2006) истичу да је сагледати допринос Петра Мандића унапређивању васпитно-образовног, а нарочито наставног рада готово немогуће. Дјело Петра Мандића је огромних размјера, велике снаге, високог теоријског нивоа, актуелно, инспиративно и практично примјењиво. Радови Петра Мандића изучавају комплексне проблеме теорије и праксе образовања и наставе те „њихово конструктивно-критичко анализирање подразумева висок ниво научне педагошко-дидактичке информисаности и методолошко-евалуацијског искуства“ (Илић, 2006: 226).

Подручје образовне технологије представља сегмент стваралаштва Петра Мандића. Након објављивања дјела *Иновације у настави* (1972) Мандић је проучавао иновације у настави и образовању и резултате о образовној информационој технологији. Деведе-

сетих година прошлог вијека Петар Мандић је са Антониом Херером у дјелу *Образовање за 21. стољеће* указао на експлозију образовне технологије. Образовна информациона технологија означена је као најрадикалнија иновација на крају 20. и почетком 21. вијека и разматрана је у четири монографије: *Образовна и пословна информатика* (1995), *Индивидуална комплексност и образовање* (1995), *Образовна информациона технологија* (1996), *Образовна информациона технологија иновација за 21 вијек* (1997) и *Увод у општу и информатичку педагогију* (1998, 2000).

Васпитно-образовни систем је постао важан дио сваког модерног друштва и стога је неминовно да се технолошки напредак одрази и на прогресију и технолошке новине у наставним процесима (Cerruzi, 2003). Образовна или наставна технологија означава „се као скуп мјера, поступака и метода организације наставних процеса, укључујући и поступке примјене наставних процеса“ (Ђорђевић и Ничковић, 1991: 203). Нове технологије, односно технологије информација указују на важност развоја вјештина у правцу даље подјеле људи и дјелатности „с алтернативом рада, учења и животног искуства, као и дугорочним повратним дејством које уноси искуствена димензија образовања и повратног образовања“ (Ђорђевић, 2006: 142).

У овом раду смо проблематици доприноса идеја Петра Мандића развоју и примјени савремене образовне технологије приступили са аспекта васпитања, образовања и наставе.

ПЕТАР МАНДИЋ – ЗАЧЕТНИК РАЗВОЈА И ПРИМЈЕНЕ САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У ВАСПИТАЊУ И ОБРАЗОВАЊУ КОД НАС

Према тумачењу Петра Мандића (1996) образовна технологија је процес који је усмјерен на остваривање циљева образовања и подразумијева људе (наставнике, ученике, сараднике), идеје, организацију, наставне базе, средства, облике и методе рада, као и поступке и средства вредновања онога што је у процесу образовања остварено. „Зато је технологија суштински фактор наставе и учења, а не техника или средство којим се користи наставник“ (Мандић и Мандић, 1996: 42). Петар Мандић је још крајем прошлог вијека указивао на најновије тенденције у области увођења микрокомпјутера у образовање, као једно од четири (телевизија, аутоматски приступ информација, програмирано учење и микро-компјутери) подручја педагошке технологије. Истицао је чињеницу да се од 1975. године

интензивно ради на увођењу микрокомпјутера у наставу у свијету и да су UNESCO и OECD-е одржали велики број састанака на којима је вођена расправа о стратегији и практичним аспектима увођења микрокомпјутера у образовање, као и да су анализирана искуства земаља које су већ увеле микрокомпјутере и обављени договори у вези са методологијом и техником вредновања педагошких ефеката савремене технологије образовања (Мандић, 1988а). Када је ријеч о подручјима у којима се користи и може све користити микрокомпјутер по угледу на развијене земље свијета Петар Мандић је и то прецизирао наводећи следећа подручја: планирање образовања и образовних потреба, истраживачки рад у области образовања, састављање годишњих планова рада, вођење евиденције о ученицима, састављање распореда часова, вредновање рада ученика и наставника, остваривање сарадње са родитељима, вођење евиденције о позајмљеним и враћеним књигама из библиотеке, обезбјеђивање претпоставки за контролу и управљање процесом наставе и сл. (Мандић, 1988а).

Позивајући се на резултате неких истраживања до којих су дошли експерти OECD- а Петар Мандић (1988а) издваја то да сматрају да је нова образовна технологија на свим нивоима (основно, средње, високо) образовања креирала нове услове поучавања и учења, нове погледе на улогу садржаја наставе на развој личности и посебно на развој мишљења ученика и студената.

Петар Мандић је и сам био свјестан да динамика увођења нове образовне технологије је условљена читавим низом објективних чинилаца. Он ипак истиче да је једно од централних питања, којим темпом ће се компјутери уводити у школе, са коликим степеном стручности ће се примјењивати у образовању и какве ће ефекте дати. Сматра да све то зависи од стручности будућих и постојећих наставника, тј. њихове оспособљености. Наглашавао је да се у свијету предузимају озбиљне мјере да се будући наставници у процесу школовања припреме за ефикасну употребу компјутера у настави, учењу, вредновању, истраживању и обављању других послова у образовном систему (Мандић, 1988а).

Истичући важност примјене компјутера у васпитању и образовању Петар Мандић пише да то ипак значи „новину која споро улази у нашу наставно-образовну праксу и која тек треба да покаже своју ефикасност и у нашим условима“ (Мандић, 1988а: 304). Увођење било каквих иновација у васпитно-образовну дјелатност, како у свијету, а посебно код нас наилази, углавном, на отпор и неприхватање.

То се првенствено односи на отпор традиционализма, равнодушно-сти и инертности наставника за иновације, али често и на страх, одбојност па и ирационалан отпор (Мандић, 1988а). Наравно да се не може спријечити, и не би требало, улазак савремене технологије, како у васпитно-образовну дјелатност, тако и у сва подручја живота и појединца и друштва. Да би васпитање и образовање постало ефикасније, неопходно је да се уважавају индивидуалне особине ученика, да се омогући и осигура несметано испољавање њихових способности и задовољавање жеља и да им се омогући да буду активни учесници у тим процесима (Мандић, 1988а).

Петар Мандић је мишљења да савремена педагогија све више користи достигнућа науке, технике и технологије, изналази нове и ефикасније методе као што су нпр. кибернетичка метода оптималног управљања и регулисања, метода математичко-логичког моделирања процеса образовања, наставе и учења и слично (Мандић, 1988а).

Још у прошлом вијеку Петар Мандић се истакао као визионар данашњег времена наглашавајући чињеницу да ће вјероватно у догледно вријеме компјутер и други савремени уређаји и медији постати главни извори знања, носиоци и преносиоци тог знања док ће улога наставника бити да програмира, усмјерава, управља, мотивише, савјетује и васпитава. Сматрао је да генерације које долазе од најранијих година живота и образовања ће доживјети вриједност компјутерске технологије, она ће им служити за сазнања природе, људског друштва и човјека, неће се бојати научних и технолошких достигнућа, већ ће у њима видјети шансу да се реализује ослобађање човјека и друштва (Мандић, 1988а).

Када говори о педагошкој функцији савремене образовне технологије Петар Мандић (1988а) наглашава да управо темељно познавање, критичко селектовање и стваралачко примјењивање савремене образовне технологије доприноси модернизовању васпитно-образовног процеса, подизању његовог квалитета, остваривању већих ефеката и стварања претпоставки да оно буде релевантније човјеку који се васпитава, времену у коме живи и времену које долази. У том погледу Петар Мандић и Данимир Мандић за образовну и информациону технологију истичу да оне „не доприносе само бржем и квалитетнијем стицању знања, већ и остваривању циљева васпитања и образовања у целини“ (Мандић и Мандић, 1996: 4).

Петар Мандић сматра да смјелијим увођењем иновација у организацији система васпитања и образовања, као што су: *pong Reid* систем, двојни план прогреса, школа отвореног плана, школа без зидова, систем тимског рада, микросистем образовне дјелатности, систем индивидуалног планирања наставног рада и флексибилни систем организације школе, школски систем се брже демократизује, интензивније модернизује и функционалније укључује у токове савременог живота и прилагођава потребама и могућностима младих (Мандић, 1988а).

У својој књизи *Изабрана дјела* Петар Мандић је једно поглавље посветио проблематици савремене педагошке технологије на универзитету. Анализирао је радове и поднесене реферате (Филиповић, Левовицки, Бањанин, Бертонцељ и др.) са симпозијума и закључио да је очигледно да се техничка база производње брже развија од техничке базе универзитетског образовања, да техничка база универзитетског образовања заостаје иза техничке базе производње, да то условљава заостајање технологије образовања иза технологије производње, и да то заостајање знатно отежава рад наставника и студената, да негативно утиче на квалитет образовања на универзитетима и степен оспособљености кадрова које универзитети дају (Мандић, 1988б).

Петар Мандић је, као и већина научних радника тада као и данас, мишљења да школа и универзитет морају бити више прилагођени времену у коме живе, али у исто вријеме довољно окренути будућности за коју образују и васпитавају младе и одрасле. У вези са тим прецизира да свака озбиљнија реформа високошколског образовања мора узети у обзир оно што се у свијету дешава у подручју науке и технологије, респектовати оно што захтијева друштво у коме високошколска организација дјелује, уважавати научна достигнућа у својој земљи, прилагодити образовање потребама производње и друштвених дјелатности и способностима и интересовањима студената (Мандић, 1988б). Ово је још један показатељ да Мандићеве идеје изнесене тада, у прошлом вијеку, су актуелне и данас, јер како и сам наводи, уважавајући минимално поменуте захтјеве, реформа високог образовања почиваће на сигурнијим основама, биће ефикаснија и прихватљивија како за оне који запошљавају кадрове, тако и за оне који их припремају – овако реализована реформа утицаће да се знатније поправља техничка база високог образовања и уведе модерна образовна технологија (Мандић, 1988б).

Поред наведеног поменућемо само још нека питања која се тичу савремене педагошке технологије на универзитетима, за која сматрамо да су врло битна и актуелна, о којима је писао и расправљао Петар Мандић и која завређују пажњу, а то су: педагошки значај образовне технологије; образовна технологија у функцији успјешног студирања; значај технологије образовања за рад наставника; образовна технологија у функцији вредновања резултата рада, наставе, студената и наставника; образовна технологија и односи у настави; утицај образовне технологије на образовање уз рад и из рада; утицај научно-технолошке револуције на садржај методичког оспособљавања наставника и сл. Видимо да се Петар Мандић у својим дјелима посљедњих деценија прошлог вијека, озбиљно бавио, писао и расправљао о овим актуелним питањима, али је то проблематика која захтијева детаљнију анализу и интерпретацију у посебном раду, те због структуре рада не можемо се опширније бавити овом проблематиком али смо сматрали битним да се осврнемо бар укратко.

Оно чиме бисмо могли заокружити ово поглавље, јесу наводи Петра Мандића да савремени педагози не негирају функцију технике у бржем и квалитетнијем стицању знања, развијању способности, стицању моћи човјека над природом и задовољавању потреба за свестран и слободан развој личности, те прецизира да је развој могућ не само ослобађањем од технике него и од негативних посљедица техницизма и сцијентизма. Аутор наглашава да наука и техника нису негативни сами по себи, односно да не представљају узрок „де-хуманизације човјека, већ се то може јавити у условима у којима се и начинима како се наука и техника примјењују“ (Мандић, 1988а: 342).

Петар Мандић указује на један примјер да, ако се у процесу васпитања превише истиче стицање формалних знања, савладавање одговарајућих вјештина и развијање елементарних когнитивних способности, појединац ће више техницизирати своје понашање у сљедећем: у начину како ради, воли, како се забавља, понаша у друштву, како креира умјетничка дјела, дакле, све ће бити мање спонтаног, непосредног, нагонског, ирационалног, а све више научног, посредованог, прорачунатог, испланираног, рационалног и сл. (Марковић, 1964, према Мандић, 1988а). Све то доводи до закључка да личност код које би у процесу васпитања ишчезавала спонтаност, природност и самостална стваралачка мисаоност, била би по свом дјеловању више слична роботу него човјеку, а то, како закључује и Петар Мандић (1988а), не можемо и не смијемо дозво-

лити, јер би се на тај начин моћ коју стичемо примјеном технике могла претворити у веома ограничену моћ или немоћ.

ПЕТАР МАНДИЋ – ВИЗИОНАР РАЗВОЈА И ПРИМЈЕНЕ САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ У НАСТАВИ

Образовна технологија се развила посљедњих 70 година више него за претходна два вијека. Развоју образовне технологије у великој мјери је допринијело развијање и увођење програмиране и полупрограмиране наставе (посебно машина за учење), компјутера који се користе у различите сврхе, телевизије која је појавом сателита и кабловске телевизије постала веома популарна и универзално примјењива, интернета и виртуелне реалности, разних организационих облика наставе (школа без разреда, двојни план прогреса, тимска настава, микронастава, проблемска настава) техника и поступака којима могу да се користе наставници и ученици у свим фазама педагошког процеса (Мандић, 2006). Четири подручја образовне технологије чине: телевизија, системи за аутоматску обраду информација, програмирано учење и мултимедијални информациони системи.

У књизи *Иновације у настави* (1972) продубљена су образложења и инструктивне смјернице за примјену иновација (коришћење компјутера и едукативне телевизије у наставном процесу) и проширивање знања о електронској учионици и индивидуализованој настави. Према Петру Мандићу (1972) компјутерска настава и учење подржавају развој апстрактног мишљења, омогућавају планско усмјеравање и индивидуално напредовање у стицању знања. Сви ученици су пред компјутером равноправни и нема грешака приликом оцјењивања рада ученика, односно ученик је максимално заштићен од „наставникове произвољности и субјективизма у вредновању резултата његовог учења, фрустрација и поруга разних видова, тенденција ка негативној утакмици...” (Мандић, 1988b: 316–317). За Мандића коришћењем универзалних наставних средстава на мултимедијској основи, електронске лабораторије, аудиоактивне лабораторије, телевизије отвореног и затвореног круга, компјутера и др. усавршавају се облици, методе и поступци наставног рада, динамизирају се облици учења и подстиче унутрашња мотивација наставника и ученика, што позитивно утиче на ниво и квалитет учења и поучавања.

Књига *Образовање за 21. стољеће* је компаративно дидактичко дјело у коме су Херера и Мандић (1989) навели примјер земаља (Јапан и Њемачка) које су образовном технологијом мијењале образовне системе. Образовна технологија се састоји од примјене аудио-визуелних метода у настави и учењу, учења уз помоћ или под контролом компјутера, планирања образовног процеса и организације практичних активности, израде наставних програма и организовање курсева из појединих области, израде материјала за наставу и учење који се могу употребити у учионици, вредновања рада школе, наставника и ученика, те планирања, израде и вредновања ефикасности образовне технологије (Мандић, 1989). За Петра Мандића брзи развој науке, експлозија знања и раст технологије имали су огроман утицај на развој и примјену едукативне технологије у учионици нашег времена и на структуру образовних система.

Електроника и теорија информација највише су допринијеле развоју образовне технологије, односно допринијеле су унапређивању наставног процеса, мотивације ученика и студената, процеса учења и квалитета образовања. Петар Мандић (1988b) предлаже примјену телевизије, односно општих и специјалних програма који се емитују преко телевизијске мреже као моћног образовног медија с циљем да се подигне квалитет образовања и смањи проценат неписмених. Такође је за Петра Мандића важна примјена телевизије (као извора знања или средства за снимање часова) у образовању за стручно оспособљавање наставног кадра. Функција образовне телевизије је да преноси знања, развија способности и гледишта и обликује личност ученика у складу са националним образовним циљевима. Програми се могу емитовати путем телевизијских система типа отвореног или затвореног круга за различите врсте гледалаца у вријеме када највише одговара већини људи. Уз помоћ dial access система могуће је организовати комплетни наставу, индивидуализовати наставу и прилагодити образовни процес сваком појединцу у складу са његовим претходно стеченим знањем и личним способностима. Подучавање помоћу програмирања представља иновацију у едукативној технологији, која значајно доприноси мотивисаности ученика и студената, квалитету наставе и ефикасности учења, али има извјесне слабости и ограничења. Учење помоћу компјутера гдје компјутери преузимају улогу наставника (саопштавају градиво, дају повратне информације, обезбјеђују неопходне корекције и воде дијалог са учеником) у процесу учења. Ученици могу учити индивидуално како год желе и колико год дуго је потребно.

Правилна примјена телевизије, dial access система и микрокомпјутера у учионици може обезбиједити квалитет наставе и учења. „Неефикасност је хронична болест наше наставе“ (Мандић, 1988 б: 310), што представља велики друштвени проблем и рјешење је у примјени микрокомпјутера у скоро свим сегментима васпитно-образовног процеса. Крајем осамдесетих година прошлог вијека Петар Мандић је антиципирао да ће ученици користити различите програме (за наставу и учење) из заједничких апликативних програмских пакета цјелокупне мреже.

Петар Мандић је дао значајан допринос афирмацији образовне информационе технологије и проучавању индивидуалне комплексности и образовања. У књизи Индивидуална комплексност и образовање (1995) представљена је теоријска надоградња *Иновација у настави*. У њој су дата нова образложења образовне технологије и теоријска утемељења индивидуализације као перманентне дидактичке иновације у савременој иновативној школи (Илић, 2006). Основна обиљежја доприноса Петра Мандића развоју и примјени образовне технологије односе се на научно-теоријску интердисциплинарност, садржајно-проблемску разноликост и отвореност за нове и напредније идеје и рјешења, поливалентну методолошко истраживачку утемељеност, уравнотеженост историографских и савремених приступа и футуролошких антиципација, као и фундаменталних и развојно-апликативних испитивања, хуманистичка усмјереност, оригиналност – не само у избору тема, већ и њиховој елаборацији до аутентичног педагошког синтетизма, ангажованости и креативирајуће стимулативности (Илић, 1994).

Идеје Петра Мандића о образовној технологији покренуле су „дидактичаре и наставнике да конципирају, операционализују, експериментално провјеравају иновативне системе и моделе савремене наставе у свим врстама и нивоима школе“ (Илић, 2006: 231). Врло су актуелни Мандићеви приједлози за усавршавањем наставника за увођење модерне педагошке технологије, разумијевање њених граница и моћи, њено рационално искоришћавање и прилагођавање новим облицима учења и наставе. И данас су присутне ситуације када недовољно припремљени наставници у нов технолошки систем програмирају стари начин поучавања и учења, што је често разлог да властити неуспјех наставника приписује неуспјеху технологије.

За Драга Бранковића и Данимира Мандића (2003) парадигму Коменског базирану на релативно крутом разредно-часовном систему треба замијенити новом парадигмом са флексибилнијом организацјом рада прилагођеном циљевима образовања информационе ере. Петар Мандић (1988а) је посебно нагласио да примјена ефикасне савремене технологије и подизање квалитета образовања претпоставља неколико врста иновација: а) у организацији наставног процеса, б) у методолошком приступу и ц) побољшању наставних планова и програма. Организација наставног процеса усмјерена је на тимску наставу, школу отвореног типа, школе без подјеле на разреде, помоћни објекти за извођење наставе, модуларни и флексибилни распореди, мини курсеви и лабораторијска настава. Иновације у методолошком приступу односе се на предавања, наставу у облику откривања под руководством наставника, планирана истраживања, подстицање ученика да рјешава проблеме, симулацију и едукативне игре, планирање пројеката и линеарно или гранско програмирање. Под иновацијом у побољшавању наставних планова и програма подразумева се наставни програм оријентисан према ученику, према практичним активностима, наставни програм структурисан по наставним предметима, организационе шеме унутар наставног програма који наставне програме третира као издвојене, обједињене повезане, интегрисане или комбиноване цјелине, модел оријентисан на чињенице, на рјешавање проблема, те интерперсонални модел учења. Петар Мандић (1988б) закључује да иновације у техници и технологији наставе доприносе да се на разумну мјеру сведе вербално учење, учење опонашањем и идентификацијом, а да се више подстиче учење увиђањем, рјешавањем проблема, откривањем и истраживањем.

ЗАКЉУЧАК

Идеје Петра Мандића да наша школа мора постати: школа филма, телевизије, видеоа, и видеорекордера, радија, респондера, тренажера, електронских учионица, ретропројектора, компјутера, интернета, електронских микроскопа, максималне индивидуализације, програмираних материјала, задатака објективног типа, активног и интерактивног учења, перманентног реструктурисања програма, нових модела и модалитета, нових метода и поступака, диференциране и партиципирајуће наставе, проблемске наставе, наставе различитих нивоа тежине, наставе по мјери ученика, двојног плана, лабораторијског рада, петоминутне и друге провјере, школе без раз-

реда итд. дјелимично су остварене. Примјена образовне технологије претпоставља интензиван и систематичан утицај на развој процеса самообразовања и самоваспитања, односно у настави умјесто поучавања доминира учење као активан процес „стицања знања, навика и вјештина, док се поучавање наставника смањује и своди на задатке усмјеравања, координације и интензивнијег васпитног дјеловања“ (Ђорђевић и Ничковић, 1991:204).

Петар Мандић је креатор друштвено и научно-дидактички врло значајних прилога афирмацији образовне информационе технологије и изучавању индивидуалне комплексности у образовању детерминисаном научно-технолошким промјенама у постиндустријској цивилизацији 21. вијека. Његове идеје да се образовни процес треба и може систематски проучавати у међузависности са релевантним контекстуалним чиниоцима (Илић, 2006) и даље су у фокусу проучавања и истраживања.

Још у прошлом вијеку Петар Мандић се истакао као визионар данашњег времена наглашавајући чињеницу да ће вјероватно у догледно вријеме компјутер и други савремени уређаји и медији постати главни извори знања, носиоци и преносиоци тог знања док ће улога наставника бити да програмира, усмјерава, управља, мотивише, савјетује и васпитава. Сматрао је, што се и показало, да ће генерације које долазе од најранијих година живота и образовања доживјети вриједност компјутерске технологије, она ће им служити за сазнања природе, људског друштва и човјека, неће се бојати научних и технолошких достигнућа, већ ће у њима видјети шансу да се реализује слобода човјека и друштва.

Литература

- Ђорђевић, Ј. (2006). Савремени погледи на иновације у образовању и васпитању. У Р. Кузмановић (Прир.), *Сјоменица Петра Мандића* (141–157). Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Илић, М. (1994). *Савремени шокови у педагогији*. Бања Лука: Нови Глас.
- Илић, М. (2006). Допринос Петра Мандића развоју дидактике. У Р. Кузмановић (Прир.), *Сјоменица Петра Мандића* (225–236). Бања Лука: Академија наука и умјетности Републике Српске.
- Мандић, П. (1972). *Иновације у настави*. Сарајево: Свјетлост, Завод за издавање уџбеника.
- Мандић, П. (1995). *Индивидуална комплексност и образовање*. Београд: Научна књига.
- Мандић, П., Мандић, Д. (1995). *Образовна и пословна информатика*. Београд: Учитељски факултет.
- Мандић, П. (1997). *Образовна информациона технологија иновација за 21 вијек*. Београд: Учитељски факултет.
- Мандић, Д., Радовановић, И. Мандић, П. (1998). *Увод у општу и информатичку педагогију*. Београд: Учитељски факултет.
- Веб сајт
- Анурс (2022). <https://www.anurs.org/sr/academic/218>. Преузето 15.5. 2022.

- Branković, D. i Mandić, D. (2003). *Metodika informatičkog obrazovanja*. Banjaluka: Filozofski fakultet, Beograd: Mediagraf.
- Cerruzi, P. (2003). *A history of modern Computing*. London: Massachusetts Institut of technology.
- Ђорђевић, М., Ниčkовић, Р. (1991). *Pedagogija*. Ниš: Prosveta.
- Мандић, Р. (1988a). *Izabrana djela*. Друга књига. Осијек: Педагошки факултет.
- Мандић, Р. (1988b). *Izabrana djela*. Трећа књига. Осијек: Педагошки факултет.
- Мандић, Р., Herrera, A. (1989). *Образовање за XXI стољеће*. Сарајево: Свјетлост.
- Мандић, Р., Мандић, Д. (1996). *Образовна информациона технологија*. Београд: Уčитељски факултет; Јагодина: Уčитељски факултет; Ужиче: Уčитељски факултет.
- Мандић, Д., Радовановић, И. и Мандић, Р. (2000). *Увод у општу и информатичку педагогију*. Београд: Уčитељски факултет.

Branka S. Kovačević

Daliborka B. Škipina

PETAR MANDIĆ'S CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT AND APPLICATION OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGY

Summary

In this paper, the authors addressed Petar Mandić's scientific opus from the point of view of his contribution to the development and application of educational technology. The rapid development of science, knowledge explosion, and technological change had an impact on the development and application of educational technology in schooling, upbringing, and teaching. The importance of such theoretical studies lies in the fact that Petar Mandić himself emphasised as the imperatives in contemporary times, that institutions for the raising and schooling of our youth should be cradles of new ideas, sources of creative endeavours, torchbearers of social progress, objective critics of the past, confident creators of the present and intensive visionaries of the future. Petar Mandić's contribution to the development and application of educational technology is also noticeable in his emphasis that using universal multimedia teaching tools, electronic laboratories, open and closed circuit television, cassette technology and computers improves the learning styles, methods, and procedures of teaching, and encourages both teachers' and learners' intrinsic motivation, which, undoubtedly, has a positive effect on the level and quality of learning and teaching.

Petar Mandić stressed the need for applying audio-visual methods in teaching and learning, learning with the help of or under the control of computers, planning the educational process and organising practical activities, creating teaching programmes and organising courses in certain areas, creating teaching and learning materials to be used in the classroom, assessing the work of schools, teachers, and learners, in addition to planning, creating and assessing the effectiveness of educational technology.

A critical approach, evaluation, and selection of worldwide achievements in the field of educational technology enabled Petar Mandić to suggest some of the modalities of their application in teaching practice. The application of effective modern technology and upgrade of education quality implies several innovations: a) in the

teaching process organisation, b) in the methodological approach, and c) in the improvement of curricula.

The teaching process organisation is directed to team teaching, open school, schools without division into classes, additional facilities for teaching, modular and flexible schedules, mini-courses, and laboratory teaching. Petar Mandić's contribution to the development and application of educational technology is observable in the quality of the teaching process, the motivation of learners and teachers, the learning process, and the quality of schooling and upbringing. Petar Mandić is the creator of significant social and scientific-didactic contributions affirming information technology in education and studying individual complexity in education determined by scientific and technological changes in the post-industrial civilization of the 21st century. His ideas that the educational process should and could be systematically studied in interdependence with relevant contextual factors continue to be the focus of study and research.

As far back as the last century, Petar Mandić was a prominent visionary of modern times, emphasising the fact that computers and other modern devices and media may, in the foreseeable future, become the primary sources, bearers, and carriers of knowledge, while the role of the teacher would be to programme, direct, manage, motivate, advise and educate. He held the view, which proved to be the case, that the generations to come would experience the value of computer technology from the earliest years of life and education; that it would help them in understanding nature, society, and human beings; that they would not fear scientific and technological achievements, but rather see them as an opportunity to liberate man and society.

Key words: innovations, information technology, information pedagogy

Гордана С. Дукић*
Независни универзитет Бањалука
Педагошки факултет

Оригинални научни чланак

Биљана М. Сладоје-Бошњак
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

ИНКЛУЗИВНО ВАСПИТАЊЕ И ОБРАЗОВАЊЕ У СВЈЕТЛУ САВРЕМЕНЕ ОБРАЗОВНЕ ТЕХНОЛОГИЈЕ

Инклузивно васпитање и образовање је изазов, како за педагошку теорију, тако и за праксу. Утемељено је на позитивним начелима и циљевима, стварајући услове за максималан развој индивидуалних потенцијала сваког појединца. Квалитет инклузивног образовања огледа се и у примјени савремене образовне технологије, која доприноси подизању стваралачких квалитета у свим аспектима учења и рада. У функцији је проналаска и примјене нових знања што јој даје значајно мјесто у васпитно-образовном раду. У настави непосредно утиче на наставников рад, а посредно на наставни садржај, рад ученика и исходе учења. При том се подразумијева да технологију користе и ученици и наставници, те да је њена употреба у васпитно-образовном процесу вишеструка.

У овом чланку представљени су резултати емпиријско-неексперименталног истраживања, које је проведено на узорку од 761 наставника из 19 основних школа Републике Српске, уз примјену одговарајућег инструментарија дескриптивне методе. У складу са постављеним циљем истраживања (идентификација најчешћих начина унапређења професионалних компетенција наставника) и дефинисаним хипотезама идентификовано је: да наставници најчешће унапређују своје компетенције самодукацијом,

* goga.dukic@gmail.com

користећи интернет и остале информационо комуникационе технологије (55,3%). Не постоје статистички значајне разлике у одабиру начина унапређења компетенција према полу, школској спреми и радном мјесту наставника, а постоје према радном искуству $p < 0,05$.

Адекватно одабрана и коришћена савремена образовна технологија може да утиче на све ученике, доприносећи њиховом учењу, самосталности, самопоуздању и побољшању квалитета живота. Примјена технологије у образовању захтијева континуирано стручно усавршавање наставника и профил савременог наставника са широким педагошком и дидактичко-методичком културом у своме раду.

Кључне ријечи: инклузивно васпитање и образовање, савремене образовне технологије

УВОД

Друштво засновано на учењу и знању, треба да повезује све нивое и врсте васпитања и образовања у хармоничну и транспарентну цјелину утемељену на позитивним начелима и циљевима, стварајући услове за максималан развој индивидуалних потенцијала сваког појединца. Поштују се права појединца на васпитање и образовање, што значи да свако има могућност да напредује у складу са индивидуалним способностима без обзира на полне, националне, језичке, вјерске, социјалне и друге различитости. Теорије учења имплицирају да је учење индивидуални и социјални процес (Вилотијевић, 1999; Бранковић, 2011; Дукић, 2017; 2019). Инклузивна васпитно-образовна пракса, такође полази од индивидуализације курикулума према развојним могућностима дјецe и максималног поштовања различитости (Guralnick, 2001; Илић, 2012; Đukić, 2021). У том смислу, процес учења и поучавања мора да буде организован тако да омогући сваком ученику да напредује у складу са сопственим могућностима, да учи са разумијевањем и у интеракцији са другима (Дукић, 2019; 2021; 2022). И даље је инклузивно васпитање и образовање посебан изазов како за педагошку теорију, тако и за праксу, јер треба имати на уму да је инклузија у образовању претпоставка за успјешну инклузију у друштво (Đukić, 2021), односно да је образовна инклузија претпоставка социјалној.

Квалитет инклузивног образовања огледа се и у примјени савремене образовне технологије, која доприноси подизању стваралачких квалитета у свим аспектима учења и рада. У функцији је проналаска и примјене нових знања што јој даје значајно мјесто у васпитно-образовној пракси. У теорији и пракси је присутна веома шаролика терминологија. Тако се у литератури помињу термини као што су: образовна технологија, наставна технологија, наставна техника и технологија, технологија наставе, савремена образовна технологија, техничка средства наставе, медији у образовању и настави, информационо-комуникационе технологије и слично (Вилотијевић, 1999; Илић, 2020). Потребно је објаснити неке од наведених појмова. Према Вилотијевићу, технологија је наука о начину рада, о примјени знања, искуства, метода, поступака и радних оруђа да би се остварио радни резултат, а образовна технологија је скуп чинилаца као што су: извори знања, прикладна организација, наставне методе, облици рада и наставна средства, који се користе у настави ради постизања постављених циљева. Вилотијевић сматра да „примијењивати наставну технологију значи примијењивати знање“. Такође, додаје да је наставна технологија „фактор који омогућује дидактици да дође до нових сазнања“ (Вилотијевић, 1999: 393).

У васпитно-образовној пракси употребљавају се различите образовне технологије, а веома често информационо-комуникационе технологије, тако да васпитно-образовни рад постаје ефикаснији, а настава занимљивија и квалитетнија. Појам информационо-комуникационе технологије (даље у тексту: ИКТ), има значење које представља пријенос и употребу свих врста информација, као и сва техничка средства која омогућавају особама да комуницирају и управљају информацијама. ИКТ обухвата: информационе технологије, телефонију, електронске медије, све типове обраде и пријеноса аудио и видео сигнала, као и све функције контроле и надгледања, базираних на мрежним технологијама (Илић, 2020). Информационо-комуникационе технологије дају добре темеље за креативну и дјелотворну употребу знања, а ИКТ вјештине уз знање читања, писања и рачунања почињу се сматрати елементарном писменошћу.

У литератури се наводе различити облици образовања који подразумевају примјену ИКТ зависно од интензитета и начина употребе ИКТ у образовном процесу. Најчешће се наводе: класична настава, настава извођена помоћу ИКТ, хибридна настава и онлајн настава. Савремене образовне технологије надопуњавају једна другу у складу са специфичношћу садржаја који се подучава, а примјена

различитих технологија чини функционалнији васпитно-образовни процес (Ilić, 2020). Избор примјене одговарајуће ИКТ у образовању, подразумева постизање образовних циљева, различите поступке и средства успјешног подучавања, што представља добре темеље за креативну и дјелотворну употребу знања (Исто, 2020). При том је важно нагласити да онај који учи треба да зна, како и гдје наћи одговарајуће информације, како и када их употреби. Дакле, савремена образовна технологија са свим својим терминолошким недоумицама и различитостима, је у функцији проналаска и примјене нових знања, што јој даје значајно мјесто у васпитно-образовном процесу.

Треба искористи предности примјене савремене образовне технологије као што су: подршка учењу усмјереном на самосталан рад, стварање креативног окружења за учење, развијање вјештина критичког мишљења, повећање мотивације, усвајање знања према индивидуалним способностима, брже и лакше стицање новог знања, подизање квалитета живота ученика са сметњама у развоју, боља сарадња наставника и ученика. Наравно да постоје изазови који се односе на мобилност ученика, посебне потребе, техничке вјештине наставника, смањену интеракцију са вршњацима, различите зависности, недостатак правовремених повратних информација, ограничено знање и искуство у примјени ИКТ у наставном контексту (Frederick, Schweizer i Lowe, 2006; Whelan, 2008; Jo Shan, Fu, 2013; Ilić, 2020). Не треба их игнорисати, него изналазити могућности за превазилажење пружањем аутентичнијих активности учења заснованих на групном раду и адекватној подршци за учење.

Теоријска сазнања указују на то да примјена технологије у настави непосредно утиче на наставников рад, а посредно на наставни садржај, рад ученика и исходе учења. При том се подразумева да технологију користе и ученици и наставници, те да је њена употреба у настави, односно у васпитно-образовном раду вишеструка. Нпр. адекватно одабрана и коришћена, образовна технологија може снажно да утиче на особе са сметњама у развоју, доприносећи њиховом учењу, самосталности, самопоуздању и побољшању квалитета живота (Дукић, 2019). Такође њена примјена је значајна у цијелом животном учењу наставника, посебно у дијелу унапређења компетенција наставника за инклузивни васпитно-образовни рад (Jurčić, 2014; Сладоје–Бошњак, Дукић и Перућица, 2021; Дукић, 2022). Према овом налазу, примјена технологије у образовању тражи континуирано стручно усавршавање наставника и профил савременог наставника са широким педагошким и дидактичко-

методичком културом у своме раду. Зато смо се определијели да истражимо најчешће начине за унапређење професионалних компетенција наставника и да при том идентификујемо могућу заступљеност савремених образовних технологија у професионалном развоју наставника основне школе из Републике Српске.

МЕТОДЕ

Након проучавања релевантне литературе о савременој образовној технологији, инклузивном васпитно-образовном раду и цијеложивотном учењу наставника, приступило се дефинисању циља истраживања који гласи: Идентификација најчешћих начина унапређења професионалних компетенција наставника за инклузивни васпитно-образовни рад у основној школи. У складу са дефинисаним циљем, постављена је прва хипотеза која гласи:

(1) Претпостављамо да наставници, самоедукацијом односно самоусавршавањем, користећи интернет и остале информационо-комуникационе технологије, најчешће унапређују своје професионалне компетенције за инклузивни васпитно-образовни рад. (2) Овој хипотези додата је и друга, којом претпостављамо да у одабиру начина унапређења компетенција не постоје статистички значајне разлике између наставника различитих социо-статусних карактеристика.

Узорак истраживања: 761 наставник/це из 19 основних школа Републике Српске. У узорку је 83,20% наставника женског пола и 16,80% наставника мушког пола. Са радним искуством до десет година је 44,30%, наставника, са радним искуством од 11 до 20 година је 31,90%, а са радним искуством од 21 до 30 година је 17,70% наставника. Најмање има наставника преко 30 година радног искуства 16,80%. Највише је наставника са високом школском спремом 75,40%, затим са вишом 20,10%. У узорку је 4,50% из категорије специјалиста, магистара и доктора наука.

Мјерни инструменти: примијењен је упитник ПРИВОР који је посебно конструисан за ово истраживање и намијењен је испитивању ставова и мишљења наставника о компетенцијама, професионалном развоју и инклузивном васпитно-образовном раду. Ставови наставника представљају њихове вриједносне оријентације о датим питањима. На свако питање понуђена су по три одговора. Наставник се опредјељивао само за један одговор који је најближи његовом мишљењу. Утврђивање валидности инструмента провјеравано је на узорку од 100 испитаника, послје којег су извршене мање корекци-

је и обављене додатне консултације са искусним наставницима и стручним сарадницима. Прије провођења истраживања, обезбијеђене су претпоставке у погледу приступа истраживању, добијању сагласности, повјерљивости и анонимности. У истраживању су кориштене методе теоријске анализе и синтезе, те дескриптивна метода. У складу са наведеним методама, примијењене су и одговарајуће истраживачке технике.

При одређивању метријских карактеристика инструмената и у обради података примијењени су: Пирсонов коефицијент корелације; ајтем-тотал корелација; хи-квадрат тест; т-тест, израчунавање Кронбах-алфа коефицијент поузданости; анализа варијансе (ANOVA); мјере централне тенденције и стандардног одступања; израчунавање процента и коефицијента варијабилности. Тестирање разлика вршено је помоћу Т-теста и F-теста. Хомогеност варијанси испитивана је Левеновим тестом. Обрада резултата је реализована примјеном софтверског пакета за статистичку обраду података SPSS 20.0 for Windows.

У овом чланку је приказан само један сегмент свеобухватног емпиријско неексперименталног истраживања које је проведено за потребе докторске дисертације под називом „Компетенције и професионални развој наставника за инклузивни васпитно-образовни рад у основној школи“.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

На основу теоријских основа и емпиријских података, идентификовани су и анализирани ставови и мишљења наставника о најчешћим начинима за унапређења професионалних компетенција наставника за инклузивни васпитно-образовни рад у основној школи. Резултати су представљени табеларно и геафиконски.

Табела 1. Најчешћи начини унапређења професионалних компетенција наставника за инклузивни васпитно-образовни рад у основној школи

	Фреквенције	Проценти %
самоедукацијом користећи интернет и остале ИКТ изворе;	421	55,3
предавања у организацији стручних органа школе;	133	17,5
семинари и тренинзи у организацији Министарства просвј. и култ. и других стручних институција	207	27,2
укупно:	761	100,0

На понуђене три опције одговора, идентификовани су следећи резултати. Највећи број наставника 421 или 55,3% се изјаснио да унапређује своје професионалне компетенције за инклузивни васпитно-образовни рад, најчешће самоекдукацијом уз коришћење интернета и других информационо-комуникационих технологија.

Графикон 1. Најчешћи начини унапређења професионалних компетенција за инклузивни – васпитно-образовни рад у основној школи

Предавања у организацији стручних органа школе, као опцију су одабрала 133 или 17,5% наставника. Семинари и тренинзи у организацији Министарства просвете и културе Републике Српске и других стручних институција су најчешћи начини унапређења професионалних компетенција за 207 или 27,2% наставника. Резултати указују да више од 50% наставника користи интернет и друге ИКТ изворе у самоекдукацији, дакле ослањају се на „сопствене снаге“ и савремене образовне технологије. Други начини унапређења професионалних компетенција наставника као што су: предавања, семинари, тренинзи у организацији различитих институција за које се изјаснило 44,7% наставника су ипак недовољни за професионалне потребе наставника и захтјеве инклузивног васпитно-образовног процеса. Зато се наставници опредјељују за самоекдукацију, за упознавање нових приступа у раду користећи различите електронске изворе, односно информационо-комуникационе технологије. У савременој васпитно-образовној пракси сасвим је јасно да се преференције ученика, када је ријеч о учењу, мијењају. Све чешће се траже другачији приступи и тежи активном учешћу у учењу. Зато су

у новије вријеме многи наставници „почели прилагођавати начине свога рада евидентним промјенама у начину учења нет-генерације“ (Tanta, Mihovilović i Sablić, 2014: 85). Према подацима из истраживања појединих аутора 75% дјеце има неко искуство у кориштењу интернета, при чему употреба расте с хронолошком доби дјетета. Занимљиво је да се чак 47% дјеце која немају рачунар код куће користе интернетом. Готово свакодневно њиме се користи 58% дјеце (Grbavac i Grbavac, 2014). Подсјетимо да је интернет свјетска мрежа за комуникацију једних са другима (путем електронске поште или chata, посјећивање страница, слања и примања електронске поште и слично). Могућности ИКТ за долажење до нових информација су огромне и свакако да их наставници требају користити за своје стручно усавршавање и за рад са ученицима којима треба указати и на безбједоносне и етичке аспекте употребе тако моћног медија.

Према наведеном, произлази да је постављена прва хипотеза потврђена.

У Табели 2 приказани су резултати који се односе на разлике у ставовима наставника о начинима унапређења професионалних компетенцијама за инклузивни васпитно-образовни рад, према социо-статусним карактеристикама наставника.

Табела 2. Најчешћи начини унапређења компетенција – радно искуство

Како најчешће развијате своје компетенције за инклузивни васпитно-образовни рад?									
РАДНО ИСКУСТВО	Самоеду- кацијом, користећи инт. и остале ИКТ изворе	Предава- ња у орг. стр. орг. школе	Семина- ри у орг. мин. и др. институц.	N	χ^2	df	Sig	p	
до 10 год.	204	56	77	337	15,325	6	0,018	P < 0,05	
од 11 до 20 год.	133	38	72	243					
од 21 до 30 год.	63	25	47	135					
преко 30 год.	21	14	11	46					
N	421	133	207	761					

($\chi^2 = 15,325$; df = 6; Sig. 0,018) => p < 0,05;

Поређењем фреквенција одговора и примјеном хи-квадрат теста идентификовано је постојање статистички значајних разлика у одговорима с обзиром на радно искуство наставника.

При степену слободе $df = 6$ постоје статистички значајне разлике на нивоу ризика $p < 0,05$. Након поређења и рачунске обраде података, представљамо индикаторе разлика:

за прву опцију одговора $\Rightarrow f(10) = 0,605$; $f(11-20) = 0,547$; $f(21-30) = 0,466$; $f(30+) = 0,456$;

за другу опцију одговора $\Rightarrow f(10) = 0,166$; $f(11-20) = 0,156$; $f(21-30) = 0,185$; $f(30+) = 0,304$;

за трећу опцију одговора $\Rightarrow f(10) = 0,228$; $f(11-20) = 0,296$; $f(21-30) = 0,348$; $f(30+) = 0,238$;

Према овом налазу наставници до десет година радног искуства, су се највише изјашњавали за прву опцију, односно да најчешће развијају своје професионалне компетенције за инклузивни васпитно-образовни рад самодукацијом користећи интернет и друге ИКТ изворе $f(10) = 0,605$. Наставници преко 30 година радног искуства, су се највише изјашњавали за другу опцију одговора, односно да најчешће развијају своје професионалне компетенције користећи предавања у организацији стручних органа школе $f(30+) = 0,304$; Најчешћи начини развоја професионалних компетенција за наставнике са радним искуством од 21 до 30 година су семинари и тренинзи у организацији Министарства просвјете и културе Републике Српске и других институција, на шта упућује резултат $f(21-30) = 0,348$; Овим резултатима треба додати следеће:

$(\chi^2 = 1,254$; $df = 2$; $Sig. 0,534) \Rightarrow p > 0,05$; примјеном хи-квадрат теста, такође је утврђено да нема статистички значајних разлика у одговорима наставника према полу наставника. $(\chi^2 = 4,771$; $df = 4$; $Sig. 0,0787) \Rightarrow p > 0,05$; нема статистички значајних разлика у одговорима наставника с обзиром на школску спрему наставника.

$(\chi^2 = 4,172$; $df = 4$; $Sig. 0,383) \Rightarrow p > 0,05$; нема статистички значајних разлика према радном мјесту наставника.

Дакле, емпиријски подаци указују на то да су се наставници највише изјашњавали да самодукацијом, користећи интернет и друге информационо-комуникационе изворе унапређују своје професионалне компетенције. Наставници до десет година радног искуства су се највише опредјељивали за ову опцију одговора. Претпостављамо да су то млађи наставници међу којима је више оних

који добро познају информационо-комуникационе технологије и њихову употребу. Иначе у одговорима на постављено питање није било статистички значајних разлика у односу на социјално статусне карактеристике наставника: пол, школску спрему и радно мјесто.

Представљени резултати указују да је друга хипотеза дјелимично потврђена.

ЗАКЉУЧЦИ

На основу дефинисаног циља истраживања (идентификација најчешћих начина унапређења професионалних компетенција наставника за инклузивни васпитно-образовни рад у основној школи) и резултата емпиријског неексперименталног истраживања идентификовано је да:

1. 421 или 55,3% наставника унапређује своје професионалне компетенције за инклузивни васпитно-образовни рад, најчешће самодукацијом, односно самоусавршавањем користећи интернет и друге информационо-комуникационе технологије. Предавања у организацији стручних органа школе, као опцију су одабрала 133 или 17,5% наставника. Семинари и тренинзи у организацији Министарства просвјете и културе Републике Српске и других стручних институција су најчешћи начини унапређења професионалних компетенција за 207 или 27,2% наставника.

Дакле, резултати указују да више од 50% наставника користи интернет и друге ИКТ изворе у самодукацији, ослањајући се на „сопствене снаге“ и савремене образовне технологије. Према наведеном, прва хипотеза је потврђена.

2. Примјеном хи-квадрат теста ($\chi^2 = 15,325$; $df = 6$; $Sig. 0,018$) $\Rightarrow p < 0,05$; утврђено је да статистички значајне разлике постоје према радном искуству наставника на нивоу ризика $p < 0,05$; Статистички значајне разлике не постоје у одговорима наставника према: полу наставника: ($\chi^2 = 1,254$; $df = 2$; $Sig. 0,534$) $\Rightarrow p > 0,05$; школској спреми наставника: ($\chi^2 = 4,771$; $df = 4$; $Sig. 0,0787$) $\Rightarrow p > 0,05$; и радном мјесту наставника. ($\chi^2 = 4,172$; $df = 4$; $Sig. 0,383$) $\Rightarrow p > 0,05$;

Дакле, не постоје статистички значајне разлике у одабиру начина унапређења компетенција према полу, школској спреми и радном мјесту наставника, а постоје према радном искуству $p < 0,05$. Дјелимично је потврђена друга хипотеза.

3. Адекватно одабрана и коришћена савремена образовна технологија је у функцији проналаска и примјене нових знања што јој даје значајно мјесто у васпитно-образовном раду. При том се подразумева да технологију користе и ученици и наставници, те да је њена употреба у васпитно-образовном процесу вишеструка. У настави непосредно утиче на наставников рад, а посредно на наставни садржај, рад ученика и исходе учења. Може да утиче на све ученике, доприносећи њиховом учењу, самосталности, самопоуздању и побољшању квалитета живота.

4. Примјена технологије у образовању је један од савремених приступа који има своју адекватну улогу у образовном систему и захтијева континуирано стручно усавршавање наставника и профил савременог наставника са широком педагошком и дидактичко-методичком културом у своме раду.

Резултативеденог истраживања имплицирају додатна разматрања о разлозима одређивања највећег броја наставника за смједукацију. Да ли је разлог у непостојању системског приступа овом феномену на нивоу образовних институција и институција које се баве креирањем образовних политика, одговоре могу дати даља истраживања у том смјеру.

Литература

- Бранковић, Д. (2011). Теоријско-историјски аспекти инклузивног образовања. У М. Ђукић (Прир.), *Инклузивно образовање: од педагошке концепције до праксе*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Вилотијевић, М. (1999). *Дидактика 2, Дидактичке теорије и теорије учења*. Београд: Научна књига и Учитељски факултет.
- Ђукић, Г. (2017). Асистивна технологија у инклузивном васпитно-образовном раду у основној школи. *Наша школа - часопис за теорију и праксу*, 3–4, 87–97.
- Ђукић, Г. (2019). Компетенције и професионални развој наставника за инклузивни васпитно-образовни рад у школи. *Необјављена докторска дисертација*. Источно Сарајево: Филозофски факултет, Универзитет у И. Сарајеву.
- Ђукић, Г. (2022). Компетенције за инклузивно поучавање и учење. У Ј. Марковић (Прир.), *Зборник радова са научној скупштини „Наука и стварности“*, књига 15 (339–358). Пале: Филозофски факултет.

Сладоје-Бошњак, Б., Дукић, Г. и Перућица, Р. (2021). Стручно усавршавање наставника за инклузивни васпитно-образовни рад. У Лакић, С. (Прир), *Зборник радова са научној скупштини „Бањалучки новембарски сусрети 2020“* (439–453). Бања Лука: Филозофски факултет.

- Dukić, G. (2021). Kompetencije nastavnika za podršku razvoju ličnosti učenika i vrijednosti socijalne inkluzije. U Nikolić, M. i Vantić-Tanjić, M. (Prir). *Tematski zbornik sa XII međunarodne naučno-stručne konferencije u Bugarskoj: „Unapređenje kvaliteta života djece i mladih“*. Tuzla: Udruženje za podršku i kreativni razvoj djece i mladih, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet, Univerzitet u Tuzli.
- Dukić, G. i Sladoje-Bošnjak B. (2022). Samoprocjena kompetencija nastavnika za komunikaciju i saradnju u inkluzivnim uslovima rada. U D. Kojić (Prir), *Zbornik izvoda radova (168–170)*. XI međunarodna konferencija o društvenom i privrednom razvoju STED 2022. Banja Luka: Univerzitet PIM.
- Frederick, G. R., Schweizer, H., Lowe, R. (2006). After the inservice course: Challenges of technology integration. *Computers in the Schools*, 23, 73–84.
- Grbavac, J. i Grbavac, V. (2014). *Pojava društvenih mreža kao globalnog komunikacijskog fenomena*. *Media, culture and public relations*, 206.
- Guralnick, M. J. (2001). A framework for change in early childhood inclusion. In M. J. Guralnick. (Ed.), *Early childhood inclusion: Focus on change* (3–35), Baltimore: Brookes.
- Ilić, S. (2020). Upotreba informacionih tehnologija u nastavi-stavovi i mišljenja nastavnika i učenika. *Doktorska disertacija*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
- Ilić, M. (2012). *Inkluzivna nastava*. Istočno Sarajevo: Filozofski fakultet, Univerzitet u Istočnom Sarajevu.
- Jo Shan, Fu (2019). ICT in Education, A Critical Literature Review and Its Implications. *International Journal of Education and Development using Information and Communication Technology (IJEDICT)*, 9 (1), 112–125.
- Tanta, I., Mihovilović, M., Sablić, Z. (2014) Uses and Gratification Theory – Why Adolescents Use Facebook?, *Medijska istraživanja*, 85–86.

- Whelan, R. (2008). Use of ICT in education in the South Pacific: Findings of the Pacific eLearning Observatory. *Distance Education*, 29, 53–70.
- Jurčić, M. (2014). Kompetentnost nastavnika - pedagoške i didaktičke dimenzije. *Pedgogijska istraživanja*, 11 (1), 77–93. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Gordana S. Dukić

Biljana M. Sladoje-Bošnjak

INCLUSIVE UPBRINGING AND EDUCATION IN LIGHT OF MODERN EDUCATIONAL TECHNOLOGY

Summary

Inclusive upbringing and education is based on positive principles and goals, creating conditions for the maximum development of the individual potential of each student.

The quality of inclusive education is also reflected in the application of modern educational technology, which contributes to raising creative qualities in all aspects of learning and work.

This article presents the results of empirical-non-experimental research, which aimed to identify the most common ways of improving the professional competence of teachers for inclusive educational work at school. In accordance with the defined goal, two hypotheses were set: (1) We assume that teachers, using the Internet and other information and communication technologies, most often through self-education, improve their professional competences for inclusive educational work. (2) We assume that there are no statistically significant differences between teachers of different socio-status characteristics in the selection of ways to improve competences.

This research was conducted on a sample of 761 teachers from 19 primary schools in the Republic of Srpska. The sample structure according to the gender of teachers went as follows: 83.20% female and 16.80% male. According to work experience: up to ten years is 44.30%; from 11 to 20 years 31.90%; from 21 to 30 years 17.70%; over 30 years 16.80% of teachers. 75.40% with a higher education, 20.10% with a higher education, and 4.50% are specialists, masters and doctors of science. A survey-research method with appropriate instruments was applied. The attitudes and opinions of teachers represent their value orientations on given issues.

1. We identified that 55.3% of teachers improve their professional competences using the Internet and other information and communication technologies in self-education; 17.5% use lectures organised by professional bodies of the school; and 27.2% use seminars and trainings organised by the Ministry and other professional institutions. Therefore, the results indicate that more than 50% of

teachers use modern educational technologies. According to the above, the first hypothesis was confirmed.

2. Applying the chi-square test ($\chi^2 = 15.325$; $df=6$; Sig. 0.018) $\Rightarrow p < 0.05$; it was determined that statistically significant differences at the level of risk $p < 0.05$; they exist in the selection of ways to improve competences according to the teacher's work experience, and they do not exist according to: sex, educational background and the teacher's workplace ($p > 0.05$);

Therefore, the second hypothesis was partially confirmed.

3. Adequately selected and used modern educational technology is in the function of finding and applying new knowledge, which gives it a significant place in education. It is understood that technology is used by both students and teachers, and that its use in the educational process is multiple.

It can affect all students, contributing to their learning, independence, self-confidence as well as improving their quality of life.

4. The application of technology in education is one of the modern approaches that has its adequate role in the educational system and requires a continuous professional training of teachers and the profile of a modern teacher with a broad pedagogical and didactic-methodical culture in his work.

Key words: inclusive education, modern educational technologies

СУСРЕТИ КУЛТУРА НА БАЛКАНУ
У СВЈЕТЛУ ИСТОРИЈСКИХ ИЗВОРА

CONTACTS OF BALKAN CULTURES
IN LIGHT OF HISTORICAL SOURCES

ИСЛАМ У ОГЛЕДАЛУ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕНЕ ПЕРИОДИКЕ У ВРИЈЕМЕ КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ

У хришћанским, православним, српским црквеним часописима у времену између два свјетска рата, између осталих, могу се пронаћи и радови који се баве исламом и Исламском вјерском заједницом. Поменути чланци могу се тематски разврстати у четири групе. У прву групу долазе прилози који се баве интерконфесионалним односима који се разматрају првенствено са правне тачке гледишта. Затим је могуће уочити радове који се баве питањем вјерске толеранције. У трећу групу могу се сврстати радови који се баве компарацијом хришћанског и исламског вјерског учења и народних обичаја. На крају, у четврту групу долазе радови који се баве осјетљивим питањем вјерске конверзије. Главни истраживачки циљ јесте да се путем анализе поменутих радова и ставова изнијетих у њима освијетли и прикаже општи поглед на ислам у времену између два свјетска рата, из перспективе српске православне црквене периодике тог времена.

Кључне ријечи: ислам, српска православна црквена периодика, интерконфесионални односи, вјерска толеранција, исламски народни обичаји, вјерска конверзија

* tomicmarko@hotmail.com

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Стварањем државне заједнице јужнословенских народа 01. децембра 1918. године, на обједињеној територији, у јединственој држави нашли су се различити народи и њихове историје, културе, традиције, менталитети, економије, начини живота и на крају крајева или на почетку почетака њихове религије.

Специфичност и посебну тежину оновременом друштвено-историјском контексту давала је чињеница да је за све јужнословенске народе у основи формирања националне свијести стајала „религија као вододјелница нације“. Овај феномен био је особито изражен у оним срединама гдје су различити народи живјели у непосредном додиру и то не само у „програмима политичких елита већ и у начину размишљања ширег народног слоја, стога су чак и обичне, свакодневне зимске седељке биле оптерећене амбисом религиозне поделе“ (Екмечић, 2008: 207).

С друге стране, истраживачи који су се бавили историјом Српске православне цркве и њених односа са другим црквама и вјерским заједницама у периоду између два свјетска рата запажају и истичу, начелно гледано, толерантност у овом домену.

Посјете представника вјерских заједница јесу биле куртоазне природе али су биле редовне. Без обзира шта су једни о другима мислили, у јавности нису изношени никакви запаљиви ставови који су могли изазвати међувјерске сукобе. Епископи Српске православне цркве су у својим посланицама често указивали на добре односе и љубав према једнокрвној браћи друге вјере. (Маџар и Папић, 2005: 197)

Примијећено је и то да се „у вјерским гласилима тешко могу наћи трагови било каквог отвореног сукоба ширих размјера. И када је долазило до неспоразума, готово искључиви повод су били мјешовити бракови“ (Шућур, 2016: 44). Поред мјешовитих бракова, проблематични су били и формални преласци православних у ислам ради добијања развода постојећег црквеног брака и склапања новог пред шеријатским судом. (Перић, 1991: 256).

На почетку истраживања, значајно је запазити да ова тематика није у великој мјери заокупљала пажњу аутора који су се оглашавали у православној црквеној периодици у то вријеме. Колико је аутору овог прилога познато, укупно тридесетак чланака објављено је у свим црквеним часописима за нешто више од двије деценије, што је

у поређењу са неким другим темама заиста мало, али далеко од тога да је мање значајно.

Што се тиче самих аутора, запажа се разноликост у погледу њиховог образовања, научног звања, друштвеног и црквеног положаја. Поменута разноликост је у великој мјери утицала на приступ проблематици, ставове и циљеве аутора, као и на карактер њихових прилога.

Текстове који припадају овом историјском периоду а тичу се ислама могуће је тематски разврстати у четири групе и посебно анализирати. Циљ класификације текстова и засебних анализа треба да омогући да огледало из наслова овог чланка не буде разбијено већ цјеловито, да би рефлексија о овој теми била што јаснија и потпунија.

ИНТЕРКОНФЕСИОНАЛНИ ОДНОСИ И ВИЗИЈА ПРАВНОГ ПОЛОЖАЈА ИСЛАМСКЕ ВЈЕРСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ

Радови из ове тематске групе баве се углавном пројектима Интерконфесионалног закона који је требало начелно да регулише основна (спорна) питања из области међувјерских односа у држави, а који до почетка Другог свјетског рата није донијет. Аутори чланака дају своје коментаре на постојеће или предлажу сопствене пројекте овог закона.

Прилози који су сврстани у ову групу објављивани су углавном у часопису Весник Српске цркве чији издавач је било Свештеничко удружење. У погледу садржаја, Весник је „увек био богат и разноврстан и заступао интересе Цркве и свештенства, пратио све појаве у Цркви и помагао све оно што подиже углед Цркви и користи свештенству...” (Цисарж, 1986: 26). Ово је значајно истаћи зато што је уређивачка политика часописа у великој мјери одређивала садржај и карактер радова објављених у њему.

У овом домену вриједан пажње је чланак Ђаконa Божидара Лукића из 1923. године, Лукић је у то вријеме био један од уредника часописа Весник.

Аутор на почетку истиче значај вјерског питања које одмах дефинише као важно не само за цркву, већ и за државу, и истовремено га карактерише као проблематично. Он сматра да је „верски проблем врло важна тачка програма наше државно-националне политике, то је проблем од првостепеног интереса за нашу цркву и свештенство...” (Лукић, 1923: 5).

Затим је представљен законски елаборат о вјерским заједницама и њиховим међусобним односима који је сачинила стручна комисија Министарства вера у новембру 1922. године (Лукић, 1923: 18).

Лукић истиче похвале на рачун рада стручне комисије и додаје један конкретан приједлог допуне члана 7 елабората. Наиме, члан 7 предвиђа да промјену вјероисповијести допушта држава али под условима и на начин на који то питање држава законом пропише. Лукић предлаже да се као минимум услова за вјерску конверзију тражи навршена 18. година живота и душевна способност (Лукић, 1923: 11).

На основу наведеног може се закључити да аутор заузима позитиван став према начину на који рјешавају ово питање државне власти. С друге стране видљив је опрез који је неопходан приликом регулисања питања вјерске конверзије, које је, као што је наведено, било главни извор неспоразума и могућих сукоба између вјерских заједница, а био је и главни камен спотицања у односима Српске православне цркве и Исламске вјерске заједнице.

Пет година касније, Весник је објавио нови Пројекат основног закона о верама и међуверским односима, који се састојао од 70 чланова и који је био дјело нове стручне комисије Министарства вера (Весник, XXXIII, 3, 1928: 161–176).

У наведеном броју објављен је само текст пројекта, без икаквих напомена, то је практично било представљање овог правног акта црквеној јавности и уједно позив струци да се изјасни о њему. Већ у следећем броју истог часописа огласио се свештеник Милош Анђелковић, некадашњи начелник православног одјељења Министарства вјера и то у форми одговора једном од неименованих епископа Српске православне цркве.

Аутор одмах истиче да овај Пројекат није добар и да је у интересу државе и међувјерских односа да га не санкционише у овом облику, јер има низ кардиналних мана и недостатака (Анђелковић, 1928: 275).

Сљедећи његов коментар, који се директно тиче Исламске вјерске заједнице и исламског учења, позива на корекцију члана 2 Пројекта.

Чл. 2 каже да се исповедање вере мора кретати у границама закона. Овај члан допунити и написати у границама државних закона а не само верских зато што нпр. Коран руши ве-

ру Христову и проповеда непријатељство према хришћанима и каже: „О верни (Турци и муслимани) немојте за пријатеље сматрати хришћане. Онај ко њих сматра за пријатеље биће као и они и Бог неће бити путовођа онаквима (Коран стр. 80). „Неверник је онај који говори: Бог је Месија, син Маријин“ (Коран стр. 70), (Анђелковић, 1928: 277).

Аутор затим критикује чл. 38 којим се допушта да се покојник сваке вјере може сахранити у сваком гробљу а мјесто за гроб одређује дотична вјерска власт. Он истиче да је нејасно која вјерска власт одређује мјесто сахране. Затим изражава свој оштар став да је „апсолутно противан томе да се у гробљима хришћанским сахрањују чивути и турци јер је то у противности са канонским прописима“ (Анђелковић, 1928: 283).

На крају, може се уочити и став Анђелковића према питању вјерске конверзије које он посматра из једне шире и интересантне перспективе.

Чл. 44 допушта да свако ко је навршио 18 година може променити веру и прећи у неку другу која је Уставом усвојена или законом призната. За државне чиновнике треба да буде ограничење, онај чиновник који пређе у другу веру престаје бити државни чиновник јер мењање вере деморалише. Онај ко не поштује веру као највећу светињу своју, не даје јемство ни да ће поштовати државне светиње – законе и прописе. Све конфесије треба то да сузбију. Треба сузбити прелазе из себичних рачуна или из неке рђаве намере а нарочито истаћи да прелаз из једне вере у другу не уништава брак и брачне обавезе супруга. Разуздани људи никад не могу бити добри грађани (Анђелковић, 1928: 284).

На основу наведеног, може се јасно запазити далеко оштрији и искључивији тон овог чланка у односу на претходни. Аутор наступа као православни свештеник који штити своју вјеру и интересе своје цркве и инсистира на строгом поштовању канонског права православне цркве.

Такође, битно је нагласити да Анђелковић не заузима овако оштар став само према исламу, већ и према свим другим нехришћанским вјерским заједницама које једна, по његовом схватању, изразито хришћанска земља може само толерисати а никако привилеговати.

У овој држави, осим хришћанске вере, ни Уставом, ни било каквим законом не би требало признати другу веру, већ би друге вере наша држава могла само толерирати ако се исправно понашају (Анђелковић, 1928: 278).

Аутор се, као бивши државни чиновник, позива и на поштовање државног суверенитета над вјерским заједницама и поштовање државних закона који треба да имају преимућство над вјерским законима у овој области, да не би дошло до злоупотреба вјерског учења.

С обзиром на звање и некадашњи положај, интересантно је ауторово виђење феномена вјерске конверзије. Наиме, он прелазак у другу вјеру посматра као морални прекршај и сматра да такви људи нису достојни да буду у државној служби јер њихово конвертитство означава њихову непостојаност и лабилност.

Такође, он истиче да је коријен конвертитства у то вријеме готово искључиво био у ниским и рђавим побудама и себичности. Свој коментар завршава позивом свим вјерским заједницама да ову појаву сузбијају. Запажа се одсуство било каквог прозелитизма али и жестоко противљење вјерској конверзији.

Исте 1928. године угледни сарајевски свештеник Љубомир Влачић изнио је своје примједбе на Пројекат интерконфесијског закона који је, по његовим ријечима, „саставила једна Анкета састављена од истакнутих верских представника али никаквог одговора ни помака није било даље по овом питању“ (Влачић, 1934: 245).

Ипак, такав развој ситуације није угасио вољу проте Влачића за ангажман у овој сфери и он је послије шест година објавио сопствени Пројекат основног верског закона о верама и међуверским односима (Влачић, 1934: 245–263).

Он у свом пројекту на неколико мјеста спомиње ислам и Исламску вјерску заједницу, и то у области брачног права и у области вјерске конверзије.

Брак између православаца и муслимана аутор не спомиње, јер је разлика вјере према Брачним правилима Српске православне цркве из 1934. године (чл. 12, ст. 9) била неуклоњива брачна сметња (Према Изабране студије из брачног права, 2015: 146). За тај тип мјешовитих бракова Влачић у чл. 70 предлаже да „припадници хришћанских и нехришћанских вера, усвојених или признатих за кључују међусобно цивилни брак“ (Влачић, 1934: 259).

Сложено питање вјерске конверзије овај аутор обрађује у укупно девет чланова свог пројекта (чл. 60–68).

Право на иступање из једне и прелаз у другу вјеру има свако лице, без разлике пола, послје навршене четрнаесте године живота, према свом слободном увјерењу. Услов је „да то лице у часу избора не сме бити у таквом умном и чувственом стању, које искључује његово слободно уверење [...] том приликом лице је дужно да да изјаву иступања која потврђује његове умне и чувствене способности [...] државна власт је дужна да избор тог лица штити ако за то постоји потреба“ (Влачић, 1934: 257).

Да би иступање из једне вјере имало своје законске посљедице, тај чин треба најприје да „буде пријављен Среском начелству које писану изјаву доставља надлежном свештенику оне вере коју дотични оставља, изјава мора да буде таква да се из ње може разабрати да је лице озбиљно одлучило иступити из дотичне вере“ (Влачић, 1934: 258).

За оне који буду спроводили прозелитизам, аутор предвиђа да се „кривац казни затвором до месец дана, а ако је свештеник до три месеца, уз услов да није починио и неко друго теже кажњиво дело“ (Влачић, 1934: 258).

На основу наведених законских приједлога, види се да је прота Влачић за разлику од свог колеге проте Анђелковића заузео знатно објективнији и непристраснији став по питању вјерске конверзије. То је и разумљиво с обзиром на то да он у овом случају иступа првенствено као правник који даје приједлог једног државног нормативног акта.

Влачић прије свега уважава слободну вољу појединца и право на сопствено слободно увјерење, чак поставља и изузетно ниску старосну границу за чин преласка у другу вјеру. Такође је значајно што он као могуће рјешење за осјетљиво питање мјешовитих бракова између припадника различитих религија види цивилни, грађански брак.

Интересантно је запазити и то да аутор по питању регулисања случајева вјерске конверзије даје предност државним властима, па тек онда вјерским и да предлаже да управо државна власт заштити слободни избор и савјест појединца од могућих притисака.

У Веснику је објављен и један непотписан чланак који се бавио питањем важења бракова хришћана који прелазе у муслиманску вјеру с циљем њиховог раскидања.

Ни један брак, па ни православни, склопљен по чл. 60. грађ. закона не престаје никад сам по себи, сем смрћу једног брачника, а за уништај и развод брака мора бити донета извршна пресуда надлежног Духовног суда. Зато је јасно да се никако не може допустити оно што су муслимански делегати у свом меморандуму Министру Вера извели: да губи вредност брак оне жене удате која пређе у ислам, чим прими ислам. Таква жена би учинила дело полиандрије које предвиђа и кажњава чл. 203. крив. закона. Жена може веровати у шта хоће али не може самом променом вере ништити једно грађанско стање (брачно) које је по закону основано и само по закону може престати (Весник III, 38, 1922: 3).

И овај непознати аутор се позива на поштовање грађанских закона у случајевима гдје се сматра да су исламски вјерски прописи у очигледној колизији са државним законодавством.

Може се сумирати да, по питању интерконфесионалних односа, сви аутори истичу значај, сложеност и осјетљивост проблематике. У тој сфери највише проблема стварао је феномен вјерске конверзије. У појединим дијеловима државе, у области брачног права долазило је до честих несугласица између представника Српске православне цркве и Исламске вјерске заједнице, а главни узрок су биле злоупотребе појединаца који су, да би остварили своје брачне интересе, олако прелазили из једне у другу вјеру.

Због ове чињенице и не чуде оштрији и искључивији ставови појединих аутора из тог периода, у којима је изражен ригорознији поглед на ислам (али и све остале вјере) с циљем заштите интереса Српске православне цркве. Ипак, и у таквим ставовима искључен је сваки облик прозелитизма.

Може се запазити и то да ставови аутора зависе највише од жанра којем прилог припада. Чисто правни текстови су објективнији, непристраснији и изузетно толерантни, како према свим другим вјерским заједницама, тако и према исламу и његовим припадницима.

Основно начело који аутори ове групе текстова заузимају може се изразити ставом да се друге вјере признају и поштују, али да се православље неодступно и по сваку цијену држи и по потреби брани. Кроз овај објектив се посматрају и ислам и све друге законом признате вјерске заједнице. Наравно, присутне су и варијације у приступу и ставовима код различитих аутора.

ИСЛАМ КРОЗ ПРИЗМУ ИДЕЈЕ О ВЈЕРСКОЈ ТОЛЕРАНЦИЈИ

У другу групу текстова долазе радови који се баве међувјерским односима из перспективе вјерске толеранције. Фокус ових радова је усмјерен на односе између Српске православне цркве и Римокатоличке цркве а ислам се спомиње успутно и сврстава се у општу категорију „нехришћанске вјере“. Ипак, и поред оскудности података могу се увидјети основни ставови писаца по овом питању.

Питање вјерске толеранције разматрао је 1925. године угледни свештеник, теолог и историчар Стеван Димитријевић, декан Православног богословског факултета Универзитета у Београду. Он вјерску трпељивост види као потребу свих вјерских заједница у земљи а пажњу усмјерава на односе православних и римокатолика кроз историју (Димитријевић, 1925: 2–14).

Срчано и пожртвовано чување своје вере и истовремено толерантно поштовање туђе била је свагдашња одлика српског православља, од најстаријих времена па до данас. Наша јерархија и верни су остали доследни моралном начелу да је свако религијско веровање виша особина човековог духа и да га треба поштовати. На крају крајева, ни једна вера не учи злу, зло долази од слабе вере и од неиспуњавања њених захтева (Димитријевић, 1925: 2).

Дакле, аутор вјерску толеранцију поима као нешто што је само по себи разумљиво и потребно као основ међувјерских односа. Такав став је красио Српску православну цркву и народ увијек кроз историју. Вјерска учења не стварају проблеме, њих порађа управо одсуство вјере које се пројављује као слабост духа.

Сличног мишљења је био и др Симеон Станковић, епископ шабачко-ваљевски и професор на Катедри за Хришћанску етику на Православном богословском факултету Универзитета у Београду (Пузовић, 2000: 164).

Епископ Симеон пише да се „верска трпељивост тиче извесног верског схватања с којим се ми у души не слажемо али из обзира љубави према ближњима, ми у друштвеном опхођењу према њима снисходимо“ (Станковић, 1938: 46–47).

Аутор затим наводи један модел који би православни хришћани у Краљевини Југославији требало да слиједе по питању вјерске толеранције.

Руковођени хришћанском вером и љубављу, ми смо дужни, да се трпељиво и братски односимо не само према нашој истоверној браћи, Православним Хришћанима, него и према Хришћанима неправославног вероисповедања, па и према нехришћанима... Није дозвољено мрзити и вређати иноверне и неверне, у односима са њима, наша средства јесу: благо опхођење, добар пример, поука и молитва. Ми се молимо Богу да се сви људи сједине у љубави а нехришћани да приме веру Христову (Станковић, 1938: 47–49).

Епископ Симеон наводи и границу вјерске толеранције, он каже да „верска трпељивост није дозвољена по цену неоправданог и недозвољеног попуштања на штету истине, јер то води моралној попустљивости која је за друштво опасна и штетна“ (Станковић, 1938: 47).

За овог аутора, вјерска толеранција православних хришћана према припадницима других вјера а сходно томе и према муслиманима је императив који налаже само хришћанско учење. Ипак, као хришћански, православни епископ, аутор изражава вјеру и наду да ће и нехришћани познати и прихватити Христа и да ће сви људи бити сједињени у љубави.

Поред ова два текста, вриједан пажње је и краћи чланак објављен 1937. године у часопису Хришћанска мисао који су уређивали универзитетски образовани православни теолози.

Аутор који се потписао иницијалима даје осврт на чланак који је у њујоршком часопису свјетског научног реномеа *The Moslem World* објавио професор Муслиманског Универзитета у Алжиру „Г. Х. Буске [G. H. Bousquet]“. Професор из Алжира је путовао по Балканском полуострву и прикупљао податке о вјерском и социјалном животу муслимана (К. Л., 1937: 42).

У Краљевини Југославији живи око 1.600.000 муслимана, од тог броја 750.000 су Муслимани Босне и Херцеговине, сви Срби по језику и пореклу (тешко њему ако га чују Мачек и Франковци, пр. аутора К. Л.), а остатак долази на Јужну Србију где је већина турског и албанског порекла. Турци и Албанци су на много нижем социјалном и економском нивоу од српских Муслимана, и ни у ком погледу нису асимилирани југословенском националном животу као Срби који су били потурчени за време турске најезде, а сада су у одличним односима са својим суграђанима који су у већини остали Хришћани. Они чине религиозну али не и

етничку мањину, која се по патриотизму не разликује од других Југословена и са социјалне тачке гледишта налазе се у пуном развоју и тренутно у влади имају два министра (К. Л., 1937: 42).

Аутор још истиче „да професор Буске наводи да је добио утисак да су пријатељски односи између разних вероисповести у Југославији веома значајни и да су то примери које треба да следује и Ислам у Алжиру“ (К. Л., 1937: 42).

Занимљив је и коментар на путопис алжирског професора, у којем аутор истиче како је изненађујуће да је према професоровим запажањима „положај муслимана у Југославији далеко бољи него ли у Алжиру који се већ сто година налази под управом демократске и слободне Француске“ (К. Л., 1937: 43).

На крају, аутор иронично каже да „и ми православни хришћани у Југославији имамо пуно разлога да завидимо муслиманима на ономе што су добили и што ће добити у овој земљи, за коју нико није дао приближне жртве као Српски православни народ и његова православна црква“ (К. Л., 1937: 43).

Овај прилог је значајан јер доноси виђење једног страног путописца, који је уз то и високо образован и живи и ствара у једној муслиманској земљи. Посебно је значајно запазити да је, према овом извјештају, вјерска толеранција у Југославији на високом нивоу и да се различите вјере налазе у пријатељским односима.

С друге стране, аутор чланка пише осврт на путопис како би потврдио свој став да су муслимани као вјерска мањина изузетно привилеговани у Краљевини Југославији. Он не тврди да муслимани не треба да имају права и привилегије али иронично додаје како је зачуђујуће да у једној хришћанској земљи једна вјерска мањина има више права него хришћанска православна већина која је поднијела највише жртве стварајући ту државу. Према његовом виђењу, одговорност за такво стање сноси државна власт.

Све у свему, на крају овог поглавља може се закључити да су аутори који су писали о вјерској толеранцији у црквеним часописима у међуратном периоду уважавали Исламску вјерску заједницу и ислам као вјеру.

Значајно је напоменути и то да су аутори ових текстова били високо образовани и да су се бавили научним радом па зато и не чуди њихово отворено и широко посматрање ове тематике. Текстови одлучно искључују било какав облик притиска и насилног наметања

вјерских убјеђења. Слобода вјероисповијести и савјести су непроцјењиве и неприкосновене вриједности које православна црква баштини и његује вијековима. Дозвољено је само личним примјерима и духовним средствима свједочити хришћанску вјеру припадницима других вјера и путем молитве и љубави покушати их придобити за Христа.

ПОГЛЕД НА ИСЛАМСКО ВЈЕРСКО УЧЕЊЕ, НЕКЕ ФЕНОМЕНЕ ДУХОВНОГ ЖИВОТА И ОДРЕЂЕНЕ НАРОДНЕ ОБИЧАЈЕ

Основна карактеристика ове групе текстова јесте компаративни приступ, који подразумева поређење исламске вјерске доктрине, одређених облика исламске духовности и народних обичаја са хришћанством.

Први текст који ће бити анализиран дјело је др Тихомира (у монаштву Тихона) Радовановића који је у то вријеме био доцент на Катедри за Свето Писмо Старог Завјета на Православном богословском факултету Универзитета у Београду, а који ће 1932. године бити изабран за епископа Српске православне цркве (Кубат, 2008: 8).

Радовановић је 1925. године објавио рад у два дијела, у којем је анализирао основне доктринарне поставке Корана које се односе на Јеванђеље, тачније на личност Исуса Христа.

Аутор најприје истиче духовно шаренило Арабијског полуострва у којем су се додиривали јудаизам, хришћанство (у разним исквареним варијантама) и стара арабљанска религија. У таквој ситуацији „Мухамед је свом народу понудио нову догму која ће га ујединити“ (Радовановић, 1925а: 1216).

Аутор наводи да је „Коран (је) написан на основу јудејских и хришћанских предања, читави одељци су преузети из Библије, и сам Мухамед каже да је његова наука стара наука, признаје и Мојсија и Давида и Исуса као Божије посланике“ (Радовановић, 1925а: 1217). Ове Мухамедове ријечи не треба да изазивају чуђење јер се он „на својим путовањима радо дружио са Јудејима и хришћанима, разговарајући о верским учењима. Тако је упознао Библију али измешану са рабинским предањима и апокрифима“ (Радовановић, 1925а: 1218). Радовановић закључује да се „Коран одликује песничким надахнућем и висином филозофског састава али не и откривењем“ (Радовановић, 1925а: 1217).

Пошто је утврдио идејно поријекло и признао одређене вриједности текстовима Корана, аутор посебно подвлачи да је „Коран препун одељцима из Библије али ниједан од тих одељака није веран и аутентичан и неискварен [...] према Корану, Исус има апостолско и пророчко достојанство, никако божанско, то је за ислам безбожно а догма о Св. Тројици је хула на Бога и практично многобоштво [...] у његовом учењу има трагова несторијанства, аријанства, евионитства и гностицизма – хришћанских јереси из прва четири века Цркве“ (Радовановић, 1925а: 1218, 1222).

Генерална оцјена аутора о Корану и Мухамедовом учењу изражена је у ријечима да „Ова учења нису оригинално Мухамедова, постојала су неколико стотина година пре њега, он их је само сабрао и направио компилацију погодну за арабљански народ“, а што се тиче употребе Јеванђеља у Корану то је имало за циљ да се ново учење брже рашири међу хришћанима у Арабији“ (Радовановић, 1925а: 1222–1223).

Занимљиво је и размишљање аутора о Корану као врсти припреме за Јеванђеље, то схватање је изражено ријечима да „иако је у начелу против божанства Христовог, када описује његово деловање придаје му слична својства која му придаје и Јеванђеље тако да је у том смислу Коран нека врста капије према Јеванђељу“ (Радовановић, 1925б: 1353).

Поред одређених позитивних оцјена, аутор ипак у резимеу рада закључује да је учење ислама у суштини једна компилација и истиче значајне разлике између ислама и хришћанства.

Ислам је наука реалног, земаљског живота а хришћанство идеалног, небеског, Мухамед земаљски живот преноси на небо а Христос земаљски живот сматра као припрему за вечни духовни живот. Због свега овога ислам је људска, ограничена религија а хришћанство божанска, неограничена и то првенствено због љубави коју проповеда према свима и пријатељима и непријатељима (Радовановић, 1925б: 1358).

Десет година касније, на сличну тему огласио се Николај Акајомов, руски емигрант и професор класичних језика у Богословији у Сремским Карловцима (Пилиповић, 2017: 240).

Аутор је заступао готово исте ставове према Корану, доктрини ислама и позицији личности и дјела Исуса Христа као и његов претходник Радовановић, с тим што је у закључку заузео оштрији став истичући како је „у својим причама о Христу, Мухамед доследан –

настоји да изабере ону верзију приче која би највише унизила Христа а њега самог као Апостола Божијег узвисила и ставила испред пророка Исуса, сина Маријина“ (Акајомов, 1935: 64).

Занимљив текст о муслиманским дервишким редовима из Скопља и њиховим духовним активностима оставио је историчар Глигорије Елезовић (Елезовић, 1925: 331–363). Аутор истражује народно-духовне обичаје и вјеровања муслимана – враџбине, мађије, састављање записа и амајлија који треба да штите и лијече људе од разних врста тјелесних и душевних тегоба, као и да помогну приликом рјешавања животних проблема, од најмањих до најважнијих. За муслимане, ове активности обављају припадници дервишких редова који су изузетно поштовани у народу.

Интересантно је запажање да су ова вјеровања заједничка и за хришћане и за муслимане у читавој Јужној Србији, такође „У Скопљу се може рећи да је Ђурђев дан општи заједнички празник како хришћана тако и муслимана, с том разликом што тај празник свака вера и народ прослављају на свој начин [...] за време турске управе, турска улема бранила је муслиманима да празнују овај празник, али безуспешно“ (Елезовић, 1925: 331, 347).

Осим наведених сличности које повезују хришћане и муслимане Јужне Србије, аутор посебно подвлачи да се „наш народ мало где тако духовно приближио муслиманима као што је то у питању народног лечења, врачања и бајања... као што су дервиши и хоће били главни лекари муслиманске сиротиње у блиској прошлости, тако су исто за наш народ били свештеници а нарочито калуђери“ (Елезовић, 1925: 358).

Аутор је путујући и истражујући древне српске манастире пронашао књиге Врачевнике у Пећкој патријаршији и Дечанима (Елезовић, 1925: 359–360). Те књиге су заправо биле богослужбене или црквене књиге у које су унијете молитве и за разне прилике. Аутор је запазио велике сличности између дервишких читања и хришћанских молитви и каже да се види да се „списак болести од којих лече, бају, пишу амајлије дервиши и други врачари, скоро у потпуности поклапа са списком Врачевника наших старих духовника“ (Елезовић, 1925: 363).

Будући човјек који се бави науком, професор Елезовић се зауставља на представљању извора и резултата својих истраживања, констатујући, без икаквих вриједносних судова, да је најснажнија спона између православља и ислама у области Јужне Србије управо

у народним (квази)духовним обичајима који се тичу народног здравља.

За крај овог поглавља долази краћи текст из 1938. године, аутора др Миленка С. Филиповића, чувеног српског етнолога и етнографа који носи један несвакидашњи наслов – *Ускрс код Муслимана* (Филиповић, 1938: 128–131).

Аутор представља и тумачи једну занимљиву духовну појаву на нашим просторима.

Наши и остали балкански муслимани прате хришћанске празнике, са истим обичајима као и хришћани [...] међу тим празницима нарочито се издваја Ускрс јер је то највећи чисто хришћански празник, за који се везало најмање наслеђа из прехришћанских времена па је зато веома сиромашан народним обичајима и код самих хришћана (Филиповић, 1938: 128).

Још је занимљивије што овај празник поштује не само исламизирано становништво већ и сами Турци. Исламизирани хришћани су „захваљујући донекле толеранцији ислама а више великој животној снази народних обичаја задржали многа веровања и саме обичаје [...] а за праве Турке се може претпоставити да су примили поштовање Ускрса под утицајем хришћанске средине“ (Филиповић, 1938: 129).

Аутор запаже још двије битне ствари, муслимани у западним крајевима државе држе се јулијанског календара приликом празновања Васкрса а главно обиљежје овог празника за њих су васкршња црвена јаја – Кизил јумурта, па се управо овако и назива Васкрс на турском језику (Филиповић, 1938: 129).

Овај и претходни чланак сликовито свједоче о уској повезаности муслимана и хришћана у сфери народних обичаја и народске побожности почетком прошлог вијека.

Закључак за ово поглавље је тројак. Истакнуто је да је главна карактеристика текстова ове групе компаративни приступ. Осим тога, уочљиво је да су научни текстови који се баве компарацијом ислама и хришћанства, поред признавања позитивних ствари у исламском учењу ипак Коран и сам ислам, у вриједносном смислу, поставили испод хришћанског учења. Христово учење се посматра као откривењско и божанско у односу на практично, филозофски мудро и књижевно вриједно, али ипак земаљско Мухамедово учење.

У том смислу исламском учењу се само може признати да је нека врста „капије“ према Јеванђељу.

Конечно, у ову групу долазе и радови научног типа који се баве народним обичајима муслимана. Оцјене и ставови о исламу у њима теже научној објективности и приближавању научној истини, без уношења емоција и процјена вриједносног типа. У овим радовима, ислам и муслимани су представљени као блиски хришћанима јер са њима дијеле мноштво народних обичаја који се тичу свакодневног живота.

ВИЗИЈА ИСЛАМА ИЗ ПЕРСПЕКТИВЕ ПОЈАВЕ ВЈЕРСКЕ КОНВЕРЗИЈЕ

Текстови из ове групе су најбројнији, сажети по обиму и углавном се заснивају на конкретним примјерима из живота. Највише чланака који обрађују тематику вјерске конверзије православца у ислам објављено је у часопису Гласник Епархије Тимочке, који је излазио у Зајечару.

Свештеник Јован Кантемир је писао два пута о појави вјерске конверзије и практичним посљедицама које тај чин носи са собом. У првом тексту аутор наводи само иницијале учесника немилих догађаја који су се десили у срезу Крајинском 1936. године (Кантемир, 1939: 172).

У лепушкасту П. загледао се комшија Б. У. отац двоје деце, дуго је облетао око ње и на крају ступио у недозвољене односе. Како се приближавао повратак Љ. М. (законити супруг П.) из војске, а да би одржали своје блудничко задовољство, ово двоје одлучише да забораве и на своју веру и одоше у Ниш и у Имамату примише мухамеданство и пред шеријатским судом склопише брак. Пошто су према шеријатском уговору они сада били муж и жена, овај избаци своју жену из куће и приреди величанствену свадбу (Кантемир, 1939: 172)

По повратку из војске, несрећни Љ. М. није имао куд него да се покупи и оде својој кући, будући да је био улез у кући своје супруге. Приликом одласка дошло је до свађе и физичког обрачуна. П. је каменом разбила главу свом супругу Љ. М. а он је пуцао из револвера на њу и ранио је. Несрећни Љ. М. је завршио на суду и „сада ће, пошто је остао без жене и мајке свог детета још бити и осуђен“ (Кантемир, 1939: 172).

Кантемир се пита ко је крив за растурање два породична гнијезда и закључује да је главни кривац муслиманска вјерска власт из Ниша. Да они нису изашли у сусрет захтјевима Б. У. и П., аутор вјерује да би се Љ. М. због љубави према дјетету измирио са својом женом и наставио да живи брачним животом са њом а исто тако и Б. У. са својом женом. У закључку се додаје да су „отпочели да сазревају плодови рада мухамеданства на растурању породичног живота православних а на томе се неће стати већ ће бити посла и за судске органе“ (Кантемир, 1939: 172).

У другом тексту, Кантемир даје примјер враћања из ислама у православље Станка и Божане Јовановић из Дубочана (Кантемир, 1940: 83–84). Станко је био богати сељак, ожењен, отац троје дјеце а загледао се у петнаестогодишњу Божану из истог села која је била сироче без оца. Он је затим отјерао своју закониту жену и да би избјегао кривичну одговорност по тужби Божанине мајке, одлучио је да оде са Божаном у Ниш, да обоје пређу у ислам и да склопе шеријатски брак.

Тако је Станко постао Селим а Божана Ђана и они су од тада и званично били у браку а „мухамеданске власти су извршиле незаконоње које је било обична појава за време петвековног ропства. Имам је примио у ислам а срески шеријатски судија озаконио брачни уговор једног сирочета, без пристанка старатеља, противно члану 293. кривичног закона“ (Кантемир, 1940: 84).

Шеријатски брак није био дугог вијека, Селим је био незадовољан што млада Ђана не може да замијени мајку његовој дјечи па је почео да је бије и она је убрзо побјегла од њега својој кући и свом старатељу који је одмах покренуо развод пред шеријатским судом у Нишу. Брак је разведен а Ђана се вратила у православље и удала се. Селим се после робије због другог кривичног дјела такође вратио у крило Српске православне цркве.

Светосавска црква је примила покајника Станка под своје окриље а он сам ће се до краја живота са гнушањем сећати услуге мухамеданаца које су га, сем моралних, коштале и великих материјалних средстава. Примајући у своју конфесију посрнуле хришћане, мухамеданци у свом слепом фанатизму не виде штетне последице за породице тих несрећника који прелазе у ислам из чисто спекулативних разлога, да избегну казне за злочине (Кантемир, 1940: 84).

Хришћани који су прелазили у ислам суочавали су се са низом проблема које су касније у форми исповијести износили надлежном свештенству.

Средина их се гнуша, клони и бојкотује и они се разочарани кају и желе да се врате својој мајци Цркви али ту наилазе на нове тешкоће од стране муслиманских верских власти (Гласник Епархије Тимочке IV, 14, 1938: 66).

Наиме, муслиманске вјерске власти нису лако давале рјешења о иступу из ислама брисању из њихових матичних књига. Као примјер се наводи рјешење по молби Јакуба Плешића из Злота.

Имамат џемата среза нишког у Нишу одговара молиоцу да се он не може избрисати из матичних књига овог Имамата на начин на који то он тражи нити му се може дати иступ из Мухамеданске вере (како је он назива јер не постоји мухамеданска вера, већ само Исламска) јер његово тражење није на закону основано нити се у пракси употребљава (Гласник Епархије Тимочке IV, 14, 1938: 66).

Свештеник Кантемир наглашава вјерски фанатизам, неопрезност и неодговорно понашање муслиманских вјерских власти које олако прихватају хришћане слабије вјере а тешко их пуштају да се врате православљу.

Аутори који су писали на ову тему, посебно су истицали моралну димензију конверзије у ислам и проблеме који су конвертити имали, првенствено са сопственом савјешћу, наводећи конкретне примјере из свакодневног живота.

Тако је свештеник Миодраг Стаменковић и архијерејски намјесник из Зајечара писао о „страшним последицама које очекују оне који прелазе у ислам“ (Стаменковић, 1936: 47).

Прота вјерску конверзију види као „велики и страشان грех који навлаче на себе ови отпадници и издајници Христа који падају у страشان понор таме и осуде [...] тада настаје страшна душевна борба, неизбежна грижа савести, јер није лако бити отпадник и издајца“ (Стаменковић, 1936: 48).

Први случај се односи на Видоја Димитријевића и Зору, разведену жену Јанићија Јовановића из Неготина. Видоје је оставио своју закониту жену и саживио се у конкубинату са Зором, да би избјегао законске обавезе, он је наговара да приме ислам. Послије неког времена, јавила се тешка душевна борба у Видоју, сада Вејсилу и он одлучује да се врати у православље, напушта Зору сада Зарифу и

враћа се својој законитој жени, при томе успијева да добије развод брака код шеријатског судије. Аутор је увјерен да је ово пут који морају да прођу сви отпадници од хришћанске вјере (Стаменковић, 1936: 48).

Исти аутор истиче да сам акт прелаза у ислам, ако би био без посљедица по дјецу и није толико узнемирујући, јер је „увек било заблуделих људи који не знају шта чине, али питање напуштене деце отпадника, њиховог васпитања и спремања за друштвени живот је проблем, од ове деце се нема шта очекивати јер она нису имала никакав пример“ (Стаменковић, 1938: 78). Да би се стало на пут злоупотребама, аутор предлаже конкретне мјере.

Црква треба да забрани прелазак у ислам из шпекулативних разлога и да диспензација за прелаз може да се да само у случају да се утврди да постоји верско убеђење а у таквим случајевима увек треба тражити податке надлежне црквене општине и пароха. Апсолутна забрана преласка у ислам треба да постоји према лицима која се већ налазе у браку склопљеном у хришћанској цркви, све док се законски не разведу и регулишу обавезе према супружницима и деци (Стаменковић, 1938: 79)

Будући православни свештеник, аутор наступа мисионарски и пастирски према пастви и види вјерску конверзију првенствено као страшан гријех и промашај који за собом оставља негативне моралне посљедице. Примјетно је и то да се о исламу као вјери не дају никаки коментари, по том питању аутор је уздржан, акценат је на спречавању злоупотреба и изигравања са вјером и црквом.

Знатно конкретнији и искључивији тон и садржај у свом тексту пројављује С. Беговић.

Чега заједничког има вера основана од Сина Божијег са вером основаном обичним човеком Мухамедом? Прелазом у Ислам, отпадници нису нашли оно што су напустили, јер су напустили живог Христа а нашли мртвог Мухамеда. Они нису прешли у Ислам да би заситили духовне потребе, већ да би искористили верку привилегију и разрешили се обавеза у Православљу (Беговић, 1936: 51).

Беговић даље наводи примјер молбе једног конвертита надлежном епископу за повратак у православну цркву.

Свестан сам да мој грех напуштања Православља по својој одвратности превазилази и најтеже људске грехове, овај грех ја сам учинио у највећој заблуди, читавог живота молићу Бога да ми опрости мој бескрајно тежак грех, јер ни сам знао шта сам радио (Беговић, 1936: 52).

Аутор на крају истиче примат православне вјере и њену јединственост, истинитост и спасоносност.

Хришћанска православна вера је једина права и истинита вера, вера у којој човек живи са Господом Исусом Христом и једино кроз ту веру у човеку живи Господ, стално га опомињући да је права и истинита вера само она којој је глава Он, и да само у Његовом Крсту могу да нађу спасење сви који у Њега верују и од Њега траже спасење (Беговић, 1936: 52).

Свештеник Никола Вуковић, парох андрејевачки је у проповједи на дан црквене славе бесједио о појави преласка у ислам. Вуковић се позива на историјске примјере, ропство под Турцима и непоколебљиву вјеру предака, коју сада неки лакомислено напуштају из страсти и рачуна. О њима аутор каже да су „То издајници којих се треба клонити и чувати, са њима не општити нити било каквог посла имати јер су њихове намјере паклене и заварavaju и друге да пођу истим путем“ (Вуковић, 1936: 71).

Сликовит примјер последица отпадништва од вјере дат је у непотписаном тексту из 1938. године. Аутор описује већ поменути случај Станка Јовановића из Дубочана који је прешао у ислам и постао Селим да би могао да се вјенча са другом женом без развода од постојеће супруге. Станко описује свој пријелаз као „гнусни акт којим сам у потпуности потпао под власт ђавола [...] сваки корак мога живота од дана напуштања Православља обележен је несрећом, те стога молим црквене власти да ми одобре повратак у Православље“ (Гласник Епархије Тимочке IV, 23, 1938: 104).

Такође и Весник, недељни црквено-политички лист је објавио два краћа текста о преласку православних у ислам. У тексту аутора М. В. изражено је чуђење јер данас када „наша браћа Чеси прелазе у православље и то им ни мало не смета да пред читавим светом остану и даље први од Словена, дотле се код нас напушта та вера и прелази у ислам!“ (М. В., 1922: 1).

У другом тексту из Весника који није потписан, поменути су и бракови православних са муслиманима о којима се каже „О такозваним мешовитим браковима где је жена једне вере а муж друге, не

треба ни говорити, пошто је брак најинтимнија заједница душе и духа која је једина стварна основа брака без које и нема брака“ (Весник IX, 15, 1928: 1).

Димитрије Најдановић, српски свештеник, теолог, берлински доктор философије и књижевник (Јелић, 2000) објавио је у Хришћанској мисли чланак необичног наслова – *Мефаил* (Најдановић, 1937: 105). Аутор разматра случајеве преласка у ислам са философског и симболичког аспекта. Мефаил је арапско име које су често добијали појединци који би прешли у ислам а аутор британским језиком пише о принципу на ком почива конвертитство.

Мефаил је антипод нашег стварног бића, антихерој, анти-србин, антисловен, античовек и антихрист, Сатанаил, вечити Мефаил као вечити Јуда [...] метафизички гледано, Мефаил је начело сваког уништења и порицања, етички гледано он је чисти суноврат, научно посматрано он је уполовљени *homo sapiens*, прелаз између звери и човека, прашина из које је Бог једном извукао човека. Мефаил – сачувај ме Боже! (Најдановић, 1937: 105).

Вриједан је пажње и један непотписан чланак објављен у крагујевачком часопису Пастирски глас, и он се може сврстати у ову групу текстова иако се не бави директно питањем вјерске конверзије. У чланку се разматра племенска (етничка) припадност босанско-херцеговачких муслимана и помиње се и процес исламизације на овим просторима (Пастирски глас, IV, 20–21, 1940: 2).

У раду се на односе православних и муслимана у Босни и Херцеговини, али и уопште на нашим просторима, гледа на другачији начин неголи у претходно анализираним списима. Аутор инсистира на разлици између Истока и Запада, која се огледа у свим сферама живота кроз историју балканских народа. Истиче се да је и „пре и после Турака становништво Босне у вечитој борби, државној и културној са Западом, ако се изузме вера, сви остали елементи психички, обичаји, начин и схватање живота, народна песма, епска и лирска, севдалинка су заједнички“ (Пастирски глас, IV, 20–21, 1940: 2).

Затим се додаје да „сво становништво Босне и Херцеговине чини саставни део источног дела нашег српског народа и да су у почетку и православна и муслиманска вера ишле заједно у борбу према Западу“ и закључује да „ни онај део народа који је примио ислам, ни по каквом народном обичају није се удаљио од осталог народа услед вековног заједничког живота“ док, са друге стране, са „хрват-

ским делом немају муслимани ни изблиза ових суптилних етничких и психичких једнакости“ (Пастирски глас, IV, 20–21, 1940: 2).

Аутор инсистира на блискости и повезаности православног и муслиманског становништва и припадност заједничком српском етничком корпусу, па у том контексту и процес исламизације не види као фактор разједињења. Он сматра да православље и ислам могу успјешно да коегзистирају и да поново стану насупрот Западу.

На крају овог дијела рада могуће је навести неколико запажања о погледу на ислам из перспективе вјерске конверзије. Прелазак у ислам сви аутори, без изузетка сматрају изузетно негативном и штетном појавом и у духовном и у друштвеном смислу. Разлог за такав став лежи у самом мотиву конверзије, на бројним примјерима показано је да се ради о злоупотреби вјере и избјегавању законских обавеза.

Аутори су углавном српски православни свештеници и стил писања је мисионарски, проповједнички и пастирско-духовни. Основни циљ писања јесте да се паства поучи и сачува од погубних посљедица конвертитства које се сврстава у један од најтежих гријехова. Аутори дакле овој појави дају дубљу, моралну и духовну конотацију. Стога су текстови препуни оштрих израза, слика и поређења. Такође је примјетна и оптужба према исламским духовним властима за безобзирно и неодговорно поступање по питању конверзије православних у ислам.

Што се тиче самог ислама као вјере, аутори су углавном уздржани у давању процјена и ставова, они су фокусирани на своју паству. Ипак, на основу општег контекста и неких дијелова појединих текстова може се запазити да је ислам постављен испод православног хришћанства у смислу поријекла, истинитости и универзалности. Православно хришћанство се поима као једина, истинита и спасоносна вјера која је божанског поријекла, садржи откривење и самим тим је неограничена. С друге стране ислам се карактерише као земаљска и ограничена наука.

ЗАКЉУЧАК

Представа о исламу коју можемо створити на основу текстова православне црквене периодике из времена Краљевине СХС/Југославије није монотона и једнолична иако постоје одређене идеје и ставови који су заједнички за све текстове. О теми ислама писано је из четири перспективе, што значи да постоји основна тематска

разноврсност. У оквиру сваке од тема ислам је приказан на специфичан начин. Ова појава је узрокована различитим циљем писања а свакако и степеном образовања, црквеним и друштвеним положајем сваког аутора, као и уређивачким политикама самих часописа.

У првој групи радова у којој се ислам помиње у контексту међувјерских односа са правне тачке гледишта, аутори начелно гледано заступају толерантан став и исказују поштовање и уважавање ислама као религије која је државним законом призната. Присутне су и варијације у приступу и ставовима код различитих аутора, па се могу запазити и оштрији ставови према исламу с циљем заштите интереса православне вјере, али без примјеса прозелитизма.

У другој групи радова који се тичу вјерске толеранције још више је изражено уважавање исламске вјере и муслимана, видљив је широк и отворен приступ, а само у једном тексту ислам и муслимани су представљени као неприродно привилегована религија и вјерска заједница у држави у односу на православље, за шта аутор криви искључиво државну власт.

Трећа група радова се одликује компаративним приступом и у њу су сврстани текстови научног карактера у којима се пореде вјерско учење хришћанства и ислама. Аутори су, поред признавања позитивних ствари у исламском учењу, ипак Коран и сам ислам на вриједносној скали поставили испод хришћанског учења. Христово учење се посматра као откривењско и божанско у односу на практично, филозофски мудро и књижевно вриједно али ипак земаљско Мухамедово учење. У том смислу исламском учењу се само може признати да је нека врста „капије“ према Јеванђељу. У ову групу су сврстани и радови који се баве народним обичајима муслимана у Краљевини Југославији, у њима су ислам и муслимани представљени као блиски хришћанима јер са њима дијеле мноштво народних обичаја који се тичу свакодневног живота.

У четвртој групи су текстови који се баве осјетљивим питањем вјерске конверзије, у њима се запажа оштар и бескомпромисан тон и искључивост у ставовима. Вјерска конверзија је окарактерисана као апсолутно негативна и штетна појава која је сврстана у духовно-моралну сферу најтежег гријеха. С друге стране, аутори су углавном уздржани у давању процјена и ставова о исламу, они су фокусирани на своју паству. Ипак, на основу општег контекста и неких дијелова појединих текстова може се запазити да је и у овој врсти радова ислам постављен испод православног хришћанства у смислу порије-

кла, истинитости и универзалности. Православно хришћанство се поима као једина, истинита и спасоносна вјера која је божанског поријекла, садржи откривење и самим тим је неограничена. С друге стране ислам се карактерише као земаљска и ограничена наука.

Литература

- Акајомов, Н. (1935), Учење Корана о Исусу Христу. *Богословље*, X, 57–64.
- Анђелковић, М. (1928). Какав је „Пројекат основног закона о верама и међуверским односима. *Весник Српске цркве*, XXXIII (4), 275–286.
- Беговић, С. (1936). Грижа савести и исповести нових муслимана. *Гласник Епархије Тимочке*, II (11), 51–52.
- Влачић, Љ. (1934). Пројекат Основног закона о вјерама и међувјерским односима. *Нови источник*, I (8-9), 245–263.
- Вуковић, Н. (1936). Бесједа на празник Светог пророка Илије. *Гласник Епархије Тимочке*, II (13), 71–72.
- Димитријевић, С. (1925). Потреба међусобне верске трпељивости. *Весник Српске цркве*, XXX (1), 2–14.
- Екмечић, М. (2008). *Дуго кретање између клања и орања, историја Срба у Новом Веку (1492–1992)*. Београд: Завод за уџбенике.
- Елезовић, Г. (1925). Дервишки редови муслимански (Текије у Скопљу), *Црква и животи*, IV (9–10), 331–363.
- Кантемир, Ј. (1939). Плодови рада муслиманских верских власта у Нишу. *Гласник Епархије Тимочке*, V (22), 173.
- Кантемир, Ј. (1940). Враћање из ислама у православље. *Гласник Епархије Тимочке*, VI (10), 83–84.
- К. Л. (1938). Ислам у Југославији. *Хришћанска мисао*, III (3), 42–43.
- Кубат, Р. (2008). Тихон Радовановић „први српски старозаветник“. У Б. Шијаковић (Прир.), *Српска теологија у XX веку: истраживачки проблеми и резултати* књ. 3 (7-15). Београд: Православни богословски факултет.
- Лукић, Б. (1923). Основни државни закон о конфесијама. *Весник Српске цркве*, XXVIII (1–2), 1–18.
- М. В. (1923). У ислам. *Весник, недељни црквенополитички лист*, III (4), 1.
- Маџар, Б., Папић М. (2005). *Политика и Српска православна црква у Босни и Херцеговини (1878–1945)*. Бањалука: СПКД Просвјета.

- Најдановић, Д. (2000). *Светосавље*. Ж. Јелић (Прир.). Београд: Слободна библиотека вечност.
- Најдановић, Д. (1937). Мефаил (Поводом случајева преласка у ислам). *Хришћанска мисао*, III (8), 105.
- Пилиповић, Р. (2017). *Српска православна црква, Руска православна загранична црква, Московска патријаршија (1920–1940) – узамјамне везе, ушћицаји и односи*. (Докторска дисертација). Филозофски факултет универзитета у Београду. <https://nard.us.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/10627>. Преузето 28. 9. 2022.
- Перић, Д. (1991). *Устројство, организација и рад на законодавству Српске православне цркве у првој половини XX века*. (Необјављена докторска дисертација). Православни богословски факултет Српске православне цркве Београд.
- Пузовић, П. (2000). Др Симеон (Станковић) – епископ захумско-херцеговачки (1932–1934). *Богословље*, 164–179.
- Радовановић, Т. (1925). Коран и Јеванђеље. *Мисао*, XIX (II, септембар) 1215–1223 и (III–IV, октобар) 1353–1358.
- Стаменковић, М. (1936). Страшне последице које очекују оне који прелазе у ислам. *Гласник Епархије Тимочке*, II (10), 47–48.
- Стаменковић, М. (1938). Прелаз у ислам са породичног и друштвеног гледишта. *Гласник Епархије Тимочке*, IV (17), 77–79.
- Станковић, С. (1938). Верска трпељивост и југословенство. *Црква, календар за 1938. годину*, 45–52.
- Филиповић, М. (1938). Ускрс код муслимана. *Хришћанско дело* IV, 128–131.
- Цисарж, Б. (1986). *Један век периодичне штампе Српске православне цркве*. Београд: Свети архијерејски синод Српске православне цркве.
- Шућур, Д. (2016). *Српска православна црква у Босни и Херцеговини 1945–1958*. Бањалука: Ризница.

Извори

- Весник Српске цркве*, (1928), XXXIII (3). Пројекат основног закона о верама и међуверским односима. 161–176.
- Весник, недељни црквенополитички лист*, (1922), III (38). О важности бракова хришћана који прелазе у муслиманску веру у циљу њиховог раскидања. 3.
- Весник, недељни црквенополитички лист*, (1928), IX (15). Зар су то Српкиње? 1.

Гласник Епархије Тимочке, (1938), IV (14). Још једна нова патња заблуделе браће, неразумно прешлих у ислам. 66.

Гласник Епархије Тимочке, (1938), IV (23). Жалосне последице отпадништва. 104.

Пасџирски џлас, (1940), IV (20–21). Које племену припадају босанско-херцеговачки муслимани?. 2

Marko D. Tomić

ISLAM IN THE MIRROR
OF ORTHODOX CHURCH PERIODICALS
DURING THE KINGDOM OF SHS/YUGOSLAVIA

Summary

The image of Islam we can create based on the texts of Orthodox church periodicals from the time of the Kingdom of SHS/Yugoslavia is not monotonous and uniform, although there are certain ideas and attitudes that are common to all texts. The topic of Islam has been written from four perspectives, which means that there is a basic thematic diversity. Within each of the topics, Islam is presented in a specific way, this phenomenon is caused by the different goals of writing and certainly also by the level of education, church and social position of each author.

In the first group of works in which Islam is mentioned in the context of interfaith relations from a legal point of view, the authors generally advocate a tolerant attitude and show respect and appreciation for Islam as a religion recognised by state law. There are also variations in the approach and attitudes of different authors, so harsher attitudes towards Islam can be observed with the aim of protecting the interests of the Orthodox faith, but without the admixture of proselytism.

In the second group of works concerning religious tolerance, an appreciation of the Islamic faith and Muslims is even more pronounced, a broad and open approach is visible, and only in one text are Islam and Muslims presented as an unnaturally privileged religion and religious community in the state in relation to Orthodoxy, for that the author blames only the state government and not the Muslims themselves.

The third group of works is characterised by a comparative approach and includes texts of a scientific nature in which the religious teachings of Christianity and Islam are compared. The authors, in addition to recognising the positive things in Islamic teaching, nevertheless placed the Koran and Islam itself below Christian teaching. Christ's teaching is seen as revelatory and divine in relation to the practical, philosophically wise and literary valuable but still earthly teaching of Muhammad. In this sense, Islamic teaching can only be recognised as a kind of "gateway" to the Gospel. This group

also includes works dealing with the folk customs of Muslims in the Kingdom of Yugoslavia, in which Islam and Muslims are presented as close to Christians because they share with them many folk customs that concern everyday life.

In the fourth group of texts, which deals with the sensitive issue of religious conversion, a sharp and uncompromising tone and exclusivity in attitudes can be observed. Religious conversion is characterised as an absolutely negative and vile phenomenon that is classified in the spiritual and moral sphere of the gravest sin. On the other hand, the authors are generally restrained in giving assessments and opinions about Islam, they are focused on their flock. Nevertheless, based on the general context and some parts of individual texts, it can be noted that Islam is placed below Orthodox Christianity in terms of origin, truthfulness and universality. Orthodox Christianity is understood as the only true and saving faith that is of divine origin, contains revelation and is therefore unlimited. On the other hand, Islam is characterised as an earthly and limited doctrine.

Key words: Islam, Serbian Orthodox church periodicals, interconfessional relations, religious tolerance, Islamic folk customs, religious conversion

КОРПУСНИ РЕСУРСИ У САВРЕМЕНОЈ ЛИНГВИСТИЦИ
НАСТАВА СТРАНИХ ЈЕЗИКА У ДИГИТАЛНОМ ОКРУЖЕЊУ

CORPUS RESOURCES IN CONTEMPORARY LINGUISTICS
FOREIGN LANGUAGE TEACHING
IN A DIGITAL ENVIRONMENT

THE ORALITY MODEL AND THE “BAD DATA” PROBLEM: EPISTOLARY DISCOURSE AS A SOURCE OF SPOKEN LANGUAGE

This paper presents the application of the orality model, as devised by Koch and Oesterreicher (1985) on a mediaeval Italian epistolary corpus. Particularly, I researched the characteristics of the spoken language in an Italian language epistolary corpus from the first half of the 15th century through a lens of historical pragmatics. The corpus consists of 88 letters written in the Italian language koine, all of which were written by the Republic of Ragusa to her ambassadors in the Bosnian Kingdom. Today, these letters are kept in the Dubrovnik State Archives and are part of the *Lettere di Levante* collection.

Taking into consideration that recorded spoken language sources from before the end of the 19th century do not exist, researchers in the field of historical pragmatics have to rely on written sources (literature, theatrical pieces, last wills and testaments or letters) that approach the spoken language. In order to determine the aspects of spoken language, I apply the framework of the orality model that proposes a substitute to the dichotomy spoken/written language in the form of texts of communicative distance and immediacy. This research reveals that the letters are positioned on a continuum between spoken immediacy and distance seeing as it approaches the characteristics of immediacy (familiarity between participants, high emotivity, contextual integration, communicative cooperation of participants). However, the letters also show characteristics of communicative distance (physical distance, lack of free

* ana.lalic@ff.unsa.ba

development of themes) that are caused by the rigid structure of the mediaeval letter.

Key words: the orality model, epistolary discourse, diplomatic discourse, Republic of Ragusa, koiné, archival material

INTRODUCTION

In this paper, I analyse the possibilities of applying the orality model (Koch & Oesterriecher, 1985) to an Italian epistolary corpus from the 15th century. In order to examine these possibilities, I start by describing the historical context of the corpus, then I proceed to a brief explanation of the “bad data” problem (Labov, 1994) and I present the modalities of the orality model. Afterwards, I describe the corpus this research is based on. After the theoretical part, I proceed to the analysis of the corpus in which I present the main findings.

HISTORICAL CONTEXT

As stated in the *Introduction*, the corpus for the analysis is from the *Lettere di Levante* collection, which, today, is kept in the Dubrovnik State Archives. In order to conduct the research, I needed to place the corpus in its historical context.

At the time, the Republic of Ragusa was a prosperous city-state, governed by its Councils and the Rector. It was threatened by Venice and by the Ottoman empire conquering the states in the Blaquan peninsula and gaining territory. Ragusa, whose prosperity was due to commercial activities in the Adriatic sea and in the Balkan *hinterland*, had to navigate in a hostile environment. It is generally accepted that the key to Ragusa’s economic prosperity at the time could be found in the apt governing by the councils and the Rector (Dotto, 2008; Havrylyshyn & Srzentić, 2015).

As for the Bosnian Kingdom, the country was divided between various noble families and their struggles for power: the Pavlovićs, the Kosačas, the Hrvatinićs and the royal family, the Kotromanićs (Filipović, 2017).

THE “BAD DATA” PROBLEM AND THE MODEL OF ORALITY

This paper focuses on a problem in historical pragmatics, a science that focalises on language use in past contexts and examines the ways in which meaning is created. It's an empirical branch of linguistic studies with a focus on authentic language use (Taavitsainen & Fitzmaurice, 2007: 13). One of the main points of interest in historical pragmatics is the so-called “bad data” problem (Labov, 1994: 11), that is the problem of selecting an adequate corpus. If we take into consideration that research in pragmatics examines spoken language, it is obvious that analysts face challenges when choosing corpora from before the existence of spoken records. One of the consequences is that researchers are more often than not forced to rely on written texts in order to examine characteristics of a spoken language. This problem is defined by Labov as the “bad data” problem.

Labov (1994: 11) identifies a series of problems when using written texts as corpora. Some are that written texts survive accidentally, that written language more often than not differs from vernacular uses, that many writers use different forms, dialects or commit errors, that the social context under which the documents were drafted can be unclear. The final problem identified by Labov (1994) concerns the meaning of the text: we as analysts can know what was written, but we can very seldom know what was **understood** by the reader.

Surpassing the bad data problem was the central problem many researchers dealt with. In their capital work *The Historical Perspective in Pragmatics*, Jacobs and Jucker (1995) pose the question of selecting adequate corpora. The same line was continued, amongst others, by Culpeper and Kytö (2000), Jucker (2000, 2008), and Taavitsainen and Fitzmaurice (2007).

Here, I focus on one of the possibilities of surpassing the “bad data” problem, proposed by Koch and Oesterreicher (1985). Koch and Oesterreicher (1985: 23) propose a substitute for the dichotomy spoken/written language in the form of the dichotomy graphic/phonic code. As per the authors, all language and communication can range between immediate and distant language use and thus can be placed on a *continuum* between immediate and distant communication. For example, even though funeral orations are spoken, they are not texts of communicative immediacy, but rather distance. In the same manner, written correspondence or text messages, albeit written, are texts of

communicative immediacy. When observed through this lens, even written texts can be thought of as adequate corpora for research of a spoken language since they do not remain texts of communicative distance.

This line of research has been further advanced by Koch (1999: 400) who outlines parameters and characteristics of communicative immediacy:

1. Familiarity between participants;
2. High emotivity;
3. Contextual integration;
4. Communicative cooperation of participants;
5. Physical proximity;
6. Free development of themes.

If these are the characteristics of communicative immediacy, then communicative distance is characterised by the inverse: unfamiliarity between participants, low emotivity, no contextual integration, non-cooperation of participants, physical distance, and restricted development of themes (Koch, 1999: 401).

After outlining the characteristics of the graphic/phonic code, we can ask ourselves which graphic code is the most adequate for this type of research. Some written texts seem to be privileged when it comes to fulfilling the characteristics of communicative immediacy, such as theatrical pieces, last wills and testaments, written testimonies, familiar letters, etc. (Culpeper & Kytö, 2010: 17).

One particular corpus type are written letters, i.e. epistolary corpora. The body of work on epistolary corpora is relatively vast and shows that written correspondence is often used as an adequate surrogate for spoken language. Amongst other research, I would like to draw attention to the following: Fitzmaurice (2004), Nevala (2004), Hakanen and Koskinen (2009) and King (2010, 2011), all of which use epistolary corpora for their research in English, Swedish and Spanish historical pragmatics. As for research in Italian linguistics, I would point out the works by Held (2010), Angelini (2020), Aresti (2020), Lalić (2020), and Ricci (2020) who research various pragmatic aspects of letter writing in the history of the Italian language. However, it is important to note that this research, other than Lalić (2020) is based on familiar letters and petitions to the authorities, whereas my corpus consists of diplomatic correspondence. So it is expected the two types of epistolary corpora do not share all characteristics. In my research, I

have not yet encountered research on diplomatic corpora or Italian letter writing through the lens of historical pragmatics. Due to this lack of research on Italian language and diplomatic discourse, I aim to verify if diplomatic correspondence can function as an adequate surrogate for spoken language under the parameters of the orality model.

DESCRIPTION OF THE CORPUS¹

The corpus of this research consists of 88 letters from the *Lettere di Levante* collection. I do not work on the entirety of the collection, but rather focus on selected letters that were addressed by the Republic of Ragusa to her ambassadors in the Kingdom of Bosnia in the first half of the 15th century. More precisely, I analyse the correspondence from 1403 to 1463, the year in which the Bosnian Kingdom fell under Ottoman rule. The entire correspondence is written in the Italian language koiné, which represents a supra-regional language variety used in Italian and Italian-language chancelleries during the Middle Ages (Tavoni, 1992: 47-48).

Due to the limitations of space in this paper, I cannot focus on the entire corpus, so the following three letters were chosen as a sub-corpus to which the orality model was applied:

1. DAD, 25.3. 1403, Lett. di Lev., IV, 8v. - letter about captured Bosnians;
2. DAD, 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 28v-29-29v. - commission to the ambassador at the court of Sandalj Hranić about different aspects of friendship between Ragusa and Bosnia;
3. DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97-97v. - letter dealing with accords with Sandalj Hranić and potential peace accords.

These letters were selected because of their historical significance and the themes elaborated within.

ANALYSIS OF THE CORPUS

In this chapter, I analyse the corpus by applying the parameters of communicative immediacy outlined by Koch (1999: 400) and discussed in the third chapter of this paper. I go over each

¹ I would like to thank professor Esad Kurtović from the University of Sarajevo for allowing me to use the corpus he had already worked on.

characteristic individually and either justify it or refute it on the basis of the corpus.

Familiarity between participants

I will determine the familiarity between participants by commenting on the following examples:

1. Nui Rectore de Ragusa cum lo so consiglio **cometemo a ti** Millos Milli-seuich che in bona hora debiati andare /.../ (after DAD, 25.3. 1403, Lett. di Lev., IV, 8v.

(We, the Rector of Ragusa with their Council, order to you Miloš Milišević who soon has to go /.../)

2. Nuy Aluixe de Goze Rectore di Ragusa cum lo nostro consiglio et cum lo consiglio di pregadi cometemo a ti Marino Ny. de Gondola **ambasador nostro** /.../ (DAD, 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 28v)

(We Aloviz Gučetić, Rector of Ragusa, with our Council and with the Senate, order to you Marin Gundulić, our ambassador /.../)

3. Pasqual di Resti Rector de Ragusa cum lo conseyo al nobele et sauio Nicolla de Goççe cittatin et **ambassador nostro** in Bossina salute cum amor. (DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97)

(Paskoje Rastić, Rector of Ragusa, with the Council to the noble and sage Nikola Gučetić, our citizen and ambassador in Bosnia, sends his greetings with love.)

I can deduct from the use of pronouns *a ti* (1) and *nostro* (2, 3) that the ambassador and the Councils are familiar with one another. It is evident that the participants of the correspondence share a mutual bond and proximity. However, the participants do not discuss personal matters, but rather those of the state. Similarly, due to the imbalance of power (the State vs. State officials), high degrees of emotional familiarity are not expected.

High emotivity

I base the presence of high emotivity on themes of extreme importance to the Republic of Ragusa. I will comment on the following examples which represent the messages the ambassador transferred to Bosnian nobles. The high emotivity is determined by the use of specific semantic fields.

1. In prima **alegratiue** dela sua sanitadi et del so bono auignimento lo qual hauemo molto dessidrado per essere cum lui. (DAD, 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 28v)

(Rejoyce of his good health and his good news we were wishing for him.)

In this example, I determine the high emotivity from the use of the imperative *alegratiue* which implies that the ambassador is to show high emotivity towards certain good news received by Sandalj Hranić.

2. Et mo nouamente hauemo odido como haueti comandado a gl'omini vostri che le cose di Ragusey **vostrì cari amixi** siano salue. Et haueti facto quello che sempre hauemo sporado di vui **cosy anno fato gli vostri antecessuri** i quali sempre reputono questa cita di **caxa loro**. (DAD, 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 28v)

(And now we have heard once again that you have commanded to your men that the things that belong to Ragusans, your dear friends, be safe. And you did that which we have always hoped of you in the same way that your predecessors did, who always thought of this city as their home.)

In this paragraph, the high emotivity is determined by the use of the semantic field of friendship (*vostrì cari amixi*), which implies a mutual understanding between the participants and a shared history; the semantic field of family (*cosy anno fato gli vostri antecessuri*), which implies a certain degree of historical emotional proximity between the participants. Finally, it is also seen in the use of the syntagm *caxa loro* when referring to Ragusa, which implies safety and welcomeness towards the interlocutor.

3. /.../ come sempre cum li **vostrì antixi** habe **cordialissimo amor et amista** el simelle desira hauer et fermar cum vuy et in vuy posse meter plenariamente bona sperança. (DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97)

(/.../ in the same way in which he maintained a cordial love and friendship with your predecessors, he wants to confirm it with you and that we have firm expectations from you.)

This example shows similar characteristics to the previous one, i.e. the high emotivity is expressed through the use of semantic fields of family (*vostrì antixi*) and friendship (*amista*) that implies emotional proximity. It differs from the previous through the use of the semantic field of

love (*amor*) that is highly charged in emotional affection and declares that strong bonds exist between the two parties.

4. Anche speremo che vuy farete quello che sera di **honor vostro** et in plaser di quella terra di tutto perche la terra nostra e molto ben disposta a conse **ve siega in plaser et honor**, che **cum la gracia di Dio** quisti **principi di amor et amista** sera boni tra de nuy per li qual seguira bona fin a intrambe le parte **mediante la gratia diuina**. (DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97v)

(We also hope that you will do that which is completely honourable and pleasurable for that State because our State is very inclined towards things that are honourable and pleasurable for you, and that, God willing, these principles of love and friendship will continue being good amongst us and thanks to which a good end will come for both parties thanks to God's grace.)

In this paragraph, as was the case in the previous two, semantic fields of love and friendship are used (*principi di amor et amista*). In addition to them, I can extrapolate the semantic field of honour (*honor vostro, ve siega in plaser et honor*), which is emotionally charged because it entails a particular code of conduct and moral responsibility. Another semantic field present in the paragraph is the field of religion (*cum la gracia di Dio, mediante la gratia diuina*) that is high in emotional impact because it draws its power from religious and spiritual connotations.

From the comments on these paragraphs, it is evident that Ragusa engages in highly emotive language use. However, it is important to note that these messages are not for the ambassador. In fact, the ambassador has to transfer the message to Bosnian nobles. Thus, the high emotivity is not a characteristic of communication between the ambassador and the Republic of Ragusa, but rather between the Republic of Ragusa and Bosnian nobles, a communication in which the ambassador functions as a channel.

Contextual integration

I will determine contextual integration on the basis of two parameters: references to previous letters and references to historical events and personalities.

In the sub-corpus, I managed to identify one reference to previous letters:

1. Receuessemo vostra litera scritta in **Bissice** adi 18 maio /.../
(DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97)
(We received your letter written on the 18th of may in Bišće /.../)

It is clearly stated that the ambassador's letter was written in Bišće, which clearly means that the interlocutors do not share the same physical space.

As for the historical events and personalities, some of the examples are identified are:

2. /.../ mititiue a scentire de quelli zintili homini di Bosna, che se trouasse in quelle parte et de loro condicione, in che modo stanno et se loro sono liberi et franchi o non et se personalmente trouariti alcuno de i ssottoscripti, parlati cum loro et domandati de loro stado. (DAD, after 25.3. 1403, Lett. di Lev., IV, 8v.)
(/.../ try to find out the news about those Bosnian noblemen who may be in those parts and about their condition, how they are and if they are free and comfortable or not and if you personally encounter anyone of the further down mentioned, speak to them and ask them of their state.)
3. Et questo e claro et manifesto a vui parte per odida et per vezuda che ban Stephano, lo re Tuertecho, re Dabissa et tuto el consiglio di i baruni di Bosna reputauano che Ragusa al modo che ella sta era plu casa sua /.../ (DAD, 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 28v-29)
(And this is clear to you partially per hearing and per sight that *ban* Stipan, King Tvtko, King Dabiša and the entire council of Bosnian barons think of Ragusa as their home /.../)
4. /.../ scriuete come lo voyuoda Sanday era tornato et vignuto cum la dona sua in Bissiçe, et che li cum luy hauete parlato per li fatti di la terra nostra /.../ (DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97)
(/.../ you write that the Duke Sandalj had returned, he had come with his wife in Bišće, and that you spoke with him there about the dealings of our State)

5. /.../ nuy li prometiamo et scriuiamo per priuilegio che in caxo di necesita redugandose luy o Vochez so frar o lor done ouer lor fioli in Ragusa a saluarse nuy faremo ali ditti la spexa per XII persone di quanto stesse in Ragusa /.../ (DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97)

(/.../ we promise to them and write them a privilege that, if need be, he or his brother Vukac or their wives or their children can find refuge in Ragusa to save themselves, and we will cover the expense for the aforementioned 12 persons for the time that they will have spent in Ragusa /.../)

It is obvious from the examples that the correspondence is anchored in historical context as the problem of missing Bosnians is mentioned (2), the attitude of the previous kings towards Ragusa (3), the political dealings of Duke Sandalj (4) and the potential escape of Duke Sandalj, his brother and their families to Ragusa (5). Thus, I can conclude that the letters are integrated within the social and historical context of the time.

Communicative cooperation of participants

Communicative cooperation of participants was difficult to verify because the ambassadors' responses were not kept. However, I could identify some comments that imply that such cooperation exists. I will illustrate them with the following examples:

1. Et in zaschuna terra doue tu areuaray che troui alcuno che vegna in queste parte **debine scriuere di zo** che e tu troui di Bosignani et de ogne altre nouelle. (DAD, after 25.3. 1403, Lett. di Lev., IV, 8v.)

(And in whichever land where you arrive you find someone from these parts, you have to write to us about it and if you find Bosnians and any other news.)

2. Et tuto zo che sera seguito per nostra letera **ne mandati informando** aspetando di la nostra risposta saluo seper caxo lui se partisse per andare ala via sua, et vui tornadi a Ragusa arecomandando la terra et li nostri mercadanti. (DAD, 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 29v.)

(And write to us to inform us about everything that happens after our letter, waiting for our reply, unless he parts on his way, then return to Ragusa after having recommended our State and merchants.)

3. /../ vostra litera **intexa** ve respondemo. (DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97)
(After having understood your letter, we respond to you)
4. Et le ditte confermacion habenda come ditto vuy debiate mandar cum mi uno **messso** per parte vostra a Ragusa /../ (DAD, 21.5. 1405, Lett. Di Lev., IV, 97)
(And when you receive the mentioned confirmation, as said, you have to send a messenger in your name to Ragusa /../)

In examples (1) and to (2), it is stated that the ambassador is obliged to write to the Republic of every news. In (3), the Republic of Ragusa states that they have understood the ambassadors' previous letter. In number (4), it is commissioned that the ambassador is to send a messenger to Ragusa with new signed confirmations. I can conclude from these examples that the interlocutors cooperate with one another and that such cooperation is required.

Physical proximity

The corpus shows a complete lack of physical proximity, which is in accordance with the nature of epistolary correspondence. However, I can find references in the sub-corpus that corroborate that the interlocutors are not in physical proximity. Such examples are references to the place where the ambassador is at and references to Ragusa, the city where the letters were written.

References to the ambassadors' place:

1. /../ Marino Ny. de Gondola ambasador nostro **al voiuoda Sandagli** /../ (DAD, 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 28v)
(Marin Gundulić, our ambassador by Duke Sandalj)
2. /../ vui **tornadi a Ragusa** /../ (DAD, 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 29v)
(/.../ Return to Ragusa /.../)
3. Nicolla de Goççe cittatin et **ambassator nostro in Bossina** (DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97)
(Nikola Gučetić, our citizen and ambassador in Bosnia)
4. Receuessemo vostra litera scritta **in Bissice** /../ (DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97)
(We received your letter written in Bišće /.../)

It is evident from the examples that the ambassadors and the Rector and the Council are not in the same place physically. I can deduce the fact from references to the places where the ambassador serves (1, 3), references to the cities where the ambassador's letter came from (4) and the commission to return to Ragusa which implies that the ambassador is not there (2).

Free development of themes

The analysis of the letters reveals that the themes presented are fairly restricted. The letters deal with themes related to commerce and diplomacy, so I cannot claim that they are freely developed. Furthermore, the structure of the mediaeval letter is rigid and a lot of the lack of the free development of themes is due to the rigidity in the structure² and the scribe is unable to follow their own train of thought as would be possible with a familiar letter.

As an illustrative example of the rigidity in the structure, I would like to draw attention to the beginnings of the letters, which function as titles:

1. **Comissio** data ser Marino di Gondola ambasiatori nostro a voiuoda Sandagli. (DAD, 25.6. 1403, Lett. di Lev., IV, 28v)
(Commission given to Sir Marin Gundulić, our ambassador by Duke Sandalj.)
2. **Littera commissionis** et responsionis facte ser Nicolao de Goçys ambascatori in Bossina. (DAD, 21.5. 1405, Lett. di Lev., IV, 97)
(Commission letter and responses to ser Nikola Gučetić, ambassador in Bosnia.

The title at the beginning of the letters clearly shows that commissions are the intention of the correspondence and that only the ambassador's duties will be elaborated on. Thus, I can conclude that the correspondence shows a lack of free development of themes.

² (Mediaeval) letters comprise of six parts: *salutatio*, *captatio benevolentiae*, *narratio*, *petitio*, *conclusio* and *datatio* (Camargo, 2006: 16; Sarri, 2018: 121-122). Commissions are contained in the *petitio*. Seeing as the structure of the mediaeval letter was not the topic of this paper, I did not include it in the theoretical framework.

CONCLUSION

After analysing the corpus, I can conclude that the following characteristics of communicative immediacy were verified: familiarity between participants, high emotivity, contextual integration, communicative cooperation of participants. However, further research is required to determine if familiarity between participants and high emotivity are universal for the entire corpus or exclusively for this particular sub-corpus. On the other hand, I could not ascertain that the corpus satisfies physical proximity nor the free development of themes, both of which are in line with the characteristics of letter writing.

Finally, we can ask ourselves if this particular corpus helped surpass the “bad data” problem. The answer is: partially. A fact which is in line with the Koch and Oesterreicher (1985) idea of language as a *continuum* between immediate and distant language use. This corpus does function as a surrogate for spoken language, but for diplomatic discourse and not the vernacular. However, taking into consideration that I did not analyse the entire corpus, it could be expected that other letters show different characteristics. On the other hand, this analysis can provide a basis for further and more elaborated research on the topic which would permit us to use the *Lettere di Levante* corpus in diachronic research.

Source

DAD - Državni arhiv u Dubrovniku (Dubrovnik State Archives).

References:

- Angelini, I. (2020). Modelli comunicativi e sincerità dialettologica in una lettera mercantile parmense. In Alfieri, G. et al. (Eds.), *Pragmatica storica dell'italiano. Modelli e usi comunicativi del passato* (141–146). Firenze: Franco Cesati Editore.
- Aresti, A. (2020). Suppliche di artisti alla Signoria di Siena fra Quattro e Cinquecento. Genere testuale e aspetti pragmatico-linguistici. In Alfieri, G. et al. (Eds.), *Pragmatica storica dell'italiano. Modelli e usi comunicativi del passato* (153–160). Firenze: Franco Cesati Editore.

- Camargo, M. (2006). *Ars dictaminis*. In T. O. Sloane (Eds.), *Encyclopedia of Rhetoric* (60–61). Oxford: Oxford University Press.
- Culpeper, J. & Kytö, M. (2000). Data in historical pragmatics: Spoken interaction (re)cast as writing. *Journal of Historical Pragmatics*, 1(2), 175–199.
- Culpeper, J. & Kytö, M. (2010). *Early Modern English Dialogues: Spoken Interaction as Writing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Dotto, D. (2008). *Scriptae venezianeggianti a Ragusa nel XIV secolo*. Roma: Viella.
- Filipović, E. (2017). *Bosansko kraljevstvo: Historija srednjovjekovne bosanske države*. Sarajevo: Mladinska knjiga.
- Fitzmaurice, S. (2002). *The Familiar Letter in Early Modern English. A pragmatic approach*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Hakanen, M. & Koskinen, U. (2009). From “friends” to “patrons”. Transformations in the social power structure as reflected in the rhetoric of personal letters in sixteenth- and seventeenth-century Sweden. *Journal of Historical Pragmatics*, 10(1), 1–22.
- Havrylyshyn, O. & Srzentić, N. (2015). *Institutions Always 'Mattered': Explaining Prosperity in Mediaeval Ragusa (Dubrovnik)*. New York: Palgrave Macmillan.
- Held, G. (2010). *Supplica la mia parvidade...: Petitions in mediaeval society — a matter of ritualised or first reflexive politeness?* *Journal of Historical Pragmatics*, 11(2), 194–218.
- Jacobs, A. & Jucker, A. H. (1995). The Historical Perspective in Pragmatics. In A. H. Jucker (Eds.), *Historical Pragmatics* (3–33). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Jucker, A. H. (2000). English historical pragmatics: Problems of data and methodology. In G. di Martino & M. Lima (Eds.), *English diachronic pragmatics* (17–55). Napoli: CUEN.
- Jucker, A. H. (2008). Historical pragmatics. *Language and Linguistics Compass*, 2(5), 894–906.
- King, J. (2010). Pleas from the New World. The structure of directive head acts in Colonial Spanish familiar letters. *Journal of Historical Pragmatics*, 11(2), 250–276.
- King, J. (2011). Variation through time and text type: The nature of direct and indirect requests in Early Modern Spanish. *Spanish in Context*, 8, 272–294.

- Koch, P. (1999). Court Records and Cartoons Reflections of Spontaneous Dialogue in Early Romance Texts. In A. H. Jucker (Eds.), *Historical Dialogue Analysis* (399–430). Amsterdam /Philadelphia: John Benjamins.
- Koch, P. & Oesterreicher, W. (1985). Sprache der Nähe — Sprache der Distanz. Mündlichkeit und Schriftlichkeit im Spannungsfeld von Sprachtheorie und Sprachgeschichte. *Romanistisches Jahrbuch*, 36, 15–43.
- Labov, W. (1994). *Principles of Language Change. Volume 1: Internal Factors*. Oxford: Blackwell.
- Lalić, A. (2020). Atti illocutori nelle lettere della Repubblica di Ragusa agli ambasciatori nel Regno di Bosnia. In Alfieri, G. et al. (Eds.), *Pragmatica storica dell'italiano. Modelli e usi comunicativi del passato* (147–152). Firenze: Franco Cesati Editore.
- Nevala, M. (2004). Inside and out. Forms of address in seventeenth- and eighteenth-century letters. *Journal of Historical Pragmatics*, 5(2), 271–296.
- Ricci, L. (2020). Una maliziosa affabilità: Sul dialogo epistolare fra Galileo e Fortunato Liceti. In Alfieri, G. et al. (Eds.), *Pragmatica storica dell'italiano. Modelli e usi comunicativi del passato* (161–168). Firenze: Franco Cesati Editore.
- Sarri, A. (2018). *Material Aspects of Letter Writing in the Graeco-Roman World: 500 BC – AD 300*. Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Taavitsainen, I & Fitzmaurice, S. (2007). Historical pragmatics: What it is and how to do it. In S. Fitzmaurice & I. Taavitsainen (Eds.), *Methods in Historical Pragmatics* (11–36). Berlin/New York: Mouton de Gruyter.
- Tavoni, M. (1992). *Storia della lingua italiana. Il Quattrocento*. Bologna: il Mulino.

Ана М. Лалић

МОДЕЛ ОРАЛНОСТИ И ПРОБЛЕМ „ЛОШИХ ПОДАТАКА”: ЕПИСТОЛАРНИ ДИСКУРС КАО ИЗВОР ГОВОРНОГ ЈЕЗИКА

Резиме

У овој раду истражујемо примјену модела оралности, како га развијају Кох и Естерајхер (1985), на италијански епистоларни корпус. Детаљније, истражујемо карактеристике говорног језика у италијанском средњовјековном епистоларном дискурсу из прве половине 15. вијека кроз призму историјске прагматике. Корпус се састоји од 88 писама написаних на којима италијанском језику, а која Дубровачка Република упућује својим амбасадорима у Босанском краљевству. Данас се сва писма чувају у Државном архиву у Дубровику и припадају збирци *Lettere di Levante* (срп. *Писма упућена на Исток*).

Узимајући у обзир да снимљени извори говорног језика прије краја 19. вијека не постоје, истраживачи из области историјске прагматике се морају ослањати на писане изворе (књижевна дјела, позоришне комаде, опоруке или писма) који се приближавају говорном језику. Истраживање започињемо презентацијом проблема "лоших података" онако како га представља Лабов (1994): као проблем који узима у обзир да текстови случајно преживе и доспију до данашњих истраживача, да се писани језик разликује од говорног, да различити писци користе различите облике и дијалекте, да социолошки контекст настанка текстова може бити нејасан, те да као читаоци можемо имати потешкоће у схватању оног што је тадашњи читалац разумио. У овој раду смо се концентрисали на један од начина на који је могуће превазићи проблем "лоших података", а ради се о моделу Коха и Естерајхера (1987). Како бисмо одредили одлике говорног језика, примјењујемо оквир модела оралности који предлаже замјену за дихотомију говорни/писани језик у облику текстова комуникативне удаљености и близине. Према ауторима који развијају овај модел, комуникативна близина има следеће карактеристике: познанство између саговорника, висока емотивност, контекстуална интеграција, комуникативна кооперација саговорника, физичка близина, слободни развој тема. Слично томе, комуникативну удаљеност карактеришу супротне особине: саговорници се не познају, емотивност је ниска, физички су удаљени итд.

Модел Коха и Естерајхера смо примијенили на три писма из корпуса која су изабрана због историјског значаја и тема. Ради се о писмима DAD³, 25. 3. 1403; DAD, 25. 6. 1403; DAD, 21. 5. 1405. На овим писмима смо испитали присуство карактеристика комуникативне близине и удаљености. Познанство између саговорника темељимо на присуству конструкција које потврђују да се амбасадор налази у служби Дубровачке Републике; високу емотивност смо потврдили на основу семантичког поља пријатељства, породице, љубави, части и религије; контекстуална интеграција је потврђена на основу референци на претходна писма и историјске догађаје; комуникативна кооперација је потврђена инсистирањем унутар писма да амбасадор јавља вијести и на основу потврђивања пријема претходних писма; физичка близина није потврђена те захвањујући спомињању мјеста на којем се налази амбасадор можемо потврдити да је присутна карактеристика комуникативне удаљености – физичка удаљеност. Такође, нисмо потврдили ни слободно развијање тема, будући да дипломатска природа писма и ригидна структура кореспонденције у средњем вијеку не дозвољавају слободни развој тема.

Коначно, ово истраживање открива да се писма налазе на континууму између говорне удаљености и близине будући да се приближавају неким карактеристикама близине (познанство између саговорника, висока емотивност, контекстуална интеграција, комуникативна кооперација саговорника). Међутим, писма показују и карактеристике говорне удаљености (физичка удаљеност, недостатак слободног развоја тема) које узрокује ригидна структура средњовјековног писма и његова дипломатска природа. Можемо закључити да овај корпус не представља извор говорног језика из средњег вијека, већ посебну подгрупу: извор за истраживања дипломатског дискурса.

Кључне ријечи: модел оралности, епистоларни дискурс, дипломатски дискурс, Дубровачка Република, коине, архивска грађа

³ DAD – Државни архив у Дубровнику.

MORPHOLOGICAL PRODUCTIVITY OF COMPOUND ADJECTIVES IN ENGLISH AT THE LEVEL OF WORD-FORMATION RULES

This paper studies the morphological productivity of compound adjectives at the level of word-formation rules in a corpus comprised of news, literary, academic and TV registers. The productivity at the aforementioned level is the union of the productivity at the level of word-formation types and morphological types. The aim of the paper is to provide information on the interaction of different concepts within different word-formation types together with the morphological aspect through different morphological types. In the end, 388 compound adjectives were found in the corpus and after analytic, descriptive and statistical methods, we concluded that they fell into seven different clusters (State, Quality, Quantity, Location, Colour, Time and Result). The highest productivity rates in different word-formation type clusters were recorded by word-formation types in which the final element of the compound adjective was realised by [action –action], except for Quantity and Time, which translated into morphological types where two stems and a suffix (mostly *-ed* or *-ing*) dominated. We found two morphological types for all word-formation type clusters: two stems with or without adjective-forming suffixes. The only exception was Quality, where three different morphological types were recorded: two stems, two stems + *-ed* and two stems + *-ing*. The results proved our initial hypothesis that the interaction of different elements is of the utmost significance for a better understanding of compounding.

Key words: morphological productivity, word-formation type clusters, word-formation rules, word-formation types, morphological types, compound adjectives

* maja.zarkovicmccray@ff.ues.rs.ba

1. INTRODUCTION

Morphological productivity is regarded as a relatively new phenomenon leaving many researchers interested, and struggling to comprehend and model it within contemporary theories (Bauer, 2005: 315). The need to define it is not, however, anything new given all the existing definitions that focus on the frequency of the output words (Rainer, 1987, as cited in Bauer, 2004: 25), the number of available bases (Lieber, 1981), the proportion of words actually used to the number of words potentially created by a particular process (Aronoff, 1976), the possibility of forming new words (Rainer, 1987, as cited in Bauer, 2004: 25), the probability of new forms occurring (Harris, 1951; Aronoff, 1983) and the number of new forms occurring in a specified period of time (Rainer, 1987, as cited in Bauer, 2004: 25). These definitions fit differently, the narrative of various qualitative and quantitative contemporary discussions on morphological productivity. The quantitative research of morphological productivity has been going through its most productive period thanks to Baayen and his formulas (1992, 1993) that set precise and clear terminology and a quantitative model for the research. Although almost unavoidable in contemporary research (Baayen, 1994; Baayen & Renouf, 1996; Baayen & Neijt, 1997; Plag, Dalton-Puffer & Baayen, 1999; Hay & Baayen, 2002; Hay & Baayen, 2003; Plag, 2003; Fernandez-Dominguez, Diaz-Negrillo & Štekauer, 2007; Žarković, 2017, 2019a, 2019b), Baayen's formulas proved to be perfect only for derivation and absolutely unusable for any other word-formation process, at least in English morphology. To conduct the research on compound adjectives, we sought other definitions and models of morphological productivity in this paper.

The onomasiological approach to word-formation and morphological productivity is aligned with the definition in which productivity is the property of human language which allows language users to use their acquired linguistic knowledge to name something new when needed (Yule, 1996: 22-23). The observations that word-formation is about naming acts and processes that are active and forming set the word-formation as an onomasiologically and cognitively significant topic, which offered new models for understanding morphological productivity (Grzega, 2002).

1.1. Onomasiological theory

Onomasiology studies the ways of expressing a specific concept¹ in languages. It can be divided into two areas of research interest: synchronic versus diachronic and empirical versus theoretical research. There are no clear-cut lines between these two areas; they can be combined in the research. Empirical research can be combined with synchronic and/or diachronic aspects giving answers to the research questions such as what the ways of expressing different concepts in different languages (synchrony) are and/or the historical aspects of them (diachrony) (Štekauer, 2005a). Štekauer (2005a) believes that empirical diachronic results are usually categorised as lexical semantics, but Blank (2001), nevertheless, merges semantic and word-formation aspects in his definition of the onomasiological scope:

It investigates the main strategies that exist in a language sample for conceptualising and verbalising a given concept and tries to explain them against a cognitive background in terms of salient perceptions, prominence, convincing similarities, etc. It asks for the source concepts that seem to be universally recurrent, lays bare associative relations between source and target concepts and describes the lexical processes used by the speakers. (Blank, 2001: 21-22)

Onomasiological theory was marked by pioneering theories of word-formation by Miloš Dokulil (1960, as cited in Štekauer, 2005a) and Ján Horecký (1983,1989, as cited in Štekauer, 2005a). While Dokulil focused on the idea of onomasiological categories defining them as basic conceptual structures enabling the act of naming to happen, Ján Horecký made a highly significant step in the development of onomasiological theory of word-formation by his multi-level model of word-formation, including an object of extra-linguistic reality, the pre-semantic (conceptual), semantic, and formal levels. His elaborate semantic level that he develops enlists semantic distinctive features, offers an analysis of their relations, and proposes their hierarchical organisation.

¹ "They [concepts] represent the way we articulate our experience of the world to make it manageable, by dividing it into classes whose members have similar properties. Concepts, on the other hand, are mental representations that store knowledge about categories, enabling us to assign things to appropriate categories." (Cruse, 2006: 30)

Being largely influenced by Dokulil's and Horecký's ideas, Pavol Štekauer establishes the form-meaning unity as the fundamental principle of his onomasiological model and goes to say:

Word-formation deals with productive and rule-governed patterns (word-formation types and rules, and morphological types) used to generate motivated naming units in response to the specific naming needs of a particular speech community by making use of word-formation bases of bilateral naming units and affixes stored in the Lexical Component. (2005a: 212)

He emphasises the importance of the active role of language users in the act of naming to bypass an affix-driven system of rules which he sees as impersonal and detached from naming units and language users. The act of naming cannot be seen as detached from human knowledge, experience, imagination, etc. (Štekauer, 2005a, 2005b). The assumption is that each act of naming is first lexically scanned by the speech community, which predetermines all the ensuing steps within the act of naming.

1.2. Onomasiology and Morphological Productivity

The onomasiological theory states that all naming units are formed by productive word-formation and morphological types/rules (Štekauer, 2005a, 2005b; Štekauer *et al.*, 2005). Each act of naming starts at the conceptual level where the object to be named is identified within the conceptual category. When the concept of the object is identified, the naming process identifies semantic and morphemic components in the naming structure of the resulting word. Different naming structures can be analysed from different angles, leading to different productivity rates (PR). The onomasiological approach distinguishes four different levels of naming structures, i.e., four levels of productivity:

1. the productivity at the level of Onomasiological Types
2. the productivity at the level of Word-Formation Types
3. the productivity at the level of Morphological Types
4. the productivity at the level of Word-Formation Rules

The productivity of onomasiological types starts from the needs of the speech community, distinguishes five onomasiological types and consists of three main elements (determining constituent, determined constituent of the onomasiological mark that stands for the concept and onomasiological base of the onomasiological mark that is like a head of a complex word).

The productivity at the level of word-formation types is also related to the conceptual categories. This enables the researchers to study different word-formation types within the same concept. For instance, the concept of Agent can have different word-formation types: Object – Action – Agent (*woodcutter*); Instrument – Agent (*oarsman*), etc. The different word-formation types used to form new words within the same concept represent a single word-formation type cluster. Every cluster is 100% productive, and every single word-formation type can be computed internally, within the cluster.

The productivity at the level of morphological types shows that any word-formation type may have various morphological representations (*wood-cutter* (N+V+er), *bodyguard* (N+N), etc.). They represent various morphological types used to form new complex words within one and the same conceptual category, which leads to a single morphological type cluster. The cluster is 100% productive, and individual morphological types may be computed internally, within the particular cluster.

The productivity at the level of word-formation rules represents word-formation types and morphological types and therefore, the concept of Agent looks like this (Štekauer, 2005a, 2005b; Štekauer *et al.*, 2005):

Action – Agent Verb -er (*driver*)

Instrument – Agent Noun (s) man (*oarsman*)

Object – Action – Agent Noun Verb -er (*wood-cutter*)

2. METHODOLOGY AND CORPUS

Productivity reflects the naming needs of a certain speech community, and in response to that, the language shows its productive features to form a new sign using its productive types or rules when needed. This approach makes it possible to draw relevant conclusions by comparing and contrasting all word-formation processes at various levels of generalisation (Štekauer *et al.*, 2005).

Our research will focus on compound adjectives and the productivity rate (PR) at the level of word-formation rules. The aim is to identify how many different concepts the found compound adjectives fall into and then present the productivity rate of word-formation types and morphological types for every identified concept, i.e. word-formation type clusters (WFTC). The initial hypothesis with which we start the research is that for compounds in English, in our case, compound adjectives in English, the interaction of different elements is highly significant for a better understanding of compounding.

The corpus used to generate examples of compound adjectives is comprised of texts from news, literary, academic and TV registers:

Table 1 – The corpus

Registers ²	Sources	Number of words
News	<i>The Guardian, The Telegraph, The Sun</i> (2013)	100 590
Literary	Groff, Lauren. (2009). <i>Delicate Birds and Other Stories</i> , Hayes, Sadie. (2011). <i>The Start-Up. The Anti-Social Network</i> , Casey, Ryan. (2012). <i>What We Saw</i> , Keplinger, Kody. (2013). <i>Secrets and Lies</i>	187 040
Academic	<i>Moral Judgement and Decision Making</i> (2009), <i>The Handbook of Evolutionary Economic Geography</i> (2010), <i>NETWORK GEEKS: How They Built the Internet</i> (2013)	99 228
Television	<i>House</i> (2012), <i>The Vampire Diaries</i> (2010-2011), <i>Two and a Half Men</i> (2009), <i>The Big Bang Theory</i> (2011)	121 376
Total number of words		508 234

² See Literature for abbreviations and details regarding stories selected for the literary register, papers in academic register and selected transcripts for television register.

Identifying compound adjectives in the corpus was the first step in our research. Every compound adjective is then identified as a certain semantic concept, i.e. falling into a certain word-formation type cluster. All found clusters offer two pieces of information on the compound adjectives in them: information regarding the interaction of different semantic concepts (word-formation types) and morphological elements (morphological types). Every cluster is 100% productive and thus every cluster offers productivity rates for different word-formation types and morphological types. The above-mentioned approach to analysis unequivocally eliminates computer-generated and almost mathematical analyses of big corpora, currently available to researchers, due to numerous examples it leads to. All the found examples in this research were classified and analysed manually, which would in case of large corpora require a group of people. By using our corpus, we wanted to include formal registers, but also less formal ones, in order to generate as many different examples as possible and present different paths pursued in different registers when coining words. We used analytic, descriptive and statistical methods in our analyses.

3. RESULTS AND ANALYSIS

After analysing the corpus, we come to 388 examples of compound adjectives, which fall into seven different semantic concepts, i.e. word-formation type clusters: State (134 examples), Quality (132), Quantity (60), Location (24), Colour (19), Time (14) and Result (5). Compounds in English are defined as words consisting of two elements: the first being a root, a word, or a phrase, and the second being a root, or a word (Plag, 2003: 173). The first element usually serves as a premodifier for the second element (usually identified as the head) from which compounds (endocentric compounds³) inherit their semantic and syntactic information (Plag, 2003: 173).

We will start our analysis with showing the productivity rates (PR) of different word-formation types and morphological types for the concept of State in the following table:

³ Endocentric compounds have their semantic head inside the compound while exocentric compounds do not with both elements equally contributing to the meaning of the compound (Plag, 2003; Lieber, 2009).

Table 2 – Morphological productivity of State at the level of word-formation rules

Word-formation types ⁴ :	Examples:	Total number of examples (134)	PR (100%)
action – action – action	<i>service-based</i> (AAS 27)	8	5.97%
agent – action – action	<i>self-obsessed</i> (TG 29/4)	18	13.33%
quality – action – action	<i>still-wrapped</i> (DBW 68)	11	8.20%
quantity – action – action	<i>half-chewed</i> (DBLCF 6)	15	11.19%
substance – action – action	<i>wine-warmed</i> (DBDEB 121)	27	20.14%
Morphological types:	Examples:	Total number of examples (134)	PR (100%)
stem + stem + suffix <i>-ed</i>	<i>beer-drenched</i> (DBSF 46) <i>honey-soaked</i> (DBSF 50) <i>tongue-tied</i> (WWS 85)	98	73.13%
noun + verb + <i>-ed</i>		76	
adjective + verb + <i>-ed</i>		16	
adverb + verb + <i>-ed</i>	<i>flat-roofed</i> (NG 34)	6	26.86%
stem + stem	<i>well-dressed</i> (DBLCF 6)	6	
noun + adjective	<i>body-conscious</i> (TS 27/4)	30	
adverb + adjective	<i>money-rich</i> (DT 29/4)	6	26.86%
	<i>once-beautiful</i> (WWS 107)	6	

This word-formation type cluster (WFTC) shows 19 different word-formation types and 2 morphological types. The productivity rate of the word-formation type [substance – action – action] is the highest with 20.14% followed by [agent – action – action] (13.33%), [quantity – action – action] (11.19%), [quality – action – action] (8.20%) and [action – action – action] (5.97%). Morphological types show the interaction of two stems and the suffix *-ed* as the type with a higher productivity rate (73.13%) than two stems with or without various derivational suffixes (26.87%). All the found examples are endocentric compound adjectives, which is not surprising given the high productivity rates of word-formation types where the second element is realised by [action – action], that is, verbs and suffixes, with *-ed* being the most frequent suffix. This suffix is used as an inflectional suffix to form past participle verbal forms, but also as a derivational one when added to noun bases or roots. However, the distinction

⁴ We are not going to present all the found word-formation types but only the most productive ones in all word-formation type clusters keeping the paper within the given guidelines.

between such derivatives and adjectivised past participles is not easily made in contemporary research due to a lack of comprehensive distinguishing criteria (Jovanović, 2008:181). Therefore, we decided to separate it from other adjective-forming suffixes in the morphological analyses. The general meaning of adjectives with this suffix is having/showing the quality of something; provided with or characterised by the meaning of the base (Jovanović, 2008: 181; Plag, 2003: 120). Our examples show that this suffix interacted with verbs forming the adjectivised past participles whose interaction then with nouns, adjectives and adverbs as their premodifiers translated into the conceptual category of State, a particular condition characterised by the base and the premodifiers.

The following WFTC shows different word-formation types and morphological types for compound adjectives falling into the conceptual category of Quality:

Table 3 – Morphological productivity of Quality at the level of word-formation rules

Word-formation types:	Examples:	Total number of examples (132)	PR (100%)
location – action – action	<i>ground-breaking</i> (NG 57)	10	7.57%
quality – action – action	<i>good-looking</i> (BBT S5 E2)	32	24.24%
quantity – action – action	<i>far-fetched</i> (WWS 56)	10	7.57%
Morphological types:	Examples:	Total number of examples (132)	PR (100%)
stem + stem		47	35.60%
adverb + adjective	<i>near-religious</i> (DT 27/4)	13	
adjective + noun	<i>low-key</i> (DT 29/4)	11	
adjective + adjective	<i>bittersweet</i> (DBB 54)	7	
noun + adjective	<i>family-friendly</i> (DT 13/6)	7	
verb + noun	<i>cut-throat</i> (TG 25/4)	6	
verb + preposition	<i>see through</i> (TS 27/4)	2	
noun + preposition	<i>hands-off</i> (DBLCF 9)	1	33.33%
stem + stem + -ing		44	
noun + verb + -ing	<i>figure-hugging</i> (TS 29/4)	31	
adjective + verb + -ing	<i>moral-sounding</i> (LPM 102)	8	
adverb + verb + -ing	<i>hard-working</i> (TG 27/4)	5	31.06%
stem + stem + -ed		41	
adjective + noun + -ed	<i>bad-tempered</i> (DBDEB 115)	20	
adjective + verb + -ed	<i>plain-clothed</i> (DT 29/4)	9	
noun + verb + -ed	<i>handheld</i> (TAHM S7 E8)	8	
adverb + verb + -ed	<i>well-known</i> (TS 29/4)	4	

There are 27 different word-formation types in this WFTC, where the highest productivity rate was achieved by [quality – action – action] with 24.24% followed by [location – action – action] (7.57%) and [quantity – action – action] (7.57%). All the other word-formation types scored much lower than the aforementioned ones. The productivity rates are once again high with compound adjectives where the second element is realised by [action – action], i.e. the combination of roots/bases and suffixes (mostly *-ed* or *-ing*) whose interaction leads to the conceptual category of Quality. Most of the examples found, were endocentric compound adjectives, but not all of them. Morphological types we found in the cluster (two stems, two stems + *-ing* or *-ed*) illustrate how compound adjectives containing different suffixes are always endocentric, which is not the case with adjectives with two stems without any suffixes. However, two stems (with or without suffixes) record a slightly higher PR than two other morphological types.

Our next WFTC shows the analysis of compound adjectives falling into the conceptual category of Quantity:

Table 4 – Morphological productivity of Quantity at the level of word-formation rules

Word-formation types:	Examples:	Total number of examples (60)	PR (100%)
quantity – agent	<i>three-person</i> (TG 25/4)	5	8.33%
quantity – action – action	<i>bean-sized</i> (DBM 34)	5	8.33%
quantity – location	<i>single-storey</i> (NG 34)	10	16.66%
quantity – quantity	<i>decade-long</i> (VD S2 E22)	18	30%
Morphological types:	Examples:	Total number of examples (60)	PR (100%)
stem + stem	<i>33-page</i> (TG 25/4) <i>three-man</i> (DT 27/4)	50	83.33%
number + noun		29	
adjective + noun	<i>small-scale</i> (EEG 149)	11	16.66%
noun + adjective	<i>nationwide</i> (TG 29/4)	10	
stem + stem + <i>-ed</i>	<i>walnut-sized</i> (DT 13/6) <i>short-lived</i> (LID 453)	10	16.66%
noun + verb + <i>-ed</i>		5	
adjective + verb + <i>-ed</i>		5	

We found 13 different word-formation types and two morphological types in this WFTC. The highest productivity rate is achieved by [quantity – quantity] with 30% followed by [quantity – location] (16.66%), [quantity – agent] (8.33%) and [object – action – action] (8.33%). All the other word-formation types scored less than the aforementioned ones. We find the concept of Quantity (as the first or the second element) present in the majority of the word-formation types (11 in total). This WFTC is not dominated by [action – action], i.e. the combination of roots/bases and suffixes *-ed* or *-ing* as the second element of the compound; we found only two word-formation types with this concept in this cluster. Two morphological types show that the interaction of two stems records higher PR (83.33%) than two stems with the suffix *-ed* (16.66%). It is not surprising that all the found compound adjectives in this cluster are endocentric if we see that all the results align with the fact that in the English language, numerals, nouns, adjectives (mostly related to the notion of measurement) and verbs with quantitative meanings are integral parts of the quantitative vocabulary and our examples.

The WFTC where compound adjectives found in the corpus fall into the conceptual category of Location is presented in the following table:

Table 5 – Morphological productivity of Location at the level of word-formation rules

Word-formation types:	Examples:	Total number of examples (24)	PR (100 %)
location – location	<i>overseas</i> (TG 27/4)	5	20.83%
location – action – action	<i>homemade</i> (WWS 43)	12	50%
Morphological types:	Examples:	Total number of examples (24)	PR (100%)
stem + stem + <i>-ed</i>		14	
adverb + verb + <i>-ed</i>	<i>above-described</i> (LID 457)	8	58.33%
noun + verb + <i>-ed</i>	<i>laboratory-based</i> (ICS 198)	6	
stem + stem		10	
adjective + noun	<i>front-page</i> (DBB 53)	9	41.66%
adverb + noun	<i>overseas</i> (TG 27/4)	1	

This WFTC presents six different word-formation types where [location – action – action] records the highest productivity rate with 50% followed by [location – location] (20.83%). All the word-formation types have Location as their second or first element in all six word-

formation types. We find only two word-formation types having [action – action] as the second element of the compound adjectives, which means that this WFTC is not entirely dominated by the interaction of various roots/bases and suffixes *-ed* or *-ing*. We found two morphological types: two stems with the suffix *-ed* record higher PR (58.33%) than two stems (41.66%). We observe that endocentric compound adjectives can always be found when the suffix *-ed* is interacting with two stems, but, nevertheless, the interaction of two stems led to endocentric compound adjectives as well in this cluster. This is not surprising as the concept of Location was presented unambiguously by the first or the second element of all the compounds found.

Our analysis continues with compound adjectives that fall into the conceptual category of Colour:

Table 6 - Morphological productivity of Colour at the level of word-formation rules

Word-formation types:	Examples:	Total number of examples (19)	PR (100 %)
colour – action – action	<i>rust-coloured</i> (DBF 93)	13	68.42%
Morphological types:	Examples:	Total number of examples (19)	PR (100%)
stem + stem + <i>-ed</i>		13	68.42%
adjective + noun + <i>-ed</i>	<i>rose-tinted</i> (DT 29/4)	8	
noun + verb + <i>-ed</i>	<i>rust-coloured</i> (DBF 93)	1	
adjective + verb + <i>-ed</i>	<i>red-rimmed</i> (DBB 58)	4	
stem + stem		6	31.57%
noun + adjective	<i>swamp-green</i> (WWS 109)	3	
adjective + adjective	<i>bright-blue</i> (DBSF 6)	3	

This WFTC shows six different word-formation types where the concept of Colour dominates the types (5 in total) and [colour – action – action] shows the highest productivity rate with 68.42% and this type is the only one where the second element of the compound is realised by [action – action]. All other word-formation types scored considerably less. The morphological type where two stems interact with the suffix *-ed* shows a higher PR (68.42%) than just two stems (31.42%), but all the found examples are endocentric compound adjectives, which is not surprising given the overall presence of the concept of Colour.

Compound adjectives that fall into the conceptual category of Time are shown in the following table:

Table 7 - Morphological productivity of Time at the level of word-formation rules

Word-formation types:	Examples:	Total number of examples (14)	PR (100%)
time – action – action	<i>new-found</i> (DT 22/8)	3	21.42%
time – time	<i>last-minute</i> (TS 27/4)	7	50%
quantity – time	<i>20th-century</i> (DT 29/4)	1	7.14%
quantity – location	<i>long-time</i> (TG 25/4)	3	21.42%
Morphological types:	Examples:	Total number of examples (14)	PR (100%)
stem + stem		11	
adjective + noun	<i>late-night</i> (TG 25/4)		78.57%
number + noun	<i>20th-century</i> (DT 29/4)		
stem + stem + -ed		3	
adjective + verb + -ed	<i>middle-aged</i> (H S8 E20)		21.42%

This WFTC presents 4 different word-formation types. The highest productivity rate is realised by [time – time] with 50% followed by [time – action – action] (21.42%), [quantity – location] (21.42%) and [quantity – time] (7.14%). All the examples of found compound adjectives are endocentric compounds, which again can be attributed to the fact that the concept of Time is present in the majority of word-formation types (3 in total), unambiguously presenting adjectives or nouns expressing the meaning of Time on their own or through interaction. The cluster records two morphological types: two stems record a higher productivity rate (78.57%) than two stems + -ed (21.42%).

The following WFTC shows productivity rates for compound adjectives falling into the conceptual category of Result:

Table 8 – Morphological productivity of Result at the level of word-formation rules

Word-formation types:	Examples:	Total number of examples (5)	PR (100%)
result – action – action	<i>revenue-building</i> (TG 25/4)	3	60%
object – action – action	<i>clothes-making</i> (TS 29/4)	2	40%
Morphological types:	Examples:	Total number of examples (5)	PR (100%)
stem + stem + <i>-ing</i> noun + verb + <i>-ing</i>	<i>revenue-building</i> (TG 25/4)	2	40%
stem + stem + <i>-ed</i> noun + verb + <i>-ed</i>	<i>job-related</i> (EEG 148)	3	60%

There are two different word-formation types in this WFTC where [result – action – action] shows the highest PR with 60% followed by [object – action – action] with 40%. This WFTC is dominated entirely by [action – action], that is, roots/bases with suffixes *-ed/-ing* as the second element of the compound adjectives. Having said that, it is not a surprise that all of the examples are endocentric compounds. We find two morphological types in this cluster: two stems + *-ed* with the PR being higher (60%) than the one with two stems + *-ing* (40%). The conceptual category of Result showcases how an outcome or a consequence, which is the core meaning of this concept, is achieved through the interaction of different elements.

CONCLUDING REMARKS

The research begins with the initial hypothesis that the interaction of different elements is highly important for the better understanding of compounding. Analysing morphological productivity of compound adjectives at the level of word-formation rules enabled us to prove the hypothesis by showing the interaction of two significant aspects of this level: semantic (through different word-formation types) and morphological (through different morphological types). After the analysis of our corpus, we come to 388 examples of compound adjectives that fall into seven different conceptual categories, i.e. word-formation type clusters (State, Quality, Quantity, Location, Colour, Time and Result). The most productive cluster in terms of the number of found examples (134 in total) was State and in terms of the number of word-formation types (27 in total) was Quality. We found 2 different morphological types in the clusters (two stems

with or without adjective-forming suffixes and two stems + *-ed*) with the exception of Quality where we found 3 (two stems with or without adjective-forming suffixes, two stems + *-ed* and two stems + *-ing*).

Word-formation type clusters dominated by word-formation types where the final element of the compound was realised by [action – action], i.e. roots/bases and suffixes falling into the conceptual category of Action, such as *-ed* or *-ing*, are State with 7 word-formation types out of 19, Quality with 7 out of 27 and Result with 2 out of 2. The highest productivity rates were realised with word-formation types with these concepts as the final elements in all the aforementioned clusters, but also in those which were not dominated by them such as Location (with 2 found word-formation types out of 6) and Time (with 1 out of 6). The only exceptions were clusters such as Quantity (with only 2 word-formation types with these concepts out of 13 and with highest productivity rates for other concepts) and Time (with 1 out of 4 and the highest productivity rates with other concepts). The word-formation type clusters (Quantity, Location, Colour and Time) where we did not find the overall presence of these word-formation types were characterised by the overall presence of word-formation types in which the concepts themselves could be found as the first or the second elements (for example, Quality was found in 11 out of 13 found word-formation types, Location in 6 out of 6, Colour in 5 out of 6 and Time in 3 out of 4). This showcases the unambiguity of numerals, nouns, adjectives or verbs used to express Quantity, adjectives or adverbs expressing Location, adjectives or nouns expressing Colour and adjectives expressing Time with or without adjective-forming suffixes or *-ed* and *-ing*. All exocentric compound adjectives in the research were without suffixes, which showcases the ambiguity of nouns, verbs, prepositions, adjectives, as well as other parts of speech that interact in compound adjectives. Some endocentric compound adjectives had no suffixes as well, but the majority of found endocentric compounds had various suffixes. The semantic input suffixes bring into compounds has been as invaluable as the input the stems bring for the better understanding of meanings realised in that manner (Žarković, 2014), which we can observe in all clusters in our morphological analysis as well. This shows the thread connecting semantics and morphology, and the very essence of studying productivity at the level of word-formation rules.

References

- Aronoff, M. (1983). Potential words, actual words, productivity and frequency. In S. Hattori and K. Inoue (Eds.), *Proceedings of the 13th International Congress of Linguists* (163–171). Tokyo: Proceedings Pub. Committee.
- Aronoff, M. (1976). *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Baayen, R. H. (1992). Quantitative aspects of morphological productivity. In G.E. Booij & J. van Marle (Eds.), *Yearbook of Morphology 1991* (109–149). Dordrecht: Kluwer.
- Baayen, R. H. & Neijt, A. (1997). Productivity in context: a case study of a Dutch suffix. In *Linguistics* 35 (565–587). <https://doi.org/10.1515/ling.1997.35.3.565>.
- Baayen, R. H. & Renouf, A. (1996). Chronicling *The Times*: productive lexical innovations in an English newspaper. *Language*, 72, 69–96. <http://www.sfs.uni-tuebingen.de/~hbaayen/publications.html>. Accessed: 10/1/2013.
- Baayen, R. H. (1993). On frequency, transparency and productivity. In G.E. Booij & J. van Marle (Eds.), *Yearbook of Morphology 1992* (181–208). Dordrecht: Kluwer.
- Baayen, R.H. (1994). Derivational Productivity and Text Typology. *Journal of Quantitative Linguistics*, 1, 16–34. <https://doi.org/10.1080/09296179408589996>.
- Bauer, L. (2004). *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bauer, L. (2005). Productivity: Theories. In P. Štekauer & R. Lieber (Eds.), *The Handbook of Word-Formation* (315–334). Netherlands: Springer.
- Blank, A. (2001). Words and Concepts in Time: towards Diachronic Cognitive Onomasiology. In R. Eckardt, K. von Heusinger & C. Schwarze (Eds.), *Metaphorik.de*. <https://www.metaphorik.de/de/journal/01/words-and-concepts-time-towards-diachronic-cognitive-onomasiology.html>. Accessed: 20/3/2014.
- Cruse, A. (2006). *A Glossary of Semantics and Pragmatics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Fernandez-Dominguez, J., Diaz-Negrillo, A. & Štekauer, P. (2007). How is Low Productivity Measured?. *Atlantis*. www.atlantisjournal.org/archive/29.1./2007_fernandez_diaz_stekauer.pdf. Accessed: 10/1/2013.

- Grzega, J. (2002). Some Thoughts on a Cognitive Onomasiological Approach to Word-Formation with Special Reference to English. *Onomasiology Online*, 3, 1–29.
- Harris, Z. S. (1951). *Methods in Structural Linguistics*. Chicago, IL and London: University of Chicago Press.
- Hay, J. & Baayen, H. (2002). Parsing and Productivity. In G.E. Booji & J. Van Marle (Eds.), *Yearbook of Morphology 2001*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. <http://www.sfs.uni-tuebingen.de/~hbaayen/publications.html>. Accessed: 20/1/2013.
- Hay, J. & Baayen, R.H. (2003). Phonotactics, parsing and productivity. *Revista di Linguistica*, 15, 1. <http://www.sfs.uni-tuebingen.de/~hbaayen/publications.html>. Accessed: 10/1/2013.
- Jovanović, V.Ž. (2008). *English Morphology: A Coursebook*. Niš: Filozofski fakultet Niš.
- Lieber, R. (2009). *Introducing Morphology*. New York: Cambridge University Press.
- Lieber, R. (1981). *On the Organization of the Lexicon*. Bloomington. IN: Indiana University Linguistics Club.
- Plag, I. (2003). *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plag, I., Dalton-Puffer, C. & Baayen, R. H. (1999). Productivity and register. *English Language and Linguistics*, 3, 209–228.
- Štekauer, P. et. al. (2005). Word-formation as creativity within productivity constraints: sociolinguistic evidence. *Onomasiology Online*, 6, 1–55. <http://www1.ku-eichstaett.de/SLF/EngluVglSW/stekauer1051.pdf>. Accessed: 20/3/2014.
- Štekauer, P. (2005a). Onomasiological Approach to Word Formation. In P. Štekauer & R. Lieber (Eds.), *The Handbook of Word-Formation* (207–232). Netherlands: Springer.
- Štekauer, P. (2005b). *Meaning Predictability in Word Formation. Novel, context-free naming units*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Yule, G. (1996). *The study of language. Second Edition*. Great Britain: Cambridge University Press.
- Žarković, M. (2014). Odnos forme atributivnih pridjeva i značenja imeničke fraze – primjer participskih i složenih pridjeva. *Radovi Filozofskog fakulteta*, 16, 1 (651– 662).
- Žarković, M. M. (2017). Razlika između takozvanih morfološki mrtvih i određene grupe neproduktivnih prefiksa u tvorbi imenica i pridjeva u engleskom jeziku. *Radovi Filozofskog fakulteta. Filološke nauke*, 19, 83–100.

- Žarković, M. M. (2019a). Razlika između takozvanih morfološki mrtvih i određene grupe neproduktivnih sufiksa u tvorbi imenica i pridjeva u engleskom jeziku. In M. Kulić (Ed.), *Nauka i stvarnost. Zbornik radova. Knjiga 13* (312–332). Pale: Filozofski fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Žarković, M. M. (2019b). Produktivni prefiksi u tvorbi imenica u engleskom jeziku. *Radovi Filozofskog fakulteta (časopis za humanističke i društvene nauke)*, 21, 151–171.

Sources

- Newspaper register [Accessed from April through August 2013]:
www.theguardian.co.uk. (TG)
www.telegraph.co.uk (DT)
www.thesun.co.uk (TS)
- Literary register [Retrieved from <http://www.freebookspot.es/>, accessed in April 2013]:
Groff, L. (2009). *Delicate Birds and Other Stories*. Hyperion
Lucky Chow Fun (DBLCF)
L.DeBard and Aliette (DBLDA)
Majorette (DBM)
Blythe (DBB)
The Wife of the Dictator (DBTWD)
Watershed (DBW)
Sir Fleeting (DBSF)
Fugue (DBF)
Delicate Edible Birds (DBDEB)
- Hayes, S. (2011). *The Start-Up.The Anti-Social Network*. Backlit Fiction (ASN).
- Casey, R. (2012). *What We Saw*. Higher Bank Books. Amazon Kindle Edition (WWS).
- Keplinger, K. (2013). *Secrets and Lies*. New York: Poppy, Hachette Book Group.
People Worth Knowing (SLPWK)
- Academic register [Retrieved from <http://www.freebookspot.es/>, accessed in June 2013]:
Ginges, J. & Atran, S. (2009). Noninstrumental Reasoning over Sacred Values: An Indonesian Case Study. In D. Bartels, C. Bauman, L. Skitka & D. Medin (Eds.). *Moral Judgement and Decision Making* (193-206). San Diego: Eslevier. (ICS).

- Bilz, K. & Nadler, J. (2009). Law, Psychology, and Morality. In D. Bartels, C. Bauman, L. Skitka & D. Medin (Eds.). *Moral Judgement and Decision Making* (101-131). San Diego: Eslevier. (LPM).
- Connolly, T. & Hardman, D. (2009). "Fools Rush In": A JDM Perspective on the Role of Emotions in Decisions, Moral and Otherwise. In D. Bartels, C. Bauman, L. Skitka & D. Medin (Eds.). *Moral Judgement and Decision Making* (275-306). San Diego: Eslevier. (FRI).
- Boschma, R. & Martin, R. (2010). The aims and scope of evolutionary economic geography. In R. Boschma & R. Martin (Eds.). *The Handbook of Evolutionary Economic Geography* (3-39). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited. (AAS).
- Stam, Erik. (2010). Entrepreneurship, evolution and geography. In R. Boschma & R. Martin (Eds.). *The Handbook of Evolutionary Economic Geography* (139-161). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited. (EEG).
- Hassink, R. (2010). Locked in decline? On the role of regional lock- ins in old industrial areas. In R. Boschma & R. Martin (Eds.). *The Handbook of Evolutionary Economic Geography* (450-468). Cheltenham, UK: Edward Elgar Publishing Limited. (LID).
- Carpenter, B. E. (2013). *NETWORK GEEKS: How They Built the Internet* (9-79). New York: Copernicus Books Springer Science+Business Media. (NG).

TV register [Accessed in April 2013]:

HOUSE (2012), (Season 8, Episodes 18, 19, 20, 21 and 22) Retrieved from <http://clinic-duty.livejournal.com/> (H)

THE VAMPIRE DIARIES (2010-2011), (Season 2, Episodes 5, 7, 16, 19 and 22) Retrieved from http://vampirediaries.wikia.com/wiki/Season_Two (VD)

TWO AND A HALF MEN (2009), (Season 7, Episodes 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 and 10) Retrieved from <http://torrentz.eu/> (TAHM)

THE BIG BANG THEORY (2011), (Season 5, Episodes 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9 and 10) Retrieved from <http://bigbangtrans.wordpress.com/> (BBT)

Maja M. Žarković Mccray

MORFOLOŠKA PRODUKTIVNOST SLOŽENIH PRIDJEVA U ENGLESKOM JEZIKU NA NIVOU PRAVILA TVORBE

Rezime

Rad se bavi proučavanjem morfološke produktivnosti složenih pridjeva na nivou pravila tvorbe. Korpus koji smo koristili za istraživanje sastavljen je od novinskog, književnog, akademskog i televizijskog registra. Produktivnost na nivou pravila tvorbe predstavlja proučavanje produktivnosti na nivou tvorbenih tipova i morfoloških tipova i dio je onomasiološkog, kognitivnog pristupa izučavanju morfološke produktivnosti. Onomasiološki model koji je predstavio Štekauer (2005a,b), koji pored već tri navedena nivoa proučava morfološku produktivnost i na nivou onomasioloških tipova, predstavlja direktan odgovor sveprisutnom Bajenovom modelu (1992, 1993) koji je nezaobilazan u skoro svim savremenim kvantitativnim proučavanjima morfološke produktivnosti. Bajenov model se smatra idealnim za proučavanje derivacije u okviru izuzetno velikih korpusa, ali ga je u potpunosti nemoguće primijeniti na proučavanje drugih tvorbenih procesa u engleskom jeziku, što Štekauerov model smatra neprihvatljivim. Njegov model polazi od tvrdnje da se u središtu tvorbe nalaze govornici, njihovo lingvističko znanje, mašta, iskustvo koje ih dovodi u poziciju da uvijek imenuju nešto novo kada je to potrebno. Osnovni cilj rada jeste prikazati stope produktivnosti koje prikazuju interakciju različitih semantičkih koncepata, što je suština proučavanja produktivnosti na nivou tvorbenih tipova, zajedno sa različitim morfološkim strukturama koje se proučavaju na nivou morfoloških tipova. Na taj način bismo kroz primjere preuzete iz formalnih i manje formalnih registara, koji sačinjavaju naš korpus, prikazali kako semantički, konceptualni i morfološki elementi dovode do značenja i semantičkih skupova u samoj tvorbi složenih pridjeva. Nakon analize korpusa, dolazimo do 388 primjera složenih pridjeva i uz upotrebu deskriptivno-analiitičke i statističke metode, zaključujemo da pridjevi koje smo pronašli u korpusu mogu da se svrstaju u 7 različitih tvorbenih skupova (Stanje, Kvalitet, Kvantitet, Lokacija, Boja, Vrijeme i Rezultat). Najveću stopu produktivnosti bilježe tvorbeni tipovi koji kao drugi element složenice imaju [aktivnost – aktivnost], tj. prikazuju interakciju između različitih osnova i sufiksa koji imaju značenje aktivnosti (obično sufiksi *-ed* ili *-ing*). Jedini izuzeci jesu tvorbeni skupovi kao što je Kvantitet i Vrijeme gdje ovaj tvorbeni tip ne bilježi najveću

stopu produktivnosti. Pronalazimo 2 različita morfološka tipa u svim tvorbenim skupovima: dva stema sa ili bez sufiksa za tvorbu pridjeva i dva stema + sufiks *-ed*. Jedini izuzetak jeste tvorbeni skup Kvalitet gdje pronalazimo 3 morfološka tipa: dva stema sa ili bez sufiksa za tvorbu pridjeva, dva stema + sufiks *-ed* i dva stema + sufiks *-ing*. Najveću stopu produktivnosti bilježi morfološki tip gdje dolazi do interakcije dva stema i sufiks *-ed/-ing*. Rezultati potvrđuju našu početnu hipotezu da je interakcija različitih elemenata od izuzetnog značaja za bolje razumijevanje tvorbenog procesa kompozicije.

Ključne riječi: morfološka produktivnost, tvorbeni skupovi, pravila tvorbe, tvorbeni tipovi, morfološki tipovi, složeni pridjevi

TEACHING GEORGE ELIOT'S *SILAS MARNER* THROUGH HYPERTEXT TECHNIQUES

Up-to-date methods and devices — interactive boards, computers, tablets — enable productivity, student motivation, integrated, active learning and connectivity. The present study sets out from the hypertext theory and explores its application to education.

Construed as a multifaceted web of documents and media resources, hypertext is the method through which specific topics can be explored in multiple ways. In light of contemporary technology, up-to-date education is instantiated in the present study using hypertext techniques for teaching George Eliot's *Silas Marner*. Providing a suitable hypertext for Eliot's work, cognitive mapping, besides multimedia resources, includes aspects regarding different epistemological influences on the novel. Among the provided links, several are connected to philosophical aspects, psychology of the age, sociological aspects, and of course, the literary context in which the novel appeared.

Our paper focuses both on hypertext as a modality of supplementing the students' cognitive resources and on the teaching methods that make them available (flipped classroom, use of overhead projector, interactive board, group work with students doing collective work of documentation using tablets).

Key words: technology, education, hypertext, network, *Silas Marner*

* bmeli2003@yahoo.com

INTRODUCTION

Technological development in the last decades has undoubtedly affected the educational field. As a result, we are now shifting from traditional instruction to new, up-to-date teaching methods. Furthermore, in the digital age, networking and connectivity are essential for creating a proper learning environment for 21st-century students.

The enabling and supporting role that the digital can play in instantiating or helping to create learning spaces [...] is one that transcends considerations about the specific technologies that are required, and is instead concerned with the range of ways in which digital tools, and digitally enabled approaches, enrich the opportunities for learner engagement, participation, and the expression of learning in ways which value individual and collective cognition and contributions. (Johnston, MacNeill & Smyth, 2018: 130)

Discussing attitudes to technology, Dudeney and Hockly propose the term “digital native” (2007: 8) to define nowadays’ students. These are considered to be children who develop in parallel with technology. Through their early exposure to the devices, they become comfortable and self-assured with using them, to such an extent that they risk becoming “technogeeks” (2007: 9). Still, technology might be a slippery field for some teachers — it is challenging to keep pace with its fast development. However, it is a proper tool to provide students with suitable connections that enact interactivity, integrated learning, active participation and motivation.

The network theory of brain functioning might be considered an appropriate starting point for instantiating the necessity for complex, integrated learning in the age of technology.

The brain is a complex system par excellence whose complex components continually create complex patterns. The collective actions of individual nerve cells linked by a dense web of intricate connectivity guide behaviour, shape thoughts, form and retrieve memories, and create consciousness. No single nerve cell can carry out any of these functions, but when large numbers are linked together in networks and organised into a nervous system, behaviour, thought, memory, and consciousness become possible. Understanding these integrative functions of the brain requires an understanding of brain networks and the complex and irreducible dynamic patterns they create. (Sporns, 2011: 2)

Since cognitive networks are considered the basis of brain functioning, the web-like method of providing input to the brain might facilitate the learning process. In this respect, the cognitive flexibility theory with applications of hypertext systems can become a suitable approach to the teaching and learning method. Provided that recent research has emphasised the relevance of hypertext systems in the educational field, flexible handling of learning resources via the Internet seems advisable. According to the findings of several scholars

[...] the learning process must be designed in long and in large and conceived in great detail (crisscrossing) and then must provide possibilities to students to acquire knowledge and navigate with a flexible and rapid manner in online learning resources. (Barhoumi & Rossi, 2013: 282)

Based on current investigations, the present study discusses the relevance of hypertext systems in the educational field. Furthermore, it attempts to analyse hypertext systems applied to the concrete situation of teaching George Eliot's *Silas Marner* as a non-linear sequence of links and connexions.

THEORETICAL FRAMEWORK

The IT specialist, sociologist and philosopher Theodor Holm Nelson coined the term *hypertext*, which first appeared in the proceedings of a conference he attended in 1965:

Let me introduce the word "hypertext" ***** to mean a body of written or pictorial material interconnected in such a complex way that it could not conveniently be presented or represented on paper. It may contain summaries, or maps of its contents and their interrelations; it may contain annotations, additions and footnotes from scholars who have examined it. Let me suggest that such an object and system, properly designed and administered, could have great potential for education, increasing the student's range of choices, his sense of freedom, his motivation, and his intellectual grasp*****. Such a system could grow indefinitely, gradually including more and more of the world's written knowledge. However, its internal file structure would have to be built to accept growth, change and complex informational arrangements. (96)

The same author defines hypertext systems as “setups that allow you to read interconnected texts from computer display screens” (Nelson, 1974: DM15). Based on ideas of brain connexions, he advocates for the use of hypertext:

“Knowledge”, then — and indeed most of our civilisation and what remains of those previous — is a vasty cross-tangle of ideas and evidential materials, not a pyramid of truth. So that preserving its structure, and improving its accessibility, is important to us all. Which is one reason we need hypertext [...]. (Nelson, 1974: DM42)

Nelson (1974) believes arbitrary structures to be desirable because ideas in the human brain are not linearly structured either, offering people the possibility to test different solutions and directions until they arrive at the desired one. Writing about ideal textuality, corresponding to the hypertext system of the digital world, Roland Barthes points out,

[...] the networks are many and interact, without anyone of them being able to surpass the rest; this text is a galaxy of signifiers, not a structure of signifieds; it has no beginning; it is reversible; we gain access to it by several entrances, none of which can be authoritatively declared to be the main one; the codes it mobilises extend as far as the eye can reach, they are indeterminable (meaning here is never subject to a principle of determination, unless by throwing dice); the systems of meaning can take over this absolutely plural text, but their number is never closed, based as it is on the infinity of language. (1990: 5-6)

Although Miall (1999) argues that Bolter and Landow perceive Barthes as a proleptic hypertextualist, he believes the thought that “hypertext theory literalises arguments that Barthes proposed figuratively” (1999: 161) is embarrassing.

Since an attempt to define hypertext is not an easy task, Jakob Nielsen (1995) believes that contrasting it with traditional texts is a practical approach. He remarks that sequentiality is the main characteristic of conventional texts, its linear features being easily traceable even by a non-specialist. Contrasting traditional texts, the distinctive property of hypertext is its nonsequential style, meaning that there is no determined order in which elements of the text should be read. The reader faces a set of alternatives compared to the

traditional linear perspective, and the choice of the order in which they explore the text is a matter of personal preference.

[...] hypertext consists of interlinked pieces of text (or other information). [...] Each unit of information is called a *node*. Whatever the grain size of these nodes, each of them may have pointers to other units, and these pointers are called *links*. [...] The entire hypertext structure forms a network of nodes and links. Readers move about this network in an activity that is often referred to as browsing or navigating, rather than just “reading”, to emphasise that users must actively determine the order in which they read the nodes. (Nielsen, 1995: 2)

Additionally, to the freedom and openness of hypertext systems, the lack of a centre provides an option to build information from any perspective and choose which material to use within the framework of a vast network. Schreiber asserts that:

Decentralisation is [...] one of the main structural characteristics of hypertext. The system allows the users to create their own centre by reading a particular document – or part of that document – in a particular way, and so even marginal parts may become central. (1999: np)

Both Nielsen (1995) and Landow (2006) equate hypertext and multimedia hypertext, calling the latter hypermedia, stating that the only difference between the two is the means of presentation: employing text only or using graphics and other multimedia effects. George P. Landow is believed to be “arguably academe’s most enthusiastic literary proponent of hypertext and hypermedia” (Smith, 1996: 121).

Barhoumi and Rossi discuss *The Effectiveness of Instruction-Oriented Hypertext Systems Compared to Direct Instruction in e-learning Environments* (2013) and remark that effective learning and teaching can be achieved by using hypertext systems to design the material to be taught. They discuss that cognitive flexibility theory is based on presenting flexible information to the students and links to resources about abstract concepts to facilitate understanding. Their study examines the positive aspects of hypertext systems. There are various means to represent information in the learning process from a comprehensive perspective on analogies, different points of view of critics, multiple domains and themes, “linking and tailoring abstract concepts to different case examples in the learning process” (Barhoumi

& Rossi, 2013: 283). They also mention Spiro and Jehng's viewpoint that

CFT [*cognitive flexibility theory*] recommends introducing early to the complexity of knowledge domain in a cognitively manageable manner that still reflects some of the multifaceted interactions of various conceptual elements. (Barhoumi & Rossi, 2013: 283)

In discussing the web-like characteristics of human knowledge, they propose different situations' interrelatedness to deliver a flexible understanding of compound content. In the light of flexibility, learners can put together "relevant abstract conceptual and case-specific knowledge components" (Barhoumi & Rossi, 2013: 284) to perform different applicative tasks or solve various problems. Smith (1996) confirms that students are exposed to more contextual content and extensive bibliography through hypertext systems than they usually access. Furthermore, he advocates for the ease with which the contextual material is accessible and "the atomistic quality" (Smith, 1996: 123) of the information to be found on the Web, with concise documents dealing with sophisticated topics which are illuminating.

Opposing the idea of hypertext usefulness, David S. Miall believes that, although hypertext may have many advantages, it still conceals the main point, that is, the meaning of reading, and to what extent are reading customs adjusted "in the context of a new medium such as hypertext" (1999: 158). He also suggests that from the reader's point of view, "the inherent tendency of hypertext is, paradoxically, to disconnect text sections, not to connect them" (Miall, 1999: 161). Moreover, the reader's freedom is seen as only an illusion in the web of various fragments. Bolter (1991) remarks that fragmentation and disintegration are not the only disadvantages of hypertext, discussing that the units which form the electronic writing area are not just disorganised; they are instead in a constant state of restructuring. The perpetual rearrangement of patterns the elements form represents a danger for those who seek stability.

Among the drawbacks of hypertext systems, Thorsten Schreiber (1999) identifies the difficulty in keeping track of the steps taken to arrive at a piece of particular information. He remarks that the unidirectional characteristic of hypertext systems is a significant disadvantage that could easily be solved by adding a history list to track the reading/research process stages. Still, he mentions that hypertext systems let users create bookmarks at different nodes that are believed

to be reconsidered in the future. However, if specific information may become necessary after the reader advances, it may be impossible to revert to it if no bookmark was made. As a conclusion to the discussion regarding the disadvantages of hypertextual systems, David S. Miall argues that

[...] hypertext cannot map the textual links that matter the most, where the text links to our existing schemata, feelings, and memories, including echoes of other texts that we have read. Hypertext makes explicit and concrete; in its insistently visual nature, it delimits and specifies. (1991: 168)

Having analysed a few theoretical aspects of the relevance of hypertext systems for the cognition and learning process, we shall, in what follows, discuss the application of this methodology to education and, more specifically, to an English literature class.

APPLICATION

It is believed that in the majority of cases, a curriculum encourages an unnatural simplification of many subjects, dissecting various linkages of the issue “and leaving a skeleton of sequence which is only a caricature of its richness and intrinsic fascination” (Nelson, 1982: 1/20). Moreover, “everything is intrinsically interesting, but is drained of its interest by these processes” (Nelson, 1982: 1/20).

Our duty as teachers is to use all the possibilities of technological development to attract students and provide them with the proper input according to their needs. We believe that using online materials in education has a massive potential to boost the teaching and learning process.

Working with the right paradigm — that is, conceiving digital media in the correct terms — is essential if one is to take advantage of their special strengths. (Landow, 2006: 315)

Believing, as Landow suggests, that we must forsake conceptual frameworks based on notions of “centre, margin, hierarchy, and linearity” (2006: 1) in favour of those founded on ideas of “multilinearity, nodes, links, and networks” (2006: 1), we propose studying George Eliot’s novel, *Silas Marner*, from a hypertext-system perspective. Being aware of both the advantages and limitations of this type of approach, conscious of the fact that “the real dream [...] for ‘everything’ to be in the hypertext” (Nelson, 1974: DM45) is only wishful thinking. Through our perspective we propose enhancing

student participation since we think that “the multiplicity of hypertext [...] calls for an active reader” (Landow, 2006: 6).

Partly relying on Jonathan Smith’s (1996) description of *The Dickens Web* created by Landow, the upper-level literature optional course about *Silas Marner* we propose is based on a simple web page containing a nodes and links system intended to provide the students with a total immersion in the *world of George Eliot’s novel*. Hyperlink environments can be created with various online or offline software not explicitly designed only for this type of task, such as *Prezi*, *Canva*, *Microsoft PowerPoint*, etc. In addition, *Adobe Flash*, *Storyspace* or other programmes of random link generators can automatically generate the hypertext system. Still, we believe that our class’ objectives can be achieved better if the link system is developed using web resources by browsing appropriate concepts and gathering relevant sources of information. Moreover, customising the information presented to the students assures focusing on the general elements we are interested in for them to access and assimilate. The suggested links enable the students to shift effortlessly between the associated parts of the network.

As shown in Figure 1, the proposed webpage contains simple elements to focus on the key concepts. The background is an almost transparent weave texture of interconnected strings with a double role: to reinforce the activity performed by the protagonist, that of weaving, and highlight the interwoven character of the hypertext system it presents. The initials of the headings under which the links are offered together form the title of the novel: Sociology, Integrity, Literary context, Author, Symbols, Mind and psychology, Audio-video content, Roles/characters, Narrative techniques, Eliot’s philosophy and Religion. Still, they are arranged in a random order, not to influence the students in how they access the information.

Figure 1: Hypertext webpage design¹

¹ Background picture retrieved from Freepik Company.

The interdisciplinary course is designed as an immersive study of one particular work of a specific age with the objective for the students to construe their own mental web regarding the period, the context, and the literary works of the era, comprising far and wide elements from various fields.

Experience of teaching with various kinds of hypertext demonstrates that its intrinsic capacity to join varying materials creates a learning environment in which materials supporting separate courses exist in closer relationship to one another than is possible with conventional educational technology. As students read through materials for one English course, they encounter those supporting others and thereby perceive relationships among courses and disciplines. (Landow, 2006: 280)

After spending some time presenting the fundamental reasons to the students for which we shall plunge into the hypertext of *Silas Marner* and how they should make use of the given network, we proceed in the discussions regarding several elements of the novel. If the level of the students is appropriate, the hypertext system allows not only group work as a type of interaction to implement the activities but also the flipped classroom pedagogical approach. This method, as defined by *The Flipped Learning Network*, is

A pedagogical approach in which direct instruction moves from the group learning space to the individual learning space, and the resulting group space is transformed into a dynamic, interactive learning environment where the educator guides students as they apply concepts and engage creatively in the subject matter. (2014: 1)

Using this method, students have the opportunity to research various topics, but their research proves to be different since their chosen paths are diverse. In addition, involving the students in their learning process and capacitating them to discuss and bring new ideas to the subject enables exciting class debates and interactive content.

The functioning of the hypertext system is undemanding and appears to be very intuitive for the students. Clicking on several tabs on the starting page opens a detailed view of that tab with several related links leading to different web pages. For example, clicking on *Audio-video content* opens a page where students can find links to several film adaptations, audiobooks, musicals and even e-reader versions with audio adaptations of the PDF document with the primary

source. Clicking, for instance, on the second bullet from *Film Adaptations*, a new *Youtube* tab opens containing an online version of a 1965 Ben Kingsley movie.

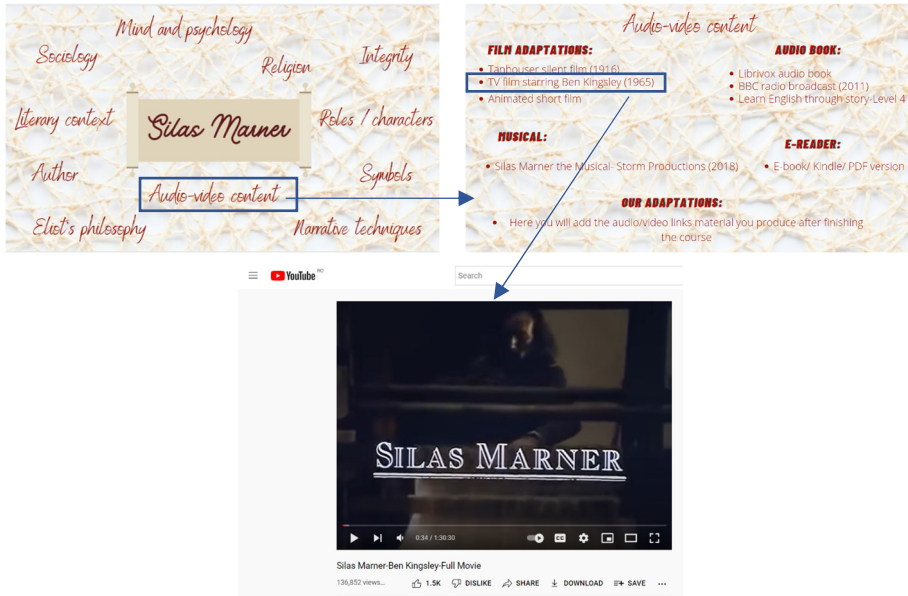

Figure 2: Webbing in the hypertext

The tab from the bottom of the page, *Our Adaptations*, is the assignment students must fulfil to pass the course. Besides continuous assessment, the final task of the students is to make an audio/video material in which they present, in groups, their adaptations of *Silas Marner*, or an audio/video guide of the novel, using digital tools and an embedded link to contribute to the realisation of the hypertext on *Silas Marner*. This assignment empowers students to customise the hypertext system of the novel and have an active role in shaping the text and links for other students. It is believed that “Links which can produce a kind of customisable text, have the power to turn such a site into a fully functioning educational resource” (Landow, 2006: 318).

Furthermore, as a follow-up activity, the students are proposed to work on an assignment as individual researchers and collaboratively build up an entirely new hypertext project for a novel of their choice for the next generation of students taking the optional hypertext course. Empirical observation has shown that students usually prefer and are motivated by projects in which the outcome of their work is

visible, palpable and valuable. If they work on an assignment *for the teacher*, they sometimes consider it a burden to be done, but if their work can become helpful for their younger followers, they feel their time wasn't wasted on a task that will remain buried on their teacher's desk.

As shown in the left part of Figure 2, the cognitive mapping contains epistemological sources for the students to better understand the elements that shaped the novel and character construction. Each of the presented nodes are accessible, and by clicking on them, another page opens where references can be found about the theme. As an illustration of how the webbing appears, we shall briefly describe some of the keywords under which different links can be found. For example, the tab *Eliot's Philosophy* includes links to the dictionary definition of positivism, encyclopaedia entries about positivism, types of positivism, Auguste Comte, John Stuart Mill, Harriet Martineau and other representatives of positivism, the influence of Feuerbach and Spinoza on Eliot, scholarly articles regarding general views of positivism, positivism in psychology, positivism and realism, the effect of the environment and the social function of positivism. Under the tab *Sociology*, we find links to information about society as an organism, the importance of community, family and social rituals, social roles, women and family in Victorian society, upper and middle-class families, work, family structures, functions of parents, families and kinship, and parent-children relationships. Finally, *Literary context* presents links about the rise of realism, continental writers and English realists, studies regarding the differences between realist writers, editions of Eliot's works, other novels, the periodical press of the age, critical responses to George Eliot, articles about ethical criticism in *Silas Marner*, letters to and from Eliot, the influence of George Henry Lewes, her husband.

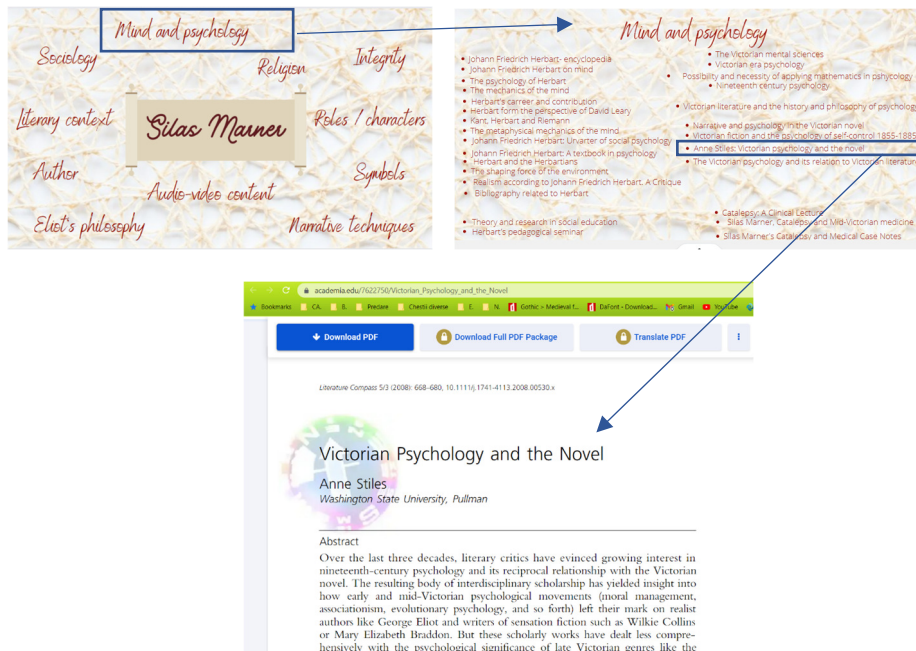

Figure 3: Links for the tab *Mind and Psychology*

The above pictures reveal the links to *Mind and psychology*, which is considered of great significance to the discussed subject. The provided links are usually pieces of writing containing further bibliographical sources, so interested students can browse even more in-depth information regarding the topic. Each tab has several resources, and what is even more interesting is that students can contribute to expanding the list of links by adding new ones, as the students develop and grow with the material in their learning process. A famous Chinese proverb states: *Tell me, and I will forget. Show me, and I may remember. Involve me, and I will understand.* A user of the content-creation platform and community of Boldomatic (2019) proposes an up-to-date, digital world version of the same proverb: *Tell me and I will forget. Show me and I will remember. Involve me and I will understand. Give me a platform and I will contribute.* This seems to be the essence of future education.

The students' exposure to such an amount of material and liberty of choosing according to their preferences creates a positive classroom environment. In addition, the teacher has a facilitator role, and the students become responsible for their learning. The freedom of the

students and their implication is possible due to the interactivity of digital hypertext systems.

A hypertext is a non-sequential piece of writing; only the computer display makes it practical. Somewhere between a book, a TV show and a penny arcade, the hypertext can be a vast tapestry of information, all in plain English, spiced with a few magic tricks on the screen, which the reader may attack and play for the things he wants, branching and jumping on the screen, using simple controls, as if he were driving a car. (Nelson, 1974: DM58)

CONCLUSIONS

Considering the presented aspects, the hypertext system approach towards teaching George Eliot's *Silas Marner* proves to be an effective method for accessing otherwise difficult information for the students. Understanding epistemological sources presented in isolation from one another might not have been as successful as showing the entire image as a whole, network-type system. Since digital skills are among the key competencies students need, hypertext systems provide the necessary basis for improving their aptitudes for online browsing and research. Additionally, their capacity for effective thinking is enhanced since they get used to thinking outside the narrow viewpoint. By tackling a subject with an interdisciplinary, holistic approach, the students are immersed in the entirety of the proposed theme.

Whenever the students' cognitive resources are implied, they get a more comprehensive immersion into the subject proposed. After *deep-diving* into Silas Marner's world, the students can better understand, for example, Eppie's choice to remain with Silas. In her case, the general view of the daughter resembling her father does not apply since she does not belong to the aristocratic world of her biological father but to the commoners to whom her adoptive father belongs, among whom she had been brought up. As our hypertext demonstrates, this idea of the importance of the environment and sense impressions links to philosophical and psychological aspects stemming from the ideas of Herbart, positivism and so on. The webbing goes even further to combine with the literary context, a tab from which our students could find out that the outlook of the mid-Victorian reality is entirely different from other perspectives. It differs from the pre-modern characteristics of the Shakespearian world, for instance, where Cymbeline's infant sons, brought up in the Welsh

wilderness, behave according to their royal blood, although the picture of their exterior environment is different. The mid-Victorian perception also differs from the view at the end of the Victorian age. For example, Thomas Hardy's *Tess* is predestined to repeat the history of her forefathers since the influence of hereditary biology is the prevailing intellectual discourse of the period.

We believe that subjects of the educational field cannot be approached otherwise than in their wholeness in the age of complexity. The proposed *Silas Marner* approach proves to be a workable methodology. Teaching a theme based on a hypertext system is a bold attempt at challenging the usually conservative world of education, at least for the time being. Empirical observation has shown that students who are digital natives and used to being exposed to a vast amount of information are more prone to change than some teachers who prefer traditional teaching methods. However, we believe that the change in education is happening now and that the future lies in the freedom and openness of the people involved. However, the most ardent supporter of hypertext and hypermedia systems, George P. Landow, remarks that

[...] even with the enormous impetus provided by the World Wide Web I do not expect to see dramatic changes in educational practice for some time to come, in large part because of the combination of technological conservatism and general lack of concern with pedagogy [...]. (2006: 314)

References

- Barhoumi, C. & Rossi, P.G. (2013). The Effectiveness of Instruction-Oriented Hypertext Systems Compared to Direct Instruction in e-Learning Environments. *Contemporary Educational Technology*, 4(4), 281–308. <https://doi.org/10.30935/cedtech/6109>
- Barthes, R. (1990). *S/Z*. Translated by Richard Miller. Preface by Richard Howard. Malden, Oxford, Melbourne, Victoria, Berlin: Blackwell Publishing.
- Bolter, J.D. (1991). *Writing Space. The Computer, Hypertext and the History of Writing*. Hillsdale, New Jersey, Hove and London: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
- Dudeney, G. & Hockly, N. (2007). *How to Teach English with Technology*. Edinburgh Gate: Pearson Education Limited.

- Flipped Learning Network. (2014). Definition of Flip Learning. Flipped Learning Website. What is Flipped Learning? <https://flippedlearning.org/definition-of-flipped-learning/>. Accessed: 16 June 2022.
- Freepik Company. (2010/2022). *Interconnected strings*. https://www.freepik.com/free-photo/close-up-interconnected-strings_11768225.htm. Accessed: 16 June 2022.
- Johnston, B., MacNeill, S. & Smyth, K. (2018). *Conceptualising the Digital University. The Intersection of Policy, Pedagogy and Practice*. Cham: Palgrave Macmillan.
- Landow, G.P. (2006). *Hypertext 3.0. Critical Theory and New Media in an Era of Globalization*. Baltimore, Maryland: The Johns Hopkins University Press.
- Marks, L. (producer) & Foster G. (director). (1985). *Silas Marner*. [Movie]. United Kingdom: A+E Networks & BBC. <https://www.youtube.com/watch?v=ncTQck-EfZw&t=34s>. Accessed: 16 June 2022.
- Miall, D. S. (1999). Trivializing or Liberating? The Limitations of Hypertext Theorizing. *Mosaic: An Interdisciplinary Critical Journal*, 32(2), 157-171. <https://www.jstor.org/stable/44029605>
- Nelson, Th.H. (1965). Complex Information Processing: A File Structure for the Complex, the Changing and the Indeterminate. *ACM 65: Proceedings of the 1965 20th National Conference* (84-100). <https://doi.org/10.1145/800197.806036>.
- Nelson, Th. H. (1974). *Computer Lib: Dream Machines: New freedoms through computer screens – a minority report*. <http://worrydream.com/refs/Nelson-ComputerLibDreamMachines1975.pdf>. Accessed: 16 June 2022.
- Nelson, Th. H. (1982). *Literary Machines. Edition 87.1. The Report on, and of, Project Xanadu Concerning Word Processing, Electronic Publishing, Hypertext, Thinkertoys, Tomorrow's Intellectual Revolution, and Certain Other Topics Including Knowledge, Education, and Freedom*. <https://vdoc.pub/documents/literary-machines-v1bif4ig7f00>. Accessed: 16 June 2022.
- Nielsen, J. (1995). *Multimedia and Hypertext. The Internet and Beyond*. Cambridge: Academic Press.
- Nvongreyerz, N. (2019, October 2). *Tell me and I will forget*. <https://boldomatic.com/p/YBuTOg/tell-me-and-i-will-forget-show-me-and-i-will-remember-involve-me-and-i-will-unde>. Accessed: 16 June 2022.

- Schreiber, T. (1999). *English Literatures on the Internet*. (MA Thesis). Faculty of Literature and Linguistics, Bayreuth University. <http://webdoc.sub.gwdg.de/edoc/ia/eese/schreiber/toc.html>. Accessed: 16 June 2022.
- Smith, J. (1996). What's All This Hype About Hypertext?: Teaching Literature with George P. Landow's The Dickens Web. *Computers and the Humanities*, 30(2), 121–129. <https://www.jstor.org/stable/30200378>
- Sporns, O. (2011). *Networks of the Brain*. Massachusetts: The MIT Press.
- Stiles, A. (2008). Victorian Psychology and the Novel. *Literature Compass*, 5 (3). 668–680. <https://doi.org/10.1111/J.1741-4113.2008.00530.X>

Gorgan A. Melinda

ENSEIGNER *SILAS MARNER* DE GEORGE ELIOT
A TRAVERS LES TECHNIQUES DE L'HYPERTEXTE

Résumé

Les recherches actuelles ont révélé que la technologie dans le domaine de l'éducation fournit une méthode à jour pour permettre la productivité, la motivation des étudiants, l'apprentissage intégré et actif et la connectivité. La présente étude vise à faire la lumière sur la théorie de l'hypertexte, en soulignant certains aspects discutés par les chercheurs qui perçoivent l'hypertexte comme une approche pertinente de la littérature et de l'éducation d'aujourd'hui. Étant donné que les réseaux cognitifs sont considérés comme la base du fonctionnement du cerveau, la méthode de type Web consistant à fournir des informations au cerveau pourrait faciliter le processus d'apprentissage.

Des explorations récentes ont identifié à la fois les avantages et les inconvénients de la méthode proposée. Puisque nous pensons que la complexité du fonctionnement du cerveau impose une approche tout aussi complexe de l'enseignement, les systèmes hypertextes semblent fournir le cadre plus convenable. Considéré comme un réseau multiforme de documents et de ressources médiatiques, l'hypertexte est la méthode par laquelle des sujets spécifiques peuvent être explorés de multiples façons. Sous le signe de la technologie contemporaine, une éducation à jour est instanciée dans la présente étude en utilisant des techniques hypertextes pour enseigner *Silas Marner* de George Eliot.

Ayant pour point de départ The Dickens Web créé par Landow, le cours optionnel de littérature de niveau supérieur sur *Silas Marner* que nous proposons est basé sur une simple page web contenant un système de nœuds et de liens destiné à fournir aux étudiants une immersion totale dans le monde du roman de George Eliot. Fournissant un hypertexte approprié pour le travail d'Eliot, la cartographie cognitive, outre les ressources multimédias, comprend des aspects concernant les différentes influences épistémologiques sur le roman. Le cours interdisciplinaire est conçu comme une étude immersive d'une œuvre particulière en s'adressant à un public spécifique, ayant comme objectif principal le développement de la capacité des étudiants de construire leur propre réseau mental concernant la période, le

contexte, les œuvres littéraires de l'époque, et en même temps comprenant des éléments vraiment divers, faisant partie de plusieurs champs. Parmi les liens fournis, il y en a plusieurs qui sont liés aux aspects philosophiques, à la psychologie de l'époque, aux aspects sociologiques, et bien sûr, au contexte littéraire dans lequel le roman est apparu.

L'étude conclut que le fait d'impliquer les ressources cognitives des étudiants et de leur fournir un réseau d'informations interdépendantes offre une contribution appropriée pour obtenir une vue d'ensemble du travail discuté. En plus, l'exposition, soumise à un réseau de données interconnectées mais non linéaires, offre une flexibilité cognitive raisonnable afin de maximiser le potentiel des élèves en fonction de leurs capacités mentales. Nous croyons que les sujets du champ éducatif ne peuvent être abordés autrement que dans leur globalité à l'ère de la complexité. L'approche proposée par *Silas Marner* s'avère être une méthodologie viable. Enseigner un thème basé sur un système hypertexte est une tentative audacieuse de défier le monde habituellement conservateur de l'éducation, au moins pour le moment. L'observation empirique a montré que les étudiants natifs du numérique et habitués à être exposés à une grande quantité d'informations sont plus réceptifs au changement que certains enseignants qui préfèrent les méthodes d'enseignement traditionnelles. Cependant, nous croyons que le changement dans l'éducation se produit maintenant et que l'avenir réside dans la liberté et l'ouverture des personnes concernées.

Mots clés: technologie, éducation, hypertexte, réseau, *Silas Marner*

СРПСКА КЊИЖЕВНОСТ У ЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ
ПИСАЦ И КРИТИЧАР

SERBIAN LITERATURE IN A EUROPEAN CONTEXT
THE WRITER AND THE CRITIC

УЛОГА ДУШАНА МАТИЋА У ЕВРОПСКОМ РАЗВОЈУ СРПСКЕ КЊИЖЕВНОСТИ¹

У овој раду ћемо сагледати мјесто и улогу Душана Матића и његовог дјела у систему српске књижевности, и са поетичког и са књижевноисторијског становишта. Као најзначајнију релацију из књижевноисторијске перспективе издвајамо однос српских надреалиста према француским надреалистима, гдје је и Матић незаобилазна карика. Главна хипотеза на којој ћемо засновати истраживање јесте да је Матићева улога, као једног од идеолога српског надреализма, у извјесном смислу умањивана и недовољно призната, нарочито у односу према Марку Ристићу, те да су, с тим у вези, његове заслуге немјерљиво веће за то што је европском надреализму осим у Паризу, друга централа била у Београду. Такође, указаћемо на оне поетичке вриједности Матићевог дјела и културолошка дјеловања, која су у великој мјери утицале на модернизацију и европеизацију српске књижевности и културе уопште, не само док је живио и стварао, него и касније.

Кључне ријечи: надреализам, београдски говор, постмодернизам, традиција авангарде, субверзивност, филозофија отворености, метафикција, постфолклор

I УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Авангарда у српској књижевности потпуно је изненађујући период у контексту два велика рата који га омеђују. Као један од најдинамичнијих периода у историји српске књижевности, идејно и

* zeljka.przulj@ffuis.edu.ba

¹ Рад је настао у оквиру четрнаестог кола Антологијске едиције *Десет векова српске књижевности*, као предговор избору из дјела Душана Матића.

стваралачки толико хетероген и богат, наспрам никад већих и монструознијих страдања у свијету и страдања Срба, дјелује нестварно и парадоксално у најмању руку. Иако је већина изама била кратког даха и чинило се да њихов стваралачки потенцијал није био интезитета свога превратничког замаха, већ је сагорио у њему без великих резултата, данас је очигледно да резултати нису изостали, него је била потребна одговарајућа временска дистанца да учини видљивим све оне понорне трасе модернизације којима дугује савремена књижевност у данашњем облику. Авангарда је изњедрила, за дотадашњу српску књижевност и културу, толико нетипичних личности умјетности и културе, образованих, вишеструко талентованих и отворених за промјене и дјеловање, најчешће младих људи. Један од њих био је и Душан Матић. У овоме раду ћемо преиспитати и реактуализовати мјесто и улогу његовог дјела у српској књижевности и култури из данашње перспективе и домета српске књижевности.

Душан Матић је један од оних српских књижевника на чије професионално усмјерење су у великој мјери утицала историјска дешавања у двадесетом вијеку. Први свјетски рат и повлачење преко Албаније до Грчке оставиће трајне посљедице на промишљање једног адолесцента, али захваљујући пребацивању у Француску и наставку школовања тамо, претрпљене трауме и незаборавни голготски призори из својеврсне жртве прерашће, ипак, у награду. Особите сензибилности за умјетност и филозофију, отворености за све видове културе, није могао остати равнодушан на авангардне промјене у књижевности, нарочито надреалистичке, које су се одвијале у Паризу пред његовим очима. Његово дјело у цјелини и понаособ у знаку је фрагмената, деструкције постојећих жанровских облика и њихове реконструкције у новом, матићевском руху, које је значило брисање граница на начин да се жанрови и врсте у његовим дјелима непрестано мијешају, надопуњују, градећи својеврстан хибридни жанр. Иако је био један од утемељивача београдске централе надреализма и веома активан када су у питању прилози у свим књижевним гласилима које је уређивао и у којима је сарађивао, занимљиво је да је своја прва самостална књижевна дјела објавио је тек у зрелим годинама: књигу есеја *Један вид француске књижевности* (1952) и збирку пјесама *Бајдала* (1954).

Сматрајући да је култура „додир оних уметничких и научних дисциплина са животом, са свакидашњицом људи, она је глачање њихових нарави и њиховог понашања кроз све мене и буре политичких и друштвених борби и ратова“ (Матић, 1969а: 116), имао је посебан однос према свим њеним видовима. Испуњавајући својесвр-

сну мисију, за осамдесет и двије године колико је поживио, није престао дјеловати на том пољу – бити истовремено и „учитељ“ и „учесник“ (Петров, 1980: 23–24). Дом Душана и Јелене Леле Матић, на адреси Војводе Добриња 26 у Београду, преко пута Ботаничке баште Јевремовац, био је један од оних салона интелектуалне и умјетничке мисли, какви су били салони Илића или Настасијевића и који су оставили великог трага у српској култури. Тридесет и девет година, од 1941. од када су становали, до Матићеве смрти 1980, ту се непрестано учило *разговором*. Гости у њиховом дому били су: Иво Андрић, Пол Елијар, Милан Коњовић, Мирољуб Тодоровић, Саша Петровић, Бранко Миљковић, Борислав Радовић, Јован Христић, Велимир Лукић, Васко Попа, Миодраг Павловић, Зоран Константиновић, Драшко Ређеп, Слободан Селенић; Петар Краљ, Ева Рас, Миша Јанкетић, Светлана Бојковић, Љубиша Самарцић и многи други, најчешће млади пјесници, глумци, сликари, архитекте. Сматра се да је, између осталих, остварио утицај на Миодрага Павловића, Борислава Радовића, Јована Христића, Божидара Тимотијевића, Вука Крњевића (Миљковић 1994: 188). Наравно, када је ријеч о врсти утицаја, јасно је да се „његов утицај, пре свега, ваља сагледавати као остварење многобројних могућности, зашто да не, ситуација, толеранције која није једино у складу са поимањем тзв. естетског плурализма, већ и коегзистенције различитих укуса, као сведочанство о културној разини.“ (Ређеп, 1988: 188). Једна је од оних фигура српске књижевности и културе које представљају индикатор промјена и развоја или како рече Христић „једна од савести наше књижевности која ће на овај или на онај начин – увек бити принуђена да прође испит његовог будућег погледа искоса. Као и Исидора Секулић, он можда стоји по страни; али је, као и Исидора Секулић, неизбежан.“ (1971: 19)

II МАТИЋЕВА ИДЕОЛОШКА ПОЗИЦИЈА У НАДРЕАЛИЗМУ

Одреднице у оквиру којих се дефинише Матићева позиција у српској књижевној историји у најкраћем гласе да је припадао надреализму и да су његове поетичке карактеристике пратиле и одражавале поетичке промјене у оквиру самог покрета, од поетско-експерименталног у оквиру преднадреалистичке и надреалистичке фазе, преко социјалног ангажовања, до нових модернистичких елемената који су сматрани неком врстом обнове надреализма односно постнадреализмом. Нема сумње да је тачно мишљење Јована Делића да се „Матић без надреализма не да прочитати, али се у надреализму не може исцрпети.“ (2014: 88). Надреалистички покрет

у Београду, сматран је теоријски најконкретнијим и најодређенијим покретом од свих покрета између два свјетска рата (в. Деретић, 2007: 469–470), својеврсним врхунцем српске књижевне авангарде представљајући „огроман скок да се достигну и остваре новине тадашњег времена“ (Капицић-Османагић, 1966: 7), а утолико значајнији јер се развијао паралелно са француским, нарочито у раздобљу од 1930–1932, када су практично чинили један покрет. Матић је дефинитивно један од тринаесторице који су га установили, али је за „главног идеолога и вођу“ сматран Марко Ристић. Поставља се питање да ли је Матићева улога у конституисању покрета, потцијењена и да ли је она, ипак, већа него што се до сада истицало? Док су Душан Матић, Растко Петровић и Александар Вучо били увелико у Француској, школовали се, а и упознали су француске надреалисте, Ристићево директно упознавање са француским надреалистима (први одлазак у Француску) пада тек у 1926. годину. Како и сам Матић говори, он је био на извору француског надреализма од самог почетка, од публикација мањег типа већ од 1919. које је слао у Београд Ристићу (1978: 2). Управо на тај начин су се почели објављивати кључни програмски текстови и други есеји француских надреалиста у српским гласилима, па онда и текстови београдске групе².

Матићеви текстови, и они који су писани са највише жара у моментима рађања покрета, у једном се разликују од текстова других надреалиста. У његовом дискурсу нема превратничког огорчења и непријатељског става памфлетског типа, није било обрачуна: „Матић не суди, него размишља о књижевности.“ (Палавестра, 2008: 72). Чини се да је у сваком тренутку код Матића постојала одређена мјера између поетичких и програмских циљева и средстава којима их је остваривао, односно да је све, ипак, надвисила универзална човјечанска патња коју умјетност треба да овјековјечи. Стога је од свих надреалиста остао „најмање гласни и наметљиви сапутник револуције“ (Палавестра, 2008: 72). Ни у ком случају, за разлику од Ристића, није прихватао могућност потчињености слободе стварања, нарочито ако је у питању потчињеност догми. И у дјелима која су

² Јован Делић такође задржава тај став: „Прије тридесет и пет година сам написао, и остајем при том и данас, да су њих двојица – Растко и Матић – били први посредници између париских и београдских надреалистичких, односно авангардних група, у преднадреалистичкој фази, у вријеме часописа *Пушеви*.“ („Пропланци ума и заумља“, у: *Багдала*, LVI, април–јун, бр. 500, 2014, стр. 89).

окарактерисана као ангажована, поема *Марија Ручара* или пјесма *Број 4-21-35*, превасходно одишу изузетним човјекољубљем и модерним пјесничким техникама. Зато је аргументован Матићев ауто-поетички став у коме каже да се пјесник „чак и кад пише ангажоване песме, не ангажује као песник, већ као човек члан једне заједнице, човек који, с времена на време пише и песме.“ (1969б: 245)

Очигледно да је између Матића и Ристића заиста постојало „тихо надметање за првенство у одређивању природе и смера надреалистичке побуне“ (Палавестра, 2008: 72) (наше истицање). Занимљиво је да Радован Поповић на више мјеста (2014: 15, 23, 27) у различитим контекстима потенцира да се Марко Ристић „као дете из угледне куће, наметао као предводник новотарија у књижевности Београда“ (13), нарочито том надреалистичком кругу. Наглашава да је Матић „увео“ у групу Љубишу Јоцића, али „да су га брзо одстранили јер се 'није уклапао' у диктатуру Марка Ристића“ (23). У складу са тим, заиста се тешко одупријети размишљању о потенцијалној судбини београдског надреализма „да је кренуо за Матићем“ (Палавестра, 2008: 402).

III О КОНТИНУИТЕТУ НАДРЕАЛИСТИЧКЕ ПОЕТИКЕ КРОЗ МАТИЋЕВО ДЈЕЛО И УТИЦАЈ

Говорећи о српском надреализму у контексту француског и у контексту авангарде, најчешће се говори као о појави која нема континуитет развоја. И Матић је у књижевној историји углавном препознат као стваралац који је поникао више у оквиру европске традиције него српске. У српској традицији, по израженим филозофским и интелектуалним особинама, извјесној дози песимизма, довођен је у везу само са Стеријом и Ракићем (Деретић, 2007: 478–479). Међутим, судећи по свим новинама са културног запада које су долазиле у ратничку Србију, примале се брзо и давале издашне резултате захваљујући, ипак, одређеним аутохтоним особинама језика, мелодије, стиха (нпр. александринац – српске пјесме дугог стиха), тако је и надреализам морао имати неке плодне коријене у претходним периодима, а тако особена комплексна, не подводива ни под које жанровске или друге оквире, појава Душана Матића, морала је имати макар духовне узоре у неким од књижевних претходника српске књижевне традиције.

О самој појави онога што ће се звати надреализмом можемо читати у луцидним промишљањима Станислава Винавера, преко којих су многи олако прелазили. Чувена је његова идеја *надграма-тике* као извјесног *надјезика* у смислу експериментисања са ријечима, њиховим спојевима и достизању суштинске говорне мелодије. Већ у есеју *Језичке могућности* који је објављен 1923. антиципира појаву онога што ће бити карактеристично за надреалистички приступ:

„Веза у емоцију или у осмех, у презир и у пребол нелогично састављених ознака и мисаоних крајњих супротности (први и једини корак учињен је у антитезама Виктора Игоа) изба-циће на видик и доведиће у кликтаво звучање таква полета и обима полета и горопада, стрмоглава и понора, да ће поезија, кроз ту музику, опет доживјети тријумфе, који су јој изгледали навек ускраћени“ (1975: 96).

С тим у вези је и његова теорија о *београдском говору*, говорној мелодији која прати и одражава сву сложеност живота савременог човјека. То је живи, разговорни језик који је динамичан, елиптичан, са могућношћу функционалног мијењања интонације – наратија у моменту прелази у иронију, антинаратију, а проза постаје поетски надахнута. За урбани београдски говор од значаја је и смијех који се креће од ироније до црног хумора, а Винавер је, као што знамо, био мајстор пародије.

Београд је Матићу значио много па је тако био и честа тема његових есеја или поезије („Писмо урбанисти Београда“, „Београд како га понекад видим“ итд.). Можда је његов однос према Белом Граду најпоетичније и најприсније осликан управо у тексту „Писмо урбанисти Београда“. Иако је формално и жанровски овај текст друкчије природе од Пекићевог романа *Ходочашће Арсенија Њетована*, чак и старији скоро деценију, и Матић је у њему, као и Пекић, предочио свој поклонички и љубавнички поглед, забринутост због нарушавања хармоније видика града, његове душе и патине која се огледа у Београду прошлости, садашњости и будућности. Осим тога, својим језиком и стилем је давао очигледан примјер винаверовског развоја урбаног београдског говора о коме је и експлицитно промишљао:

„Мени се чини да више од пола века, послушкујем како се такозвани 'београдски стил', настао тамо негде од Доситејевих писама, када је 1806. стигао у Србију и Београд, па до Богдана Поповића формирао, полако разснурива и 'нови београдски стил' се разграђује, добија пуноћу која превазилази уске оквире некадашњег такозваног београдског стила, храни се соковима из самих корена читавог нашег новог заједничког живота. Зато се данас у Београду писци свих варијанти и свих музичких језичких могућности налазе у својој сфери, јер културна атмосфера Београда и настаје из суочавања тих разноликости, које нас заплускују са свих страна.“ (Матић, 1987, интернет).

Када је ријеч о језику и стилу, Матић се од свих надреалиста издвајао по свом особеном начину разбијања језичких конвенција на свим нивоима од фонемског до синтаксичког, у трагању за запретним језичким значењима у колективној меморији: „Можда слободу треба потражити у коштаној сржи звука, као што је говорио Винавер.“ (1969в: 40). Препознатљиви су његови синтаксички паралелизми и говорни низови, којима је замијенио традиционални стих, поигравање са симетријом и принципом огледалског одраза, а мелодију је најчешће постигао понављањем и варирањем мањих језичких јединица. Тако је, заједно са Вучом, антиестетичким, субверзивним приступом, деформишући морфолошке и фонемске низове, пародирао и сам стваралачки принцип у пјесми *Зарни влак*, чија јединственост у том смислу, чини се, није превазиђена ни до данас. Називајући га „марљивим часовничаром“ који је цијелога живота „стрпљиво расклапао и склапао речи, синтагме и реченице“, Петковић сматра да је Матић „више него било који савремени српски песник заслужан за откривање и активирање големога ритмичко-мелодијског потенцијала у нашем обичном свакидашњем говору“ (2007: 98–111).

С тим у вези, занимљив је његов однос према Вуку Ст. Карацићу. Немали број пута Матић се позива на Вуков *Рјечник* и лексичко благо српског језика, што дефинитивно одређује његов веома свјестан стваралачки однос према језику као темељном идентитетском елементу, на једној страни, и језику као огромној меморији, ризници могућности и преображаја, на другој страни. Један од најчешћих мотива, примјера ради, у његовом цјелокупном стваралаштву је лексема „вјетар“ која представља смисао слободе и која се у виду пословице: „Да нема вјетра, пауци би небо премрежили“,

нашла и на челу анкете „Чељуст дијалектике“ у алманаху *Немоћуће* 1930. године.

Користећи Вуково објашњење лексеме „дошљаци“, Матић компонује читаву малу студију у вези са Укоковићевим истоименим романом – студију која има елементе лингвистичке, књижевноисторијске, компаративне и културолошке анализе. Доказује да је Ускоковић дао драматичан и трагичан нагласак „дошљацима“ управо због тога што Вук при одређењу ове лексеме није навео никакво подругљиво нити пежоративно значење, као што је имао обичај. Захваљујући „романсијерском смислу Ускоковићевом – он је осетио да је та реч „дошљак“ у Вуково доба означавала изузетну особу у једној датој средини, док ево нас сад у једном граду у коме огромну већину становништва треба означити том речи“ (1969г: 100). Поредџи Ускоковићево значење „дошљака“ са значењем теорије Мориса Бареса о „искорењеним“, Матић проширује релацију на саму литературу говорећи да „све што је било значајно и велико у модерним временима, дело је дошљака, искорењених.“ (102). Закључује да вриједност Ускоковићевог романа, више него у поетичким елементима, лежи у томе што је „наслутио да у том нашем дошљаштву лежи једно животно тесто из кога ће се умесити наш градски живот, који није имао никакве традиције, и да ће ти дошљаци, скупљени на ставама Саве и Дунава, морати својим голим рукама, на наковњу сопствених живота да кују врело гвожђе својих нових споствених регула етичких и друштвених, за свој нови заједнички живот, за живот новог града, чије су темеље у ствари они сами постављали, и поставили.“ (103) На овај начин посредно промишља и о основама *грађанског романа, грађанске литературе и културе* код Срба.

Сличну анализу проналазимо и у есеју „Погледај дом свој, анђеле“. Сасвим аутоматску, немотивисану асоцијацију на наслов Вулфовог романа при помисли на предстојећу изложбу културе Београда 20. вијека, доводи у везу са лексемама „дом“ и „анђео“. Елаборирајући да су ове ријечи још од Вуковог времена претрпјеле одређене измјене у значењу па више немају меланхоличне евокативности, већ су просто попримиле грађанска значења, закључује да се и прошлост, која ће бити представљена на тој изложби, на сличан начин, чини час тако далеком, час блиском, због времена из чије перспективе посматрамо. Познати прошлост, а језик је непресушна меморија, знати на чему почива култура, шта су јој коријени, значи лакше се суочавати са будућношћу. Закључује: „Дубоки смисао културе је да савлада трагедију. И да нађе човечанско разрешење нечовечним конфликтима, у природи и у човеку.“ (1969а: 121)

У једном од многобројних интервјуа наглашава упоришни став да „природа поезије произлази и из природе језика“ (Матић, 1978: 3), што значи да ни надреалистички језички експерименти не би успјели да српски језик нема потенцијал за такво нешто и да не постоје у српској књижевној традицији пјесници попут Кодера, Сарајлије, Костића, Диса, Винавера. Даље експлицира: „Свакако да у оцењивању и разумевању београдског и париског надреализма морамо узети у обзир и одређену врсту традиције. Рецимо, по мом мишљењу, надреализам код нас иде, можда, од Лазе Костића, али свакако од Диса.“ (1978: 3), чиме потврђује да се својеврсним *анти*традиционализмом утемељује *традиција* новог духа књижевности³.

Када је ријеч о страним ауторима који су формирали његово пјесничко биће, поред Лотреамона, Бодлера, Малармеа, и француске модерне поезије, истиче да је већ 1916. у Ници читао Витмена у француском преводу. И од њега је могао учити „образац“ неконвенционалних поетских струкутра, које, иако им се приговара једноставност и површност, ипак активирају дубока и суштинска значења. И српски и страни пјесници које је наводио као своју лектуру имају заједничку особину која одговара управо једном од основних одређења надреализма, а то је потпуна *субверзивност* која представља „постулат интегралне активности духа“ (Капицић-Османагић, 1966: 189) у процесу преображаја свијета. У том контексту Матић читавог свог животног и стваралачког вијека подржавао је и помагао афирмацију аутора који су у великој мјери окарактерисани као субверзивни или бар толико аутентични да су у времену појављивања дочекивани сумњичаво. Такву улогу су имали његови текстови о нпр. *Јавној ишци* Милана Дединца, Тину Ујевићу, Растку Петровићу, а допринио је афирмацији Миодрага Павловића, Васка Попе, Јована Христића, Зорана Константиновића и многих других.

Осим у домену жанровских облика и форме, субверзивност споменутих стваралаца и самог Душана Матића, огледала се управо у домену језичких облика. Показаће се да је то био пут модернизације поетског израза јер „у дијалектичкој корелацији језик – мисао – стварност, језик је непогрешив показатељ; на њему се проверавају и савремени дух и национално обиљежје“ (Мишић, 1963: 63). Када већ наводимо мишљење једног од српских антологичара савремене

³ О *традицији авангарде* видјети у: Тешић, Гојко (2009). *Српска књижевна авангарда (1902–1934): књижевноисторијски контекст*, Београд: Службени гласник.

поезије, који је у своју антологију уврстио Матићеве пјесме „Море“ и „Да именујеш сенке звезда“, нужно је подсјетити и на овај став:

„Добар дио нашег предратног, па и послератног модернизма не може ући ни у једну антологију, модерну или не, из простог разлога што се није у језику остварио. Растко Петровић, Црњански и Момчило Настасијевић, највећи наши песници између два светска рата, модерни су, не зато што су „применили“ модерне „форме“ и „технике“, већ зато што су у нашем језику открили неслућене могућности за преображај поетског израза.“ (Мишић, 1963: 63) (наше истицање).

У домену ставова о жанру романа, Матић је нарочито аутентичан, прије свега по свом релативизму, који се огледа, примјера ради, у опречности мишљења о Толстојевом поступку тражења модних журнала за модел хаљине Ане Карењине. Саркастично мишљење из двадесетих и тридесетих, које му је послужило као упориште против реалистичког романа, свјесно ревидира 1943, у чувеном есеју „Анина балска хаљина“, тако да тај поступак сада сматра дубљим, човјечним – нужним да би Толстој, као стваралачки медијум, заправо створио једну егзистенцију (Ану), која остаје и када се ријечи забораве. Управо на том примјеру показује разлику између пјесника и романсијера коју формулише овако: „Песник је онај који барата суштинама, и поредак речи у коме су се оне јавиле неприкосновен је; романсијер је онај који барата егзистенцијама и речи су ту да се забораве; да се не запамте, а у нама да живе и остану фиксирани само егзистенције које су речи евоцирале.“ (1969д: 139). Још је занимљивије његово тумачење Толстојевих ријечи да од Гогољевих *Мртвих душа* до Достојевског нема ниједно дјело које у потпуности одговара облику романа, пјесме или приповијетке, у правцу теорије о Толстоју као највећем романсијеру и, истовремено, првом поборнику *анџи-романа* (1969д: 137). Овај Толстојев став је, наравно, у вези са Матићевим авангардним схватањем теорије жанрова и граница међу њима, као и развоја модерног романа и модерне прозе уопште, чијим једним од неприкосновених твораца сматра Андреја Жидеа.

Несумњиво је велики списак Матићеве литературе која је могла утицати на формирање његовог особеног *погледа искоса*, како се то већ одавно и популарно каже, али његова аутентичност и даље суверено стоји наспрам свега тога: „Такав човјек умιο је да се напо-

ји на изворима и у мислима других. Али своје властите истине, открио је сам.“ (Капицић-Османгић 1966: 90)

IV НАДРЕАЛИЗАМ И ПОСТМОДЕРНИЗАМ

Матић је у читавом свом стваралаштву сматрао и нескривено истицао да је „надреализам био и остао став, духовни, интелектуални, уметнички, стваралачки.“ (1939: 80). Дакле за њега, у коначници, надреализам је метод посматрања стварности. У свом, колико нам је познато, последњем интервју, даје одговор на питање да ли је надреализам жив, које се непрестано намеће док читамо Матићева дјела: „Остало је оно што је главно, метода и начин како да се мисли, како да се гради, компонује и декомпонује. Надреализам може и данас да користи ономе ко хоће да уђе у његову суштину не у његове формуле, него у његове намере.“ (1939: 80) У том контексту могуће је пратити везе између његових доминантних стваралачких поступака у духу надреализма и *постмодернистичкој* поетичког арсенала.

Иако је Матићево дјело фрагментарно, разноврсно, сложено и отима се било каквој функционалној класификацији, један принцип је сасвим сигурно заједнички свим његовим појединачним текстовима и његовој појави уопште, а то је принцип *ошворености*. Његова филозофија јесте задата у оквиру прагматизма, али он није имао изграђен систем, нити га је настојао изградити. Филозофија је опет била само једна степенница у низу ка поезији, од које је увијек полазио, ка слободи духа. Филозофијом је настојао „продрети у дубине духа, недокучивих покретача мисли.“ (Поповић, 1980: 1, 4). Био је од свих надреалиста највише *ошворен* за сарадњу, што се понајвише види из коауторских радова са Александром Вучом, али и са Ђорђем Костићем, Оскаром Давичом итд. Миодраг Павловић сматра да тај принцип прераста у својеврсну *филозофију ошворености* која „превазилази оквири голог књижевног живота“ и постаје „прворазредна чињеница културе“ јер, на концу, Матић је „отворио је чак и свој дом“ (1981: 583).

На формално-поетичком плану, фрагментарност и разноврсност појединачних дјела отвара могућности према новим релацијама између жанровски различитих, границама раздвојених облика. Њихова композиција (од *Бајдале* до *Коначне јесени*), као и сложени нивои тумачења, одражавају принцип модерности, принцип *ошвореног дјела*. Такође, Матићева дјела воде интертекстуални дијалог између себе и са дјелима других аутора. *Циштиности*, као и коаутор-

ство уосталом, била је уопште одлика надреализма (Новаковић, 2002: 9). Сви текстови у којима се спомињу Павле Мрак и најмлађи Јагодић, засновани су на *мешафикцији* и, примјера ради, подсјећају на прозу Горана Петровића, са мотивом брисања граница између стварности и свијета књижевног дјела (нпр. *Сићничарница код Срећне руке*, *Осврто и околне приче* итд.):

„Има особа које никако да се сместе у живот... Слично је и са неким јунацима књига... Неке личности никако да уђу у књиге. Ништа то не смета што су измишљене. Измислиш их, па ти после не дају мира. Сем оног првог језгра измишљања, тог првог *fiat* маште, све остало, њихове радње, њихове речи, њихови покрети руку, исто су тако неизбежни и непредвидљиви као што су радње, осећања и речи појединаца у такозваном стварном животу.“ (Матић, 1969ђ: 25)

С тим у вези је и врло необичан *обрнути поглед на историју* у односу према појединцу. Према Матићевом мишљењу, а противно свим филозофским образложењима, појединац није тај који је смрвљен историјом, већ је *историја смрвљена од стране појединца*. Тај поглед, заједно са схватањем категорије времена као феномена без јасних граница, почетка и краја, темељна је подлога за преиспитивање историје. У домену књижевноумјетничких поступака, то је пут према *историјској мешафикцији*.

Интересантан феномен у вези са Матићевим дјелом јесте и начин усмјерености поруке (књижевног текста). Ко је читалац за кога он пише и кога је необично интезивно свјестан? „Понекад и сам себи поставим питање за које време човек треба да пише. Да ли за читаоце који ће доћи, или за оне које стваралац не може ни да наслути. А можда чак и за даља поколења“ (1980: 39). Очигледно и за даља поколења јер у његовим ставовима попут оних који истичу у први план „тандем читалац-писац“ ми препознајемо начело које ће на велика врата ући тек са постмодерном књижевношћу. Још од ранијих својих дјела, нпр. коауторске поеме *Марија Ручара*, стално је присутно инсистирање на својеврсном дијалогу. Најчешће је изражено другим лицем јединице, инвокацијом, која не само да привлачи читаоца на присну идентификацију са лирским субјектом и носиоцем промишљања, већ га готово провоцира на „учешће“. Таквих је примјера много код Матића, а навешћемо само неке од текстова из *Бајдале*: „Мутан лов у бистрој води“, „Читав један дан! Не изгледа ли вам каткада да му никада нећете сагледати краја?“, „Само пева тајни пламен“ итд. Нарочито у *Ручари* и „Само пева тајни пламен“ тај

дијалог је повезан и са формом и потребом извођења па је *Марија Ручара* жанровски одређена као хорска поема, а уз „Само пева тајни пламен“ додата је напомена да ријечи које су наглашене у загради треба да говори други глас и то тако да опет апострофирају читаоца: „Неопходно је да се вашем гласу, код читања, придружи други глас, који изговара речи у загради.“ (1964: 251) (наше истицање). Драмски елементи и потенцирање потребе сценског извођења проистичу из својеврсне синкретичке природе надреализма, односно *интермедиталности* на којој ће постмодерна инсистирати у великој мјери. Пропратни коментари и напомене овог типа, занимљиви су што се налазе и у самом садржају *Бајдале*, који га чине антитрадиционалним. По своје карактеру и функцији потпуно одговарају ономе што ће касније наратолози назвати *паратекстуалним* елементима, којима се фокус помјера управо на *рецепцију* дјела и појачава интеракција са читаоцем. Више пута споменута поема *Марија Ручара* са данашње дистанце представља текст специфичног аналитичког потенцијала. У контексту раније реченог занимљиво је запажање Биљане Андоновске, да су лирски императиви који претходе „крађи“ и убиству у поеми, израз „магијске инкантације“, „својеврсни језички перформанс и гатка Марије Ручаре“, чија је функција „позив природи и материји на саучешће у преступу самоодржања“ (2017: 12). Дакле, већ тридесетих година у српској књижевности, захваљујући инвентивности Матића и Вуча, ми можемо препознати елементе *постфолклора*⁴ односно феномена треће културе – оних творевина које су спонтано настајале урбанизацијом⁵, смјењивањем и укрштањем културних модела. Да је евидентан утицај урбанизације која подразумева и развој медија у области комуникације, види се по дискурсу огласа, натписа, прогласа. Елементи постфолклора видљиви су и у митологизацији простора, како Маријине радничке, приземне и једине собе, угла Челопечке и Захумске улице, па тако и опште метонимијске слике „ноћи која не спава“. Град уочи убиства наликује каквом вампирском створењу које се неће смирити док крв не потече, што доказује да „архаични механизми митологизације простора, који су постојали у руралним условима, дијелом задржавају своју важност у разумијевању града и то у мотивима у вези са

⁴ В. у: Неклюдов, Сергей (2003). *Современный городской фольклор*. Москва: Российский государственный университет, стр. 5–24.

⁵ В. у: Радуловић, Немања (2017). „Урбане легенде Београда. Дијахронијски поглед“, у: *Књижевна историја XLIX*. Београд: Филолошки факултет Београд, стр. 9–38.

висинама и тамницама, таванима и подрумима“ (Плакаловић 2021: 55). И поред тога што је *Марија Ручара* окарактерисана као идеолошки ангажована, она показује да су „закони слободног духа“ ипак били изнад ангажмана. Некога као што је Марија, без имало напора можемо замислити пред собом и данас, дакле потпуно ван идеолошког контекста, што говори у прилог тврдњи да је код Матића (и код Вуча), постојала „потреба да се уметнички феномени сагледају у целовитости њиховог дејства и у пуноћи његовог постојања и, нада све, хуманистички однос према човеку и животу из којег је таква духовна позиција једино и могла произаћи.“ (Поповић 1980: 1, 4)

V ЗАКЉУЧАК

Сагледавање Матићевог дјела из данашње позиције српске књижевности и у поетичком и у књижевноисторијском смислу, а на узорку текстова корпуса и литературе које смо представили, показало је да је заиста улога Душана Матића у цјелини, од првог написаног текста, директне везе са француским надреалистима до *ошваран*ја свога дома и подстрека младим умјетницима, била ако не већа, а онда сигурно много сложенија и дуготрајнија него што је то сматрано. Чак и из његовог погледа на надреализам као извјесни метод посматрања стварности и настајања умјетности, огледа се непоновљивост једног умјетничког духа и она врста несебичности даровитих појединаца, која се најбоље потврђује у карактеру савремене умјетности и културе у коју су утиснули свој вјечити траг. *Предвиђање литературе*, као један од критеријума које Матић, наравно, није сматрао чврстим када су у питању естетске вриједности и истине, али га је испитивао на појединим примјерима националних и свјетских књижевних дјела. Том приликом наглашавао је да је важан показатељ вријеме, али не да покаже на трајање дјела, трајање као такво, „већ на трајање које треба да покаже да је дело предвидело будућност и да у појавама стварности, у догађајима стварности и историје, потврди своју естетску истину или не“ (1969е: 88). Матићево цјелокупно дјело, по својој поетској и филозофској, ненаративној природи углавном, није ни могло предвидјети неки догађај у овом контексту. Међутим, сложићемо се да је свим својим аутентичним особинама, а о некима смо говорили, у великој мјери усмјерило, рећи ћемо и *предвидјело* карактер савремене српске књижевности.

Извори

- Матић, Д. (1964). *Бајдала*. Београд: Нолит, 251.
- Матић, Д. (1969а). Погледај дом свој, анђеле. *Пројланак и ум*. Београд: Нолит, 114–122.
- Матић, Д. (1969б). Мислим, дакле, постојиш. *Пројланак и ум*, Београд: Нолит, стр. 245.
- Матић, Д. (1969в). Белина, тишина, ветар. *Пројланак и ум*. Београд: Нолит, 37–45.
- Матић, Д. (1969г). Пут у Јасну Пољану. *Пројланак и ум*, Београд: Нолит, 134–138.
- Матић, Д. (1969д). Најмлађи Јагодић. *Пројланак и ум*. Београд: Нолит, 25–37.
- Матић, Д. (1969ђ). Ускоковић и Београд. *Пројланак и ум*. Београд: Нолит, 97–114.
- Матић, Д. (1969е). Литература и предвиђање. *Пројланак и ум*. Београд: Нолит, 85–97.
- Матић, Д. (1978). Задржавам право да тражим. *Поља: часопис за културу, уметност и друштвена питања*. Год. XXIV, бр. 237, новембар, разговарао Јован Зивлак, 2–3.
- Матић, Д. (1980). Од поезије не треба падати у несвест. *Књижевне новине: лист за књижевност, уметност и друштвена питања*. Година XXXII, број 611, Београд, 26. септембар 1980, разговор водио Душан Станковић, 39.
- Матић, Д. (1987). Књига је света ствар. *Нин*, 22. 2. 1987, разговарао Слободан Вуковић, *Књига је света ствар* (vijesti.me). Преузето 21. 3. 2022.

Литература

- Андоновска, Б. (2017). Тело, дискурс и идеологија у поеми Марија Ручара Душана Матића и Александра Вуча. У А. Ранчић, М. Дудић и И. Попадић (Прир.), *Матићева оледала: зборник научних радова и есеја са округлог стола 35-их Матићевих дана* (4–12). Ћуприја: Народна библиотека „Душан Матић“.
- Винавер, С. (1975). Језичне могућности. У П. Зорић (Прир.), *Криптички радови Станислава Винавера* (66–112). Нови Сад: Матица српска, Београд: ИКУМ.
- Делић, Ј. (2014). Пропланци ума и заумља. *Бајдала*, LVI, април–јун, бр. 500, 81–90.
- Деретић, Ј. (2007). Надреализам. У *Историја српске књижевности* (469–470). Београд: Требник.

- Капицић – Османагић, Х. (1966). *Српски надреализам и његови односи са француским надреализмом*. Сарајево: Свјетлост.
- Миљковић, Б. (1994). Песник материје. У *Кришчари о Машићу: антологија студија, есеја и кришча о Душану Машећу*. Предговор, избор и напомене Милосав Мирковић (180–225). Нови Сад: Прометеј; Ѓуприја: Матићеви дани.
- Мишић, З. (1963). *Реч и време: џесничко искуство*, Београд: Нолит.
- Некљудов, С. (2003). *Современный џородской фольклор*. Москва: Росийский государственный университет, стр. 5–24.
- Новаковић, Ј. (2002). *Тилологија надреализма*, Београд: Народна књига: Алфа.
- Павловић, М. (1981). Душан Матић, данас. У *Есеји о српским џесницима* (582–591). Београд: „Вук Караџић“.
- Палавестра, П. (2008). Раскол критичке свести. У *Истџорија српске књижевне кришча II* (401–457). Нови Сад: Матица српска.
- Петковић, Н. (2007). Матићево песничко искуство. У Д. Хамовић (Прир.), *Словенске џчеле у Грачаници: оїледи и члани о српској књижевности и кулџури* (98–111). Београд: Завод за уџбенике.
- Петров, А. (1980). Душан Матић – учитељ и учесник. У *Поезија данас* (23–34). Београд: Вук Караџић.
- Плакаловић, А. (2021). Постфолклорне митолошке парадигме у прози Владимира Кеџмановића. *ЛИК: часопис за лиџературу и кулџуру*, 7 (11), 47–93.
- Поповић, А. Б. (1980). Муњевити мир – ипак. *Књижевне новине: листи за књижевност, уметност и друшћвена џишћања*, XXXII, 610, 1–4.
- Поповић, А. Б. (1980). Муњевити мир – ипак. *Књижевне новине: листи за књижевност, уметност и друшћвена џишћања*. Година XXXII, број 610, Београд, 12. 9. 1980, 1–4.
- Поповић, Р. (2014). *Прича о Душану Машећу*. Нови Сад: Прометеј.
- Радуловић, Н. (2017). Урбане легенде Београда. Дијахронијски поглед. *Књижевна истџорија XLIX* (9–38). Београд: Филолошки факултет Београд.
- Реџеп, Д. (1988). Истинито јутро Матићеве јесени. У *Коначна јесен* (169–199). Београд: Просвета; Загреб: Глобус.
- Тешић, Г. (2009). *Српска књижевна авангарда (1902–1934): књижевноистџоријски контекст*. Београд: Службени гласник.
- Христић, Ј. (1971). Предговор. *Бишча око зида: избор шекстова Душана Машећа*, Српска књижевност у сто књига (7–25). Нови Сад: Матица српска; Београд: СКЗ.

Željka V. Pržulj

THE ROLE OF DUŠAN MATIĆ IN THE EUROPEAN DEVELOPMENT OF SERBIAN LITERATURE

Summary

When analysing the literary work of Dušan Matić from today's positions in Serbian literature, in the poetic and literary-historical aspect, on this corpus, it showed that their function is, if not bigger, then certainly much more complex and longer lasting than previously thought. Even from his view of surrealism as a certain method of observing reality and the creation of art, the inimitability of an artistic spirit and the kind of selflessness of gifted individuals is reflected, which is best confirmed in the character of contemporary art and culture in which they left their eternal mark. Matić's entire work, due to its mostly poetic and philosophical, non-narrative nature, could not even foresee an event in this context. However, we will agree that with all its authentic features, some of which we have talked about, it largely directed, we would say even predicted, the character of contemporary Serbian literature.

Key words: surrealism, Belgrade speech, postmodernism, tradition of avant-garde, subversiveness, philosophy of openness, metafiction, postfolklore

СЛОВЕНСКИ ЈЕЗИЦИ И КЊИЖЕВНОСТИ
У СВЈЕТЛУ САВРЕМЕНИХ ПРОУЧАВАЊА
ПИСАЦ И КРИТИЧАР
СМРТ КЊИЖЕВНОСТИ

SLAVIC LANGUAGES AND LITERATURE
IN LIGHT OF CONTEMPORARY STUDIES
THE WRITER AND THE CRITIC
THE DEATH OF LITERATURE

ЈОВАН ДУЧИЋ И МИЛОРАД Ј. МИТРОВИЋ (Дучићева критика Митровићеве поезије)

Циљ овог рада је да се укаже на полемички интони-
рани есеј „Милорад Ј. Митровић“ Јована Дучића, који је и
поред своје оштрине и изречених неистина, у књижевној
критици најчешће бивао прећуткиван, а касније навођен
само као примјер за сукоб *стари* и *нови* начина пјевања.
Јован Дучић, изразито оштар у осуди свога *сајушника*, нај-
прије критикује боемски живот и песимизам претходника
по слави, а потом обезвређује готово цио пјеснички опус
Милорада Ј. Митровића, оспоравајући му оригиналност и
вриједност. Поменути есеј је првобитно објављен у *Српско-
хрватском алманаху* за 1911. године, а Дучић га је касније,
припремајући за штампу књигу *Моји сајушници* (1951), до-
радио и измијенио, тако да смо се у реконструкцији њего-
вог контекста служили и првом и другом – коначном вари-
јантом текста.

У раду показујемо да је Дучићев текст о Митровићу,
по свом основном усмјерењу, заправо скривена полемика
са критичарем Јованом Скерлићем. Наиме, да Скерлића
није било, сумњамо да би Дучић писао овако оштро о свом
претходнику по слави, који је већ био на путу заборављања када
је есеј објављен у *Српско-хрватском алманаху* и који је био
готово заборављен у критици, у тренутку када је Дучић
знатно проширио текст, прожет једнаком обрачунском
страшћу.

Кључне ријечи: есеј, полемика, Јован Скерлић, кри-
тика, епиграма

* mirjana.lukic@ffuis.edu.ba

Пјесници српске модерне, за разлику од њихових претходника, изузев Лазе Костића и Војислава Илића, исказали су велико интересовање за књижевна питања на европској, а нарочито на српској књижевној сцени. Појединци попут Јована Дучића, Милана Ракића, Светислава Срефановића, Симе Пандуровића, Милана Ђурчина, Вељка Петровића и др., бавили су се књижевном и позоришном критиком, књижевном историјом и теоријским питањима умјетности, пишући у том погледу различите радове: од биљежака и приказа до огледа и студија. Њихов пут успјешно су слиједили скоро сви писци Младе Босне.¹ Критика писана из пера пјесника представљала је знак нове учености и евидентно супротстављање професионалној универзитетској, тј. догматичарској критици, ономад предвођеном појавама Јована Скерлића и Богдана Поповића. Можда је у том погледу најзанимљивији и најособенији есејистички рад Јована Дучића. Овај књижевник је, подсјећања ради, крајем XIX и почетком XX вијека написао више приказа књига савременика, објављиваних у *Зори*, *Босанској вили*, *Срђу*, *Полицици*, *Делу*, *Словенском јују*, *Новом времену* итд. Након осврта, Дучић показује велико интересовање за књижевни есеј, исписујући и објављујући низ запажених радова о Бори Станковићу (*Српски књижевни тласник*, 1907), Владимиру Видрићу (*Српско-хрватски алманах*, 1910), Милораду Митровићу (*Српско-хрватски алманах*, 1911), Петру Кочићу (*Босанска вила*, 1911; друга верзија штампана у *Леттојису Маџице српске* 1912), Исидори Секулић (*Српски књижевни тласник*, 1914). Нешто касније писаће, ништа мање успјешне, есеје о Иву Војновићу, Алекси Шантићу, Иву Ђипику и Милети Јакшићу.

У писму Петру Кочићу из Жене 1906. године, Дучић први пут говори о намјери да напише књигу *Књижевне импресије I. Моји врсници*. О *врсницима* Дучић жели да „рече нешто без лажи која нигдје није одвратнија него у књижевности и нигдје, међутим, више акредитирана него у нашој књижевности гдје се нико не зове својим правим именом“ (Дучић, 1969: 435). Осим очигледне намјере да изнесе сопствене погледе и ставове *без лажи*, Дучић у писму исписује и обресе свог критичког метода:

¹ На примјер, Димитрије Митриновић и Милош Видаковић иза себе су оставили највећи број радова из књижевне критике и есејистике. Митриновић показује и најшире интересовање, те пише различите текстове, од неколико програмских чланака, преко књижевних огледа до текстова о изложбама ликовних умјетника.

Моја критика неће бити ни професорска ни догматична, ни претенциозна критика која држи да је рекла о некоме и нечему пошљедњу ријеч. То су есеји које пишем са љубављу. Пише их човјек који од критике не прави занат, у доба када је од ње направљен занат, то су импресије добивене од људи са којима имам дубоку интимну заједницу душевну, и књи-гама с којима сам се спријатељио и сродио. Поменути писци разнородни на много начина, нуде ми једно бескрајно задовољство да о њима говорим (Дучић, 1969: 435).

Дучић за живота није остварио замисао о публиковању рукописа. Књига есеја *Моји сапушници*² објављена је тек 1951. године у Чикагу. Појава овога дјела, као и деценијски рад њеног аутора, изазвали су велику пажњу ондашње културне јавности. Одувијек су биле занимљиве оцјене једног писца о дјелима других стваралаца, нарочито због тога што су оне представљале и један од начина за изражавање властите критичке поетике. Из наведеног одломка писма упућеног Кочићу, дало би се рећи да Дучић „есеј негује поглавито из двоструког осећања: отпора према званичној критици и љубави према одабраним савременицима“ (Витошевић, 1975: 212). Међутим, поставља се питање да ли је Дучић заиста у есејима показао љубав према одабраним савременицима, или је пак на примјерима неколицине њих показао нешто сасвим друго? Напоменућемо да су Дучићу највише били интересантни приповједачи и пјесници који стоје на размеђу *старој* (романтичарског) и *новој* (модернистичког) начина изражавања³ и пјевања. На основу анализе дјела одабраних сапутни-

² План за коначну верзију књиге, наслов и писце које ће она обухватати, Дучић је забиљежио на корицама свеске *Моји сапушници I*, пронађене у његовој требињској заоставштини.

³ Треба истаћи и то да је Дучић у неколико наврата износио оштре осуде српске сеоске приповијетке и родољубиве поезије. Пишући о Јанку Веселиновићу у два наврата, он првобитно истиче његове приче као најмилије штиво и бодри га у даљем раду, да би касније, у есеју о Петру Кочићу потпуно осудио утицај фолклора и српску сеоску причу у цјелини: „Наша сеоска приповетка, то је једна наша национална предрасуда. Она је, ваљда, једини део наше књижевности који нас представља као да правимо први корак од примитивне скаске ка уметничкој литератури“ (Дучић, 1912: 70). Овакви увиди навели су Драгишу Витошевића да забиљежи како у српској књижевности никада није било примјера „да се један писац толико преобрази, да се тако до краја одрекне своје јучерашњице, да све што је некад хвалио почне осуђивати, и обратно – хвалити све што је осуђивао“ (1975б: 298)!

ка, каткад и вредновања њихових личности, износиће Дучић сопствена критичка начела.

Есеј о пјеснику Милораду Ј. Митровићу, писан у три верзије, можда најбоље открива тај судар традиционалног и новог, као и два различита поимања живота и пјесништва. Први пут је штампан у *Српско-хрватском алманаху* 1911. године; његова друга, незнатно измијењена варијанта, налази се међу хартијама Дучићеве требињске заоставштине, а трећа и коначна верзија есеја објављена је у књизи *Моји сајушници* (1951). Разлике у текстовима, осим у композицији и развијању појединих тема, највише су уочљиве у обиму и закључцима. Есеј објављен у *Српско-хрватском алманаху* је подијељен у два дијела и три пута је краћи од његове варијанте у америчком издању, сачињене од шест поглавља, која доносе разматрања о београдској средини, њеним боемима, француским уклетим пјесницима и дендизму, те односу српских пјесника и Запада. Дучић не само да је мијењао закључке, него је студију једног случаја проширио на цијелу генерацију београдских писаца, „који су, сви редом, личили један на другог“ (Дучић, 1969: 19).

Захваљујући статусу који је Јован Дучић стекао као један од најзначајнијих представника српске поезије с почетка XX вијека, овај есеј је, и поред своје оштрине и изречених неистина, најчешће бивао прећуткиван, а касније навођен управо као примјер за сукоб прошлог, тј. овјешталог и модерног пјевања. Књижевни историчар Миливој Ненин прецизно биљежи да „посебно погубни, по књижевне историчаре, су они текстови који су своју полемичност, поред карикатуралне заострености и неистина, заснивали и на прећуткивању“ (2005: 205). Један од тако интонираних текстова, по Ненину и један од најпроблематичнијих у српској књижевности, сигурно је овај Дучићев о пјеснику Милораду Митровићу. „Није никакво посебно откриће ако кажемо да је пишући о Милораду Митровићу Јован Дучић заправо писао о себи“, закључује Ненин (2005: 205). Неопходно је, дакле, реконструисати контекст.

Након што је у *Мојим сајушницима* одредио критеријуме по којима ће вредновати стваралаштво једног аутора, истакавши у први план три творачке снаге (срце, мисао и фантазију), Дучић есеј почиње причом о срцу, тј. о Митровићевој „једноставној и непорочној души“, због које га је, како каже, *волео*. С обзиром на то да је есеј први пут штампан само четири године након Митровићеве смрти, овакав Дучићев исказ не треба да изненађује. Зачуђујуће је, међу-

тим, то што Дучић подвлачи како је Митровић вјеровоа да је бард своје нације и „пијани грађанин своје републике“:

Постао је био и боем, живећи, при крају XIX века, и пио немилице, а не зато што је то било у његовој чедној природи и укусу, ни што му је грло горело, ни, најзад, што су такве биле навике у кругу његових пријатеља и свакидашњих другова, него постао је боемом зато што се до његовог времена уопште веровало да писац мора бити бард своје нације, и пијани грађанин своје републике“ (1969: 10).

Дучићу ће Митровић боем бити повод да каже нешто више о српској боемији, и уопште о Србији и пјесништву с краја XIX вијека. Пјесници из београдских *Дарданела* и Скадарлије, по њему, себе су називали боемима из неразумијевања. Са висине на коју се попео да би боље видио једну генерацију „неоспорних талената“, Дучић је закључио како су ти тобожњи боеми живјели „без библиотека, без страних језика, без далеких путовања“, без жеље за стицањем културних навика и најважније, „презирали [су] остале писце који су друкче изгледали него они сами“ (1969: 10). Још поразније изгледа та слика српске боемије када је Дучић, у пренаглашавању и јаком контрасту, самјери са оном из Париза, односно када се присјети француских уклетих пјесника. Очигледно је критичар боему строго везивао за Француску, и то за Париз деветнаестог вијека, и строго одређену групу пјесника. Помињући Анрија Миржеа, Дучић је несумњиво имао на уму његове *Слике из живота боема* (*Scènes de la vie de Bohème*) и познату тврдњу да боема може постојати само у Паризу. Дучић критичар даје и своју дефиницију боема, по којој је он човјек са маргиналије друштва, отуђени антибуржуј и одметник од друштвених принципа, немаран према самоме себи и својим парам, чак и према свом здрављу (Више у: Дучић, 1969: 12). Парадоксално, све ово био је пјесник Милорад Митровић. С друге стране, Дучић тврди да, као што је у Срба остао неостварен тип дендија, тако исто „Срби нису имали своје боемско друштво“:

А наши београдски »боеми« оне периоде, крајем прошлог и почетком овог XX-ог века, били су кафански људи и ноћници, понекад разуздани, а по који пут манијаци, али никада »боеми«. Мислим на Војислава Ј. Илића, Радоја Домановића, Јанка Веселиновића, Милорада Митровића, Сремца, Брзака и њихово друштво (1969: 11).

Истина, биљежи Дучић, сви они мрзили су *ћифше*, али су зато за њих и писали, и са њима друговали и пјевали им по кафанама, као на примјер Јанко Веселиновић. У کاریкирању призора из српског бојског живота, Дучић стаје на реченици како су ти српски бојски живот провели у добрим ручковима и у громким здравицама, све док, у смрти, „нису попадали један поред другог, са чашом у руци, као сватови“ (1969: 13).

Није тешко открити да Дучић, указујући на несрећен и географски скучен живот својих претходника, говори о сопственој дисциплини и тешком кабинетском раду на пољу риме и ритма.⁴ Док је он путовао, учио и усвајао европски дух, наведени књижевници су уживали пун конформизам у Београду и ондашњој периодици и гледали, како каже, „у нас, друге савремене писце стихова, нешто новије људе по навикама, који смо се враћали из француских школа, као на одроде: кад год запева певац у Паризу, ови зевају у Београду“ (1969: 16–17)! У наредним редовима описаше Дучић и како су Срби замишљали Европу – то је она представа мрачне провалије у коју се преко Савског моста прелази код Земуна, а потом од Земуна даље до краја свијета.

Судећи по редовима који слиједе, Дучић је овако поражавајућу слику Србије XIX вијека и њене бојске припреме као декор који би појачао Митровићев конформизам и предодређеност за успјех. Митровићеви савременици, да су били у животу, као и сам пјесник, остали би збуњени реченицама које Дучић исписује у његову биографију:

„Милорад Ј. Митровић, по оцу Требињац из Придвораца, био је целог живота богат човек, савестан судија, добар члан београдске породице, коју, уосталом, никад у животу није напуштао“ (1969: 14).

Ова реченица спорна је из више разлога. Најприје, Дучић тада није могао бити члан београдске пјесничке породице, јер на њега, како каже, *човјека са новијим навикама*, она је гледала као на *одрода*. Друго, Дучић је, као и Митровић, поријеклом Требињац – и ту почиње његов такмичарски дух. Два пјесника, наиме, не улазе у живот и књижевност са истим шансама. Први је прешао далек пут од Требиња преко Париза до Београда, а други је био, у мјесту рођења и уз

⁴ Пјесник није, тврди Дучић, ни кафанска разбирка, нити шумски човјек, већ кабинетски радник и учени занатлија на тешком послу риме и ритма (1969: 16).

помоћ београдске породица, предодређен за славопој. Дучић ће се на том путу, видјећемо касније, спотицати о Скерлића, који је опет друговао са Митровићем. И поред тога, старији пјесник је готово заборављен, а Дучић је успио, и то у тренутку док испишује текст, пун негативног набоја и обрачунског жара.

Међутим, и даље је нејасно зашто Дучић пише да је Милорад Митровић био цијелог живота богат човјек, савјестан судија и добар члан своје породице, и то београдске, што је Јовану Дучићу веома стало да нагласи. Ови наводи далеко су од истине. Митровић је, на-име, због сукоба са режимом стално остајао без посла и више је времена провео на улици него у државној служби. Такође, био је непоткупљиви демократа што га је доводило у непрестани сукоб са режимом Обреновића. Поглед на свијет изградио је још као гимназијалац на идејама Светозара Марковића, а политички их је артикулисао раним уласком у Радикалну странку. Политиком се никада није активно бавио, али је припадао „групи демократски и опозиционарски настројених књижевника окупљених за време тзв. владановштине око породичног листа Јанка М. Веселиновића *Звезда*, а после же-нидбе Александра Обреновића са Драгом Машин око листа само-сталних радикала *Огјек*.“ (Влатковић, 1987: 101) Своје политичке ставове пјесник је јасно манифестовао у политичко-сатиричним пјесмама, а због оштрог пера неколико пута је отпуштан из државне службе.

Милорад Митровић први пут остаје без посла 1894. године, на-кон честитке коју је у *Огјеку* упутио Радикалима због иступа из Владе. Власти су му одговориле једнако – прогласом у *Званичним срп-ским новинама* отпуштен је из службе. Након тога, 1903. године, због непотписане пјесме „Ноћ“, за коју је полиција вјеровала да је Митровићева, поново бива без посла. Пјесму је испјевао Тодор. Љ. Поповић, али Митровић кривицу прима на себе.⁵ Након објављива-ња поменуте пјесме Митровић је три године био без посла у држав-ној служби. Живио је у Београду као слободан књижевник, сарађују-ћи са бројним листовима и часописима, а највише је објављивао у *Звезди* – опозиционом листу Јанка Веселиновића. Указом од 17. марта 1901. године враћен је у државну службу као судија Првосте-пеног суда у Шапцу, одакле је премјештен за секретара Апелацио-

⁵ О овој теми више видјети: Горан Максимовић, „Милорад Ј. Митровић и Тодор Љ. Поповић (Једно књижевно пријатељство из бојског Београда на крају 19. и на почетку 20. вијека)“, у: *Зборник Машице српске за књижев-ности и језик*, Нови Сад: Матица српска, књ. LVIII, св. 2, 2010, стр. 329–338.

ног суда у Београду, да би поново био отпуштен 1903. године као противник владајућег режима. Те године Митровић објављује *Пригодне њесме* у којима штампа и пјесму „Госпођа Дибари“, испјевану још 1897. године. Овај пут у пјесми се препознала краљица Драга, па се и тај режим са пјесником обрачунао на један крајње перфидан начин. Пјевање о српској краљици и наговјештавање пропасти реакционарне владавине није могло остати некажњено. Повод за наредно отпуштање из службе влада генерала Цинцар-Марковића је потражила у једном пјесниковом неслужбеном разговору са чешким родољубом и антиаустријским борцем Вацлавом Клофачем. Овај догађај је описао сам пјесник у изјави коју је дао поводом писања неких листова о немилу случају (*Огјек*, 29. марта 1903. године), а занимљиво је и то да је Митровић био убијеђен како га је денунцирао Бранислав Нушић.⁶

Дакле, оно што је Дучић писао о Митровићу – цијелог живота богатом човјеку и савјесном судији, није тачно. Није тачно ни то, а потврђује нам Милан Јовановић Стоимировић, да никада није напуштао „своју београдску породицу“:

Он је био гоњен, па је служио по судовима у Ужицу, Чачку, Смедереву и Књажевцу, док, најзад, није постао судија. Али и као такав био је отпуштен из политичких разлога, да се тек 1900. мало смири у Шапцу, а затим добија место секретара Апелационог суда у Београду, на коме положају бива поновно отпуштен, па враћен, да на њему и умре, 1907, са једва пуних 40 година (1971: 377).

Није могао Дучић, који је са пуном пажњом читао периодику из Србије, остати ускраћен за информације о прогонствима свог претходника по мјесту са кога га је убрзо истиснуо. Милан Кашанин је у књизи *Сусрећи и њисма* забиљежио како се Дучић по доласку из иностранства распитивао за „нове књиге, за старе писце, за познате

⁶ Прозвани лист *Србин* се поводом пјесникове изјаве огласио отвореним писмом, у коме се наводи како је уредник листа детаље разговора чуо од двојице службеника Пресбирео – Ђуре Костића и Светозара Ристића, који су у кафани „Касина“ сједили у близини стола за којим су разговарали Митровић и Клофач. Према томе, највјероватније да Нушић није денунцирао Митровића, него они који су били послати да прислушкују тај разговор. У истом броју *Србина* у коме је штампан одговор Митровићу, „објављена је и вест да је краљ Александар власника и одговорног уредника листа Јована Стојановића одликовао Орденом Св. Саве IV реда“ (Влатковић, 1987а: 108).

часописе, иако не увек без малиције и хумора“ (1974: 98–99). Тешко је данас разумјети разлоге због којих Дучић није, макар и у коначној варијанти есеја, отклонио очигледне неистине, изречене на рачун Митровићевог приватног живота. Пјесникова поезија у вријеме процвата симболизма, анахрона и готово заборављена, могла је сама по себи бити повод за расправу. Осим ако тиме није имао намјеру да истакне Митровићев тобожњи лагодни живот и предодређеност за успјех.

Како год, у есеју о Милораду Митровићу најбоље је дошао до изражаја сукоб традиционалног и новог, два различита концепта пјесништва и два различита поимања живота, чиме се покушава потиснути старо – фолклорно и увести ново – западноевропско. Отуда Дучић посматра Митровића као распрострањену пјесничку парадигму, као један школски примјер и историјски образац једне врсте врло раширеног начина писања и пјевања. Оцјењујући његово пјесништво као пуко епигонство, а при томе заборављајући да је и сам стварао у границама Војислављеве естетике, Дучић главно пјесничко упориште препознаје у Змају, „највећем лирском пјеснику свога времена“ (1969: 19). И док Змаја види као централну личност српске поезије, у Митровићу види само пјесника „који је рођен да остане вечитим учеником“ (1969: 20).

Пуно признање Дучић одаје Митровићевим баладама. Преузимајући оцјену Јована Скерлића и Бранка Лазаревића, он каже да су то „до сада најбоље баладе српске књижевности“, али додаје да „немају нарочитог колорита, ни нарочитих обрта, ни боју земље и времена које описују али имају живота, и имају увек добру фабулу која правилно почиње и правилно свршава“ (1969: 35). Међутим, поред наведеног, Дучић истиче да су сасвим испјеване у форми и духу немачке романтике, те да су настајале под утицајем Биргера, Ленеуа, Хајнеа, Уланда, Пушкина и Љермонтова. Када су у питању Митровићеве баладе и романсе могу се испитивати одређени утицаји (или боље речено подстицаји), то је ван сваке сумње, међутим, не треба изгубити из вида чињеницу да је сама форма, а не садржина углавном заслужна за овакве асоцијације. Иако је Митровићева версификација рађена по моделу романтичарске, ипак је по вјештини далеко испред својих савременика, и то му Дучић са правом признаје.

Као најљепшу из пјесниковог опуса Дучић издваја „Ненаписану песму“, која се састоји од „свега четири строфе, лепо израђене, заокружене, скоро исковане. Из ове пјесме види се пјесникова спо-

собност за танчине, за виши узлет, за финију речитост, чак за дубље унутрашње доживљаје“ (1969: 36). Сходно сопственом схватању пјесништва, као сталне борбе „између духа и форме“, „између мисли и речи“, Дучић је пјесму окарактерисао и као трансцендентно „трагање свих пјесника за ненаписаном пјесмом“ (1969: 34), препознавши у њој сушти симболизам, који је тада већ усвојио.

С обзиром на то да је послемајска Србија у првој деценији XX вијека доживјела крупан културни напредак који је бацио у сјену све политичке и друштвене недостатке минулог вијека, сасвим је разумљиво да долази и до одређених новина у књижевности. Романтичарску реторику, патетику и тежњу за друштвеним ангажманом замјењује нова умјетност која настоји увести тзв. „чисте облике“ и „чисту поезију“, са основним начелом умјетност ради умјетности. Зато је Дучић поводом „Ненаписане песме“ са правом закључио „да је добри наш Митровић стигао да напише свега двадесет песама овога рода, његово име не би задуго избледело“ (1969: 37).

Дучић је у есеју о Милораду Митровићу, поред балада и романи, као и неколико других пјесама из циклуса „Мисли и снови“⁷, прећутао вриједност његове сатиричне поезије. И на том мјесту Дучићев текст бива проблематичан. Наиме, да би обеснажио Митровићеве епиграме и сатиричну лирику, као и покушај одупирања једном времену, Дучић сујетно биљежи како пјесник није „хтео да умре док не остави неколико епиграма *прошав извесних књижевника* који су стајали изван »боеме«, који нису седали за њихов сто“ (наше истицање) (1969: 21). Митровићева наклоност пјесничкој сатири није била, како Дучић биљежи, због пјесничке славе, напротив. Из низа пјесама, а посебно у, слободно можемо рећи, програмској пјесми „Не, никада неће моја лира“, истиче се дубока преданост поезији као судбинском задатку, а она истовремено представља и упозорење на чување достојанства пјесничког позива. Сходно Скерлићевом схватању, и сам Митровић је вјеровао да пјесник мора бити активан учесник у друштвено-политичким збивањима своје земље и борбени родољуб који ће надахнуто пјевати „на ползу народа“.

Дучићу су, како видимо, највише сметали Митровићеви епиграми, јер због њих се, како пише, „држао [...] за кобног човека с чијих се прстију цеди крв неколиких жртава, за каквог свирепог

⁷ Мислимо на двије Митровићеве пјесме: „Пред пролеће“, посвећену Јанку Веселиновићу и другу, без наслова, са првим стиховима „Далеко, далеко да ми је да бежим“, посвећену Војиславу Илићу.

младог лонгобардског кнеза који је наздрављао из лобање својих непријатеља“ (1969: 440). Оваква карикатурална заоштреност биће поентирана реченицом: „Што је најзабавније, тако је мислила и С. К. Задруга која није дозволила да ти наивни епиграми изађу у његовој целокупној збирци“ (1969: 440). Дучић ову опаску није унио у коначну варијанту есеја у књизи *Моји сајушници*, највјероватније, како не би упутио на оно што је Српска књижевна задруга изоставила. Наиме, приређујући за Српску књижевну задругу 1910. године избор из Митровићеве поезије (*Песме Милорада Ј. Митровића*, Књ. 127), Јеремија Живановић је изоставио добар дио епиграма и пригодних пјесама. У предговору Живановић истиче да у књигу „нису унесене почетничке ствари, као и оне, које би по јаче истакнутој тенденцији или по ком личном интензитету излазиле из објективности, које се Задруга до сада увек држала“ (1910: VI). А Задруга, или прецизније Јеремија Живановић, сматрао је да Митровићев епиграм „О Дучићевој прослави“ излази из објективности. Послије тврдњи из календара *Србобран* за 1900. годину да Дучић пише „мачем, крстом, пером“, Митровић у епиграму „О Дучићевој прослави“ одговара:

Не знам како мачем,
И са којом мером;
Не знам како крстом,
И са којом вером;
Ал' знам да је пис'о
С раскреченим пером (Митровић, 2019: 158).⁸

Повод за опаске о „наивним епиграмима“ и обрачун са цјелокупним пјесниковим стваралаштвом изгледа да лежи у „мачу, крсту и перу“ – оштрица Митровићевог пера закачила је и Дучића. Знао је Дучић да уколико посебну пажњу посвети епиграмима и укаже на њихову важност, макар и посредно, вредноваће и овај епиграм који је Митровић написао против њега. Наравно, као најистакнутији пјесник нове генерације, Дучић на то није био спреман.

Радомир Константиновић је у књизи *Биће и језик: У искуству ђесника српске културе XX века* забиљежио како је Дучићев текст о Милораду Ј. Митровићу заправо скривена полемика са Јованом Скерлићем (1983: 537–538). Ако кренемо тим трагом и сагледамо

⁸ Дучић је Митровићев епиграм морао имати на уму док је исписивао ритмичну реченицу о пјеснику и славују: „А Митровић је веровао да је песник друг славуја који пева на грани, док овај песник језик славујев бележи у трави“ (1969: 16). Био је то несумњиво једнак одговор на пјевање о раскреченом перу.

Скерлићеве оцјене Митровићевих књига, а нарочито *Природних ђе-сама*, као и критику прве Дучићеве збирке *Пјесме* из 1901. године, уочићемо извјестан анимозитет према другом пјеснику.

Поводом поменутих Митровићевих књига Скерлић у *Српском књижевном гласнику*, између осталог биљежи и ово:

Тек последњих године почела се у нас јављати анемична и снобовска поезија уметност ради уметности, која се почела са презирањем удаљавати од живота и са олимпијске висине гледати на сувременост и њене потребе. Та усиљено симболистичка и помодно естетска поезија, у својој студености лепога облика, у истраживању ретких осећања и необичнога изражавања, која можда има више спољног артизма, али мање здравља и живота, била је далеко од Милорада Митровића. У том погледу овај напредни дух био је конзервативац, и када је имао да бира хоће ли опевати орхидеје и хризантеме [...] или да своју песму стави у службу народу из кога је изашао и коме је све дуговао, он се ни на часак није предомишљао (Скерлић, 1964: 137).

Наравно да је било јасно на чију поезију је Скерлић алудирао и коме је замјерио недостатак родољубља. Чак и у процвату Дучићеве поезије и симболизма у Србији, Скерлић не одступа од сопственог става и поимања књижевности „на ползу народа“, већ овакав став понавља и 1908. године у тексту „Милорад Ј. Митровић (књижевна скица)“. Има разумијевања Скерлић за Митровићеве баладе и романсе, чак и док критикује њихову географску удаљеност од српских простора:

У тим старим порушеним замцима, у давно доба, дешавају се његове баладе, ако не у Шпанији, Јелади и Пољској... Љубав коју је он опевао, то је била витешка и трубадурска љубав, романтички осећана и романтички казивана, са широким племенитим гестовима и у добро скованим и звучним стиховима (1964: 130)!

Иако је у њима видио одређени утицаја Војислава Илића и склоност ка романтичарским описима, Скерлић неће увриједити Митровића неком оштром опаском. Дучића је, напротив, оштро критиковао:

Све те песме збивају се далеко од нас. У њима је толико замкова да би човек рекао да је усред романтичне епохе, као да су песници носили дуге косе и хтели да личе на Ларе и Манфреде. Као Митровић, као толико млађи, код Дучића кипте „стари замкови“, „неки двори“. То је тако постало опште место, да данас није ништа лакше него написати песму те врсте [...]. Нема спора, његово је право да пева шта хоће, али ја се чудим Дучићу, који боље но ико од наших млађих песника познаје модерну уметност, који има укус и смисао модерности, како он да не увиђа да ти проблематични описи пустиње и Шпаније, са оно две три речи које зна цео свет, исто тако одговарају стварности, колико хромолитографске репродукције сликама великих мајстора. Када данашњи сликари хоће да сликају призоре из Библије или старог Рима, они оду на лице места да проучавају игре боја и светлости. (1901: 78).

Скерлић на крају текста Дучићу савјетује да се ослободи ранијих веза и да прошири унутрашњи живот „осећањима вашег века, и дело ће доћи“ (1901: 86). Дакле, све оно што је савјетовао, касније ће, парадоксално, искритиковати. У завршној реченици оцјене, самјериће Скерлић још једном Митровића и Дучића: „У овај мах, како се Митровић све више клони ка епској поезији, Дучић је најбољи млађи лиричар у нашој књижевности“ (1901: 86). Опет на штету овог другог.

Да сумирамо, све оно преко чега је прешао у Митровићевој поезији, Скерлић оштро критикује у Дучићевој, истина, заступајући став да су лирске тема, пјесничко вријеме и простор ових епско-лирских врста постали изразито опште мјесто у српској поезији. Није Скерлић овако оштро писао само о Дучићевој поезији, сјетимо се само његових чланака *Обнова наше родољубиве поезије* (1908), *Легна књижевна зараза* (1909) и *Лажни модернизам у српској књижевности* (1911), као и оштрог пера усмјереног ка Дису и Исидору Секулић. Јован Скерлић је, једноставно, био вјеран једној идеологији и досљедан у једном науку. И док се са таквим појавама и универзитетском критиком поједини пјесници обрачунавају фељтонима и есејима директно усмјереним на њихов рад, Јован Дучић је критиковао Скерлића преко недужног Митровића:

А најмање су слутили да ће баш њихови непосредни следбеници, који су се враћали из Француске, подићи српски језик до његових највиших песничких могућности, и на начин како се то за тако мало времена није можда видело никада пре ни у једној светској књижевности. Међу ове следбенике ја рачунам неколико српских писаца у стиху и у прози о којима је доста говорено, али о којима још није речена ниједна реч довољно достојанствена (1969: 17).

Не сумњамо да Дучић на овом мјесту пише о себи и својој генерацији. Скерлић је у *Лешојису Матице српске* тврдио како је Дучићево национално осјећање слабо, а њему су те тврдње само показивале немоћ да се у поезији, како каже, препозна „расна српска и словенска осећајност“ (Дучић, 1969: 17). Иако у есеју нигдје не помиње критичара, он је ипак „по својој инспирацији и основном свом усмерењу, *йолемика са Скерлићем*“, биљежи Радомир Константиновић (1983а: 538). Дучић од Скерлића, међутим, преузима слику Милорада Митровића – „вечито намрштеног, с уздигнутом јаком од капута, с широким шеширом натученим до обрва“, коју ће обогатити додаком о два велика и тужна пјесникова ока. Ова Дучићева позајмица Константиновићу је открила сталну Скерлићеву присутност у писању о Митровићу, „с тим више што га, ни овде, он уопште не помиње“ (1983b: 546).

Као што смо видјели, Дучић се није обрачунао само са Скерлићем и Митровићем, већ и са српском боемијом. Милан Кашанин је у већ поменутој књизи био увјерен како је Дучић у есејима, за разлику од многих тадашњих критичара, „о својим савременицима и такмацима у књижевности писао без труна зависти и пакости, никога не умањујући и не изобличавајући“, а „Јована Скерлића је мрзео“. Кашанин даље објашњава: „Не осећајући се инфериорним, сматрао је да о својим мржњама и презирима не треба да пише“ (1974а: 98). Можда и није директно писао, али Дучић је, као што видимо, нашао начин да се са Скерлићем обрачуна и то преко онога са ким је овај друговао, дијелио политичке погледе и о коме је писао (не)заслужено афирмативно. Одговорио је Дучић на свој начин и на онај чувени Митровићев епиграм.

Дучићев есеј је проблематичан, не само због изречених неистина које су везане за живот и дјеловање Милорада Митровића, нити због скривене полемике са Јованом Скерлићем, он је проблематичан због пјесниковог прећуткивања тада и данас најактуелнијег сегмента Митровићевог пјесничког рада – сатиричне поезије и неколико лирских пјесама, које спадају у ред најљепших. Овдје пре-

васходно мислимо на сатиричне басне („Свиња реформатор“, „Лав и лицемер“, „Веће врана“, „Стара прича“ и др.) и посмртну Митровићеву елегију „Далеко, далеко да ми је да бежим“, коју је Богдан Поповић унио у своју *Антологију новије српске лирике*. Прећутавши њихову вриједност, а истичући само оно у чему је Митровић био анахрон и у своје вријеме, Јован Дучић га је унизио као пјесника и на концу, као беспопштедног борца за истину и правду. Додајмо и то да се, поражен стањем у земљи, смрћу блиског пријатеља Војисалава Илића о чијој породици се бринуо, сељакањем по паланкама и тешком материјалном ситуацијом, Милорад Митровић никада није женио, а судећи по стиховима посљедњих пјесама – предосјећао је и блиску смрт.

Извори

- Дучић, Ј. (1969). *Моји сајкушници: књижевна обличја*. Сарајево: Свјетлост.
- Дучић, Ј. (1912). Петар Кочић. *Летопис Матице српске*, Год. 87, (288–4). Нови Сад, 70–88.
- Митровић, М. Ј. (1910). *Песме Милорада Ј. Митровића*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Митровић, М. Ј. (2015). *Била једном ружа једна*. Бања Лука: Бесједа.

Литература

- Витошевић, Д. (1975). *Српско пјесништво I (1901-1914): раздобље, развој, обележја*. Београд: „Вук Карацић“.
- Влатковић, Д. (1987). М. Митровић: Лукавство једног председника владе и рафинираности два краља. У *Суђење српским писцима* (101–108). Београд: Ново дело.
- Јовановић-Стоимировић, М. (1971). *Силуете старог Београда*. Београд: Просвета.
- Кашанин, М. (1974). *Сусрећи и писма*. Нови Сад: Матица српска.
- Максимовић, Г. (2010). Милорад Ј. Митровић и Тодор Љ. Поповић (Једно књижевно пријатељство из боемског Београда на крају 19. и на почетку 20. вијека). У М. Лесковац и др. (Уред.), *Зборник Матице српске за књижевност и језик* (329–338), (LVIII–2). Нови Сад: Матица српска.

- Ненин, М. (2005). Баладе и романсе Милорада Митровића. У З. Карановићи и др. (Уред.), *Жанрови српске књижевности: поре-кло и поезија облика* (205–215). Нови Сад: Филозофски факултет.
- Скерлић, Ј. (1964). Милорад Ј. Митровић: књижевна скица. У М. Бегећ (Прир.), *Писци и књије IV* (127–139). Београд: Просвета.
- Скерлић, Ј. (1901). Јован Дучић: Пјесме. *Летопис Маџице српске*, Год. 70, (210–6). Нови Сад, 77–86.

- Konstantinović, R. (1983). *Biće i jezik 5: U iskustvu pesnika srpske kulture dvadesetog veka*. Beograd-Novı Sad: Prosveta-Rad.

Mirjana M. Lukić

JOVAN DUČIĆ AND MILORAD J. MITROVIĆ
(Dučić's criticism of Mitrović's poetry)

Summary

The aim of this paper is to point out the polemically intoned essay "Milorad J. Mitrović" by Jovan Dučić, which, despite its harshness and uttered untruths, was often silenced in literary criticism, and later cited only as an example of the conflict between the old and new ways of poetry writing. Jovan Dučić, extremely harsh in his condemnation of his companion, first criticises his pessimism and bohemian life, and then devalues almost the entire poetic work of Milorad J. Mitrović, disputing its originality and value. The aforementioned essay was originally published in the *Serbian-Croatian Almanac* (*Srpsko-hrvatski almanah*) for 1911, and Dučić later, while preparing the book *Moji saputnici* (*My Companions*, 1951), refined and changed it, so that in the reconstruction of its context we used both the first and the second - the final text variant.

In the paper, we indicate that Dučić's text about Mitrović, in its basic direction, is actually a hidden polemic with the critic Jovan Skerlić. Namely, without Skerlić, we doubt that Dučić would have written so harshly about his predecessor in fame, who was already on the road to oblivion when the essay was published in the *Serbo-Croatian Almanac* and who was almost forgotten in criticism, at the moment when Dučić redacted and significantly expanded the text, imbued with the same reckoning passion.

Dučić's essay is problematic, not only because of the uttered untruths related to the life and activities of Milorad Mitrović, nor because of the hidden polemic with Jovan Skerlić, but because of the poet's silence then and today of the most relevant segment of Mitrović's poetic work - satirical poetry and several purely lyrical poems, which are among the most beautiful in Serbian literature.

Key words: essay, polemic, Jovan Skerlić, critics, epigram

ЧУДЕСНО БИЉЕ СЕЛА ГОТОВУША У СЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ

Митолошки свет Прасловена био је под снажним утицајем „чудесног“ деловања космичких и природних сила. Све то, као и начин привређивања, будући да се народ бавио махом земљорадњом и сточарством, произвели су код словенских народа, а нарочито код Срба, дубоку везаност људи за природу, чији се трагови осећају пре свега у различитим веровањима. Бројна имена која Срби имају за биљни свет, могу се тумачити као последица интимне везе народа са природом.

Познато је да биљни свет игра изузетно важну улогу у магији, религији и култу словенских народа, те се у овом случају, у истраживачком фокусу налази управо феномен биљног света и његова улога у народном стваралаштву Срба из села Готовуша у Сиринићкој жупи, осветљен у контексту народног стваралаштва других словенских народа. Функционисање песме и обреда у синкретичном облику, погодује осветљавању значаја усменог наслеђа и биљног света који доминира у народној традицији очуваној на поменутих просторима.

Теренско истраживање извршено 2019. године на просторима села Готовуша, које се налази у подножју Шарпланине, у Сиринићкој жупи, допринело је откривању богатог фолклорног наслеђа Срба, преко којег нам је и семантички потенцијал биљног света заступљеног у обредно-обичајној пракси поменутог поднебља, постао видљив и доступан. Ширим увидом у фолклорну грађу свих словен-

* marijana.stojkovic@pr.ac.rs

ских, па и њима суседних народа, створена је могућност за компаративно изучавање те грађе.

Кључне речи обредно-обичајна пракса, фолклор, српска традиционална култура, словенска култура, биљке, село Готовуша

УВОД

У свести колектива обликовање традиције темљи се на симболичком значењу саставних елемената природе, у које су управо укључене и биљке. На тај начин је у свести нашег човека биљни свет схватан као елеменат са друштвеним, економским и симболичким значајем, те су се њему почеле придавати и религијске функције током извођења обредно-обичајне праксе. Сретен Петровић наводи да код Литванаца, као једног дела Старих Словена, налазимо најјасније трагове култног односа према биљу [...] У митологији Лета, такође једног словенског народа, запажамо различите богиње биљног света: матер градина, матер цбунова, матер поља, матер шума, матер цвећа, матер земље, мамицу цветања и тако даље [...] Протословени су веровали у шумске демоне, а посебно место у томе је имао култ храстовог дрвета (Петровић, 1999: 45).

Велики је број истраживача који су се бавили проучавањем биља у нашој народној традицији. Неки од њих су: Веселин Чајкановић, Тихомир Ђорђевић, Љубинко Раденковић, Душан Бандић, Павле Соврић Нишевљанин, Снежана Самарџија, Мирјана Детелић, Данијела Поповић, Наташа Половина, Дејан Ајдачић, Биљана Сикимић, Соња Петровић, Татјана Вујновић, Јасмина Јокић, Зоја Карановић и други. У бројним књигама и студијама словенских фолклориста и етнолога од Афанасјева, Илиева, Толстоја до Агапкине и Усачеве проучена су веровања и обреди везани за поједине биљке и различите врсте дрвећа.

Важно је истаћи мишљење Љубинка Раденковића који наглашава да „фолклорист, упоредним проучавањем фолклорних текстова исте тематско-сижејне структуре, код сродних народа, тежи проналажењу њихове опште схеме, на коју се своди највећи број текстова [...] У додиру једног народа са другим, било то у миру (путем трговине, брачних веза и сл.), или у рату (наметање туђе власти), долази до преузимања неких цивилизацијских тековина или облика друштвене организације“ (Раденковић, 2012: 9). Говорећи о предностима компаративног истраживања фолклора, Жирмунски указује

да „такав приступ не само да не поништава индивидуалне и националне специфичности предмета изучавања, већ он пружа могућности да се кроз уочавање сличности и разлика оне боље сагледају“ (Жирмунский, 2004: 352).

Сходно томе, различити жанрови народног стваралаштва показују специфичну везаност за одређене типове биљног света. На пример, у покушају груписања архетипских значења дрвета у фолклору Словена, указано је на постојање типова који се срећу и у фолклору других народа – дрвета плодности, дрвета знања или дрвета смрти (Ајдачић, 1996: 69). Такође, свето дрво у руским басмама представља центар света. У обредним песмама балканских Словена јавља се дрво израсло до неба, чије златне и сребрне гране покривају цео свет и обрасле су чудесним плодовима. У поезији балканских Словена дрво плодности је карактеристично за обредне и лирске песме. Како Валентина Питулић наводи, Стари Словени, у древној прошлости, били су добри познаваоци биља. Живећи у природи, верујући у паганска божанства, стварали су представу о њиховом утицају на живот човека. Биље, преко своје древне функције, доприноси разрешавању тајног значења односа између појединца и колектива (Питулић, 2018: 101).

На изразиту повезаност биљног света, а све у контексту плодности, обиља и напретка, указаћемо примером забележеним током теренског истраживања на просторима села Готовуша у Сиринићкој жупи, извршеним 2019. године. Излазак на терен, у трајању од недељу дана, подразумевао је одлазак у домове казивача, који су углавном били старије животне доби (од 65 до 90 година), и разговоре са њима. У току истраживања направљени су записи који подразумевају транскрипте грађе на призренско-тимочком дијалекту, те су и наводи у овом раду дати у оригиналу. У истраживању је учествовало седморо испитаника (Милорад Радић, Лепосава Радић, Благоица Радић, Божидар Стојковић, Љиљана Стојковић, Драгица Стојковић и Чедомир Ђорђевић), сви са пребивалиштем и местом рођења у Готовуши. Испитаници су у току разговора били усмерени на главну одредницу истраживања, дакле обредно-обичајну праксу села Готовуша, коју су мештани, као вид традицијског наслеђа, преносили на млађу популацију, те истраживање даје увид и у њену актуелност у моментима истраживања. Уочава се свест о примени интердисциплинарног приступа оваквој врсти грађе забележене теренским истраживањем, чиме се увиђа да она нуди детаљан увид у учешће биљног света у склопу обреда и обичаја, указујући на његову функцију, значај и смештање у словенски контекст.

У очуваној традицији коледања о празнику Беле покладе, или Прочка, називу устаљеном у говору мештана Сиринићке жупе, маскиране поворке мушкараца обилазе домаћинства и села, певајући коледарску песму *Заспало ми Калинче*, у којој је изражена жеља за буђењем заспале природе и прослављањем доласка младог сунца:

Заспало ми Калинче, нане Калинче,
На вр' бело планинче, нане планинче,
На зелене ливаде, нане ливаде,
На студене камење, нане камење,
Диг' се, диг' се Калинче, нане Калинче,
Доста си се наспало, нане наспало,
Три вечери без мене, нане без мене.

Наведена песма симболички се односи на обележавање новог временског почетка који, истовремено, имплицира завршетак претходног циклуса. У песми је зимски период оличен у заспалој природи, а позив на буђење је симбол најаве доласка младог сунца, нове године и буђења природе. Сходно томе, да би почео нови циклус, нужно је окончање претходног, па идеја о његовој смрти прати рађање новог живота¹, односно најаву буђења природе и младог сунца, што садржину ове песме уводи у култ плодности.

Карактеристичан за коледарске песме, припев, рефрен *колего*, је у току развоја ових песма еволуирао у сличне варијанте. Из наведене песме уочава се варијанта наведеног припева која гласи *калинче*. Сходно томе, Виноградова наводи да је „припев *калино* карактеристичан за украјинске коледарске песме. Овај припев се, и у традицији Источних и Јужних Словена, јавља у коледарским песмама с мотивом биљног растиња у којима се помињу венчићи, виногради и зеленило уопште“ (Виноградова, 1984: 82–83). Чајкановић напомиње да се њему „у традицијској култури приписује изузетна заштитна снага, што је у функцији плодности“ (Чајкановић, 1994а: 112). Обичаји и песме са сличним припевом постоје и код других Словена, као и код других народа (новогрчки – колинта: румунски – колинда: код Абхазаца, Гризина, Осета – каланда, калинда итд). Честа је у овим песмама „слика зеленог бора, симбола вечног живота, младог коњаника раскошне сјајне опреме, персонификација сунца, младог рођеног бога“ (Пешић и Милошевић Ђорђевић 1996: 118), наводе

¹ „За разлику од хришћанског схватања времена као линеарног, традиционални концепт истиче кружно схватање времена, односно могућег понављања и обнављања временских циклуса“ (Јовановић, 2006: 81).

Радмила Пешић и Нада Милошевић Ђорђевић. На основу аналогија у рефренима коледарских песама на словенском простору, може се претпоставити да оне имају заједничко порекло. Такође, присуство тих рефрена у различитим врстама обредних песама, указује на повезаност календарских обреда, који су у функцији плодности.

Када је реч о празницима у српској традиционалној култури, обратимо пажњу на два, славу и Божић. Како Чајкановић каже „то су најпознатији и најпопуларнији празници у нашем народном календару. Оба празника наслеђена су из старинске религије па и један и други имају подједнако висок углед. За Божић, који је пре свега празник из култа предака, везано је доста обичаја и он је у истини празник весеља и неограничене религијске слободе“ (Чајканови, 1994а: 52). У селу Готовуша божићни обичаји сачувани до данас, показују да народ слави и на различите начине обележава велики дан Христовог рођења. У опису једног обичаја типичног за Бадњи дан² истичу се пшеница и храст, односно бадњак, као саставни делови обичајне праксе. Чајкановић каже да је: „храст у старим индоевропским религијама познато дрво бога громовника. Код нас се храст по правилу узима за бадњаке, и за записе. Где се поред цркве налази храст или храстов гај, то су вероватно света дрвета преостала још из времена паганизма. И обичај да се под храстом одржавају зборови и врше суђења, старински је и у вези са религијским уважавањем тога дрвета“ (Чајкановић, 1995: 170). Као чудесно дрво код Словена, поред јеле, врбе, јавора, јабуке, дафине и кипариса именује се и храст. Како Дејан Ајдачић истиче „у фолклористичкој литератури још од 19. века дрветом света у словенским веровањима сматра се храст. Каткада аутори поткрепљујући своју тезу о храсту као космичком дрвету, наводе примере у којима се појављују брест, врба, буква, големо дрво, што их наводи да ово дрвеће проглашавају аломор-

² „На Бадњи дан домаћин иде са сече бањак и увече се уноси у кућу са све сламу и све се спраља посна храна, и домаћица га чека домаћина са рукајцу пуну жито. Држи му врата и пита га: 'Какво је време на мегдан?' а он треба да одговори: 'Свуд ведрина, над нашу кућу облачина.' и тако три пута. Е онда га пушти унутра и док уноси сламу и бадњак она га посипује са жито из рукајце, а деца сабиру жито од под. Домаћин стај бадњак да гори па после се заоди са омесен колач око астал, три круга, и се вика: 'пиу, бау, му, бе...' све животиње се имитиру. Па се пева 'Господи помилуј', крши се колач, пије вино и узима ченица. Кад се заврши обичај се извади бадњак из огањ и се напива, домаћин му сипује вино озгор и вика: 'Здрав си бадњаце! – Наздравље јуначе! – Ти здрав ја никад не болан.'“ – казивао Божидар Стојковић, село Готовуша.

фним облицима. У књизи Афансјева *Поеџски ѿѿлеѿи словена на ѿриѿоѿу*³ изложена је представа да су врх и корен храста били станишта Богова. Иванов и Топоров утврђују тезу о храсту као дрвету у чијем подножју живи Велес – бог подземља, а у његовом врху Перун” (Ајдачић, 1996: 70).

У склопу обичајне праксе о Божићу, пшеница (али и слама) и вино јављају се као саставни и нераскидиви делови. То што се о Божићу кућа посипа сламом представља један од најпознатијих обичаја на Бадње вече. Чајкановић наводи да је „бадњиданска вечера у ствари гозба покојним прецима. Они тада бивају позивани на част. А зашто се, том приликом, просипа по кући слама? Одговор је врло прост: *слама* има, и за богове и за душе предака, *нарочиѿу ѿривлачну снаѿу*. Кад су Индоаријевци душама предака, и боговима уопште, приносили жртве, простирали би их они по трави, по сену, или по *слами*, и призивали претке и богове да дођу на сламу и приме те жртве“ (Чајкановић, 1973: 205). Још један од многих примера је значајан као доказ „да је слама за душе привлачна. Познато сазвежђе на небу зове се *Кумова Слама*; по веровању многих народа, нарочито индоевропских, то је пут којим душе иду на небо“ (1973: 206).

Као верни пратиоци основних животних циклуса, односно прелазних фаза у животу јединке, пшеница и вино се неизоставно јављају и у примерима очуваних здравица у Сиринићкој жупи, које се изговарају на рођењу детета, слави или свадби. Владимир Бован наводи да се „у народу здравице пију о крсном имену (слави), Божићу и о другим већим празницима, затим о свадби, крштењу детета“ (Бован, 1990: 110). У једној славској здравици истакнута је жеља за здрављем и весељем, жеља да роди грожђе (вино) и пшеница, и жеља да се рађају деца: „Ај весели се кућни домаћине, / Ај све ти здраво и весело било, / Ај нек ти роди вино и ченица, / Ај и у кућу све мушка дечица“.

Друга забележена здравица која се изговара приликом подизања славе, као обавезне пратиоце⁴ поново подразумева свећу, жито и вино на столу, а такође и славски колач, направљен од пшеничног брашна: „Прву чашу пијемо у име славе. / Другу чашу пијемо у име Св. Саве. / Трећу чашу пијемо у име домаћина / Наздравље!“ У да-

³ Афанасјев, *Поеџические воззрения славян на ѿриѿоѿу*, (1868).

⁴ Символи крста, анђела, вина, пшенице (као симбола евхаристије) [...] светитеља, указују на дубоку укореењеност хришћанства који је дугим процесом заменио старе паганске симболе, наводи Валентина Питулић (Питулић, 2016: 111).

том примеру налазимо да се здравица никако не може одржати без вина или ракије, зато је она „либација вина или ракије, који се пију и изливају за здравље људи и сваки њихов напредак. Пошто је познато да слава потиче од старог словенског обичаја, којим се славио заштитник земље, а касније и заштитник дома, из песама и обредних радњи уочава се да је у центру славља сунце, које је замишљано као божанство добра. Сунце и огањ, та два стара симбола, замењена су у хришћанству крстом и свећом, а крв жртве замењена је житом и вином“ наводи Владимир Бован (Бован, 1990: 111).

Зрно се у народној традицији словенских народа јавља у бројним култним ситуацијама као носиоц вишеструке симболике, посебно у циклусу годишњих обичаја, као и у аграрним радњама и обредно-обичајној пракси. У догађајима везаним за рођење детета, зрно се јавља не само у вербалном исказу, у склопу здравица и благослова, већ је његово присуство актуелно и у самим обредима. На пример, Донат Њевјадомски наводи пример где у Полесју кумови, пошто је крштено дете донесено кући из цркве, расејавали по кући жито, а онда су током једне недеље код мајке долазили у посету рођаци са прехрамбеним даровима (Њевјадомски 2000: 45, према Brykczynski, 1888: 81). Такође постоји пример где су „становници руских земаља приликом крштења стављали пшеницу пред олтар, док је свештеник читао молитве над том жртвом. По доношењу у кућу освећено зрно су користили учесници у церемонији“ (Њевјадомски 2000: 45, према Kolberg, 1976: 245).

И у свадбеним дешавањима словенских народа, присуство зрна (и хлеба) било је неизоставно. Оно се јављало и као предсвадбени дар. Некада су класови стављани на сто младенаца или су младенци кићени њима. Засипање младенаца зрневљем, односно семењима житарица било је у функцији плодности и стварања новог живота. У функцији плодности и берићета је и горенаведено посипање домаћина зрневљем пшенице и кукуруза о Бадњој вечери у селу Готовуша. Сакрализација жита присутна је тада и у облику обредног хлеба као неизоставног пратиоца свих обичаја о празницима. У селу Готовуша, обредни хлебови су такође присутни у свим важним моментима за човеков живот, рођење, крштење, свадба, слава, смрт. И у свадебеним обредима жито је такође сакрализовано. Како Љиљана Стојковић казује „за свадбу, кад гу доведу снашу у двор код младожење, они гу посипују са бомбоне, ченицу, кукуруз и са ситне паре да бине берићетна и напредна“. Такво посипање, као што рекосмо, у функцији је плодности и напретка у поимању српског народа. Поимањем зрна као посредника желело се утицати на репродуктивне

моћи жене и земље. Плодоносна семантика је и код других словенских народа дошла до изражаја такође у свадбеном ритуалу. Донат Њевјадомски наводи да у пољском фолклору такође запажамо метафоричну идентификацију жене (девојке) и зрна. Овакво представљање јавља се, на пример, у свадбеним песмама краковског округа:

Mieliscie Kaniowo
najpiekniejsze ziarno,
daliscie do dali
Jasienkowi darmo

(Њевјадомски, 2000: 44 према Платек, 1976: 296).

Интересантне податке о поласку младе ка младожењиној кући⁵ налазимо у белешкама Вање Николове, да се на просторима северозападне и средње северне Бугарске, где мајка даје кћери суд са житом, преслицу са кудељом, срп, или зрна кукуруза, јечма и овса „да су сити и млади“, или млада преде током целог пута и успут испушта зрневље као симбол обредног сејања и плодности. У неким примерима које Николова наводи а везани су за бугарски фолклор, чак су и територијално шире распрострањенији, невеста као дар од свог оца добија жито или смешу жита, јечма, сувих грожђица и пара у два бакарна суда. То се чини да младима година није празна (Николова, 2000: 73).

Познато је да су Срби са Косова и Метохије обредно-обичајну праксу одувек неговали заједно са песмом, што су нам претходни примери и показали. Песма, као саставни део живота певала се на важне хришћанске празнике и са собом доносила богатство слика и дубоко укорењених симбола. У сачуваним обичајима о Ускрсу, фарбању јаја и њиховом украшавању разноврсним биљем, које се, како један од казивача, Лепосава Радић, наводи, „жене брале рано са-

⁵ У једној песми која се певала при доласку невесте у младожењину кућу, а која симболички изражава везивање невесте за нову заједницу, младожењина мајка се највише весели и своју будућу снаху *ђулом мирише*. Невеста се у песми пореди са ђулом, односно ружом, као елементом који има важну функцију у иницијалним обредима и симболом присуства атрибута здравља и лепоте. Чајкановић пак истиче да је „ружа, као и код других народа тако и код нас, цвет љубави. У љубавним народним песмама спомиње се често; с њом се често идентификује млада девојка“ (Чајкановић, 1994б: 179). Радић Благоица њено присуство истиче и о Ђурђевдану, када се купање, трљање и умивање ружиним латицама актуелизује како би се снага и њено руменило, које је симбол здравља, пренело на људе, посебно на младе девојке и младиће.

бајле“, („Ми смо тражиле најлепе цвећке и травке да би стајле на јаје“), налазимо да се у таквим народним обичајима о Ускрсу истиче култ природе као и њено ускрснуће, које се „приказује представама биља (гранчица и цветова) на ускршњим јајима и њиховом црвеном бојом, која симболише живот нове природе“ (Кулишић, Петровић и Пантелић, 1970: 293). У песми која се певала на љуљашци⁶ (прављеној за Ускрс), другог дана Ускрса, или Велигдана, како се и данас назива у Сиринићкој жупи, уочава се буђење природе, изражавање добрих жеља за плодност и срећу, као и прожетост осећањем животне радости, што је и карактеристика пролећне обредне лирике. Лепосава Радић из села Готовуша то овако описује:

„По стари, пред Велигдан напрају ни нишало, како који има по више место, 'ал у двор, 'ал у воћњак, и онда ми деца а и девојке и момци ће се нишамо. И како кој дође на ред да се ниша⁷, пева песму овако“:

Лако трупче на орашче, лелајо, лелајо.
Чије да је, мајкино је, лелајо, лелајо.
Чије да је, татково је, лелајо, лелајо.
Мајку греје као Сунце, лелајо, лелајо.
Татка греје као Месец, лелајо, лелајо.
Доста си се нанишала, лелајо, лелајо.
И у поље нагледала, лелајо, лелајо.
Све си момце избирала, лелајо, лелајо.

У велигданским песмама овог типа уочава се древна обредно-обичајна пракса, култ земље и божанство плодности, које се уместо Бога, налази у најстаријем слоју ове песме.

У том случају, задржаћемо се на припеву *лелајо*, уоченом у поменутој песми, како бисмо што боље објаснили његово порекло. У словенском фолклору налазимо женска божанства, Велику Ладу – мајку, њену ћерку Љељу и још један облик божанства назван Пољеља. Овде је реч о божанствима пролећа, растиња и шума, свеколиког берићета на земљи, што нам додатно објашњава циљ певања ускршњих песама. Бројни истраживачи бавили су се питањем које је веза-

⁶ Владимир Бован у својој докторској дисертацији наводи да су се такозване песме *на нишаљку*, певале на Ђурђевдан.

⁷ „Љуљање на љуљашкама и витлање на витловима је магијско. Обавља се у дане зимског периода, управо како где, од Божића до Ђурђевдана [...] У народу се приређивало катарзично средство, да би се тело ослободило злих зимских духова, затим као илустративно, а сада служи за забаву омладини“ (Кулишић, Петровић и Пантелић, 1970: 197).

но за ова божанства. Један од њих, Рибак, је на основи бројних истраживања, а и сопствених, установио да је име Лада широко распрострањено у фолклору свих словенских народа. Каткада се време од 25. маја до 25. јуна означава као период посвећен светости зеленила. Како наводи Сретен Петровић (Петровић, 1999: 213) прва песма у години у којој се учесници обраћају богињи Лади пева се у време обреда, „заклињања пролећу“, које је сменило бесплодну зиму. Зато је лако запазити да су сви обреди, који су испуњени песмама у част Ладе, нераздвојно повезани са пролећно-летњим аграрно-магијским циклусом и да славе зеленило и прве изданке природе. Сретен Петровић у *Систему српске митологије* (Петровић, 1999: 214) говори о веома важном податаку који је обелоданио Василиј Априлов, да су Бугари у својим народним песмама славили осим Перуна и Коледа, још и Ладу и Љеља. У неким српским песмама Љељ и Лада појављују се као муж и жена, а Пољеља као њихова ћерка. Он истиче да се из других фолклорних извора може уочити како је Ладин син Лелија, Лел или Лело, кога често митолози интерпретирају као малог бога љубавника, упоређен са римским Амором, или грчким Еросом. У забележеној велигданској песми, припев љељо/лелајо, егзистира као остатак из неких песама које су се у прошлости певале горе наведеним божанствима пролећне радости.

У очуваној традицији лазаровања која се у Сиринићкој жупи никада није прекидала, о празнику Лазарева субота, младо женско чељаде пева лазаричке песме одлазећи „од куће до куће“, уз ритуално сакупљање дарова. Жеља за напретком, жеља да се све умножава и увећава, да буја, расте, да се рађа, присутна је у сваком стиху ових песама. У једној лазаричкој песми, упућеној трудници и рађању новог живота, трудница је метаморфозирана купином, што је аналогно Богородици⁸:

Превила се купина преко Влашке планине,
где ће да се развије у свилене пелене,
у сребрне колевке, у сребрне колевке.

⁸ „О постанку купине постоји и прича која се доводи у везу са Богородицом, чију је молбу да, док је бегала с Исусом, задржи њене гониоце, Бог услишио тако што је наредио да она никне и саплете их“ (Софрић, 1912: 144)“. Са Богородицом је купина у вези и преко старозаветне приче о неопалимој купини, а у апокрифној литератури Богородица се назива купином.

У песми је јасно истакнута важност заштите новорођенчета купином за коју је познато да се у култури Срба и Словена високо вреднује, те се она може довести у везу са њеним божанским пореклом. Усачева истиче да је веза купине са Богородицом рефлектована у старозаветној причи о неопалимој купини, а у апокрифној литератури Богородица се назива купином (Усачева, 2010: 144). Ова веза рефлектована је такође у једној причи из околине Дубровника како је у жбуну купине поред извора код Трстена нађена икона Богородице, па су је пренели у цркву, али кад год би то учинили она се враћала на своје старо место (Вулетић-Вукасовић, 1900: 205). Повезаност Богородице која рађа Исуса, са женом која ће родити дете, наводи нас на закључак о диференцирању и величању култа мајке, у лазаричкој песми симболички замењеном купином, која ће се рођењем детета развити у свилене пелене и сребрне колевке. У том случају, веза купине и Богородице обезбеђује јаку заштитничку снагу. Зоја Карановић истиче да „управо према божанским узорним чиновима (*immitato dei*), и људска новорођенчад, као и божји син што је започињао земаљски живот, повијена су, како се у једној успаванки певало, купином: 'Мајка сина у гори родила [...] од купине повој начинила, / Те повила мога малог сина...' (Карановић, 2013: 37)“. Она такође истиче да је у варијанти лазаричке песме са Косова и Метохије (запис из друге половине 19. века), рефлектована пракса постепеног увођења девојке у статус удате жене и повезивање са новом породицом: „Превила се купина / преко Влашке планине / Преко Дримске путине / Нигде рода не нађе / Ни од рода порода / Салт ми нађе сунченце“ (Карановић, 2013: 41 према Јастербов, 1886: 106). Како Усачева истиче, у Словачкој, иницијацијска и апотропејска функција купине присутна је и у обредној пракси стављања купине која је урасла у земљу, у кревет младенцима (Усачева, 1999: 180). Да је купина у народној традицији словенских народа повезивана са трудницом, говори нам и пример из Кратова у северној Македонији, где је она у функцији заштите труднице и плода од злих сила – жена је ушивала семе купине у појас и њиме се опојасивала. Такође, у Словенији је дете код проходавања провођено кроз купину (Карановић, 2013: 40) што Ван Генеп види као типичну иницијацијску радњу (Генеп, 2005: 62).

О одласку зиме и значају доласка новог периода у години, периода слављења сунца и пролећне радости, говори некада негована обредно-обичајна пракса о Ђурђевдану у Сиринићкој жупи. Песме које су се некада певале на Ђурђевдан везане су за стари пагански пролећни обред посвећен заштитнику дрвећа и биљака, воде и жи-

вотиња, а христијанизован је само утолико што је везан за хришћанског свеца, светог Ђорђа. Радмила Пешић и Нада Милошевић Ђорђевић кажу да „у магијским обредним свечаностима, низ магијских радњи, праћених песмом, чини да осигура плодност и животињског и биљног света, и људи (венци на вратовима стоке, гранчице у ораници, кошуља нероткиње на плодном дрвету)“ (Пешић и Милошевић Ђорђевић, 1996: 79).

Многи ђурђевдански обичаји доводе се у везу са првобитним веровањем у истинску, снажну моћ биљног света, односно поштовањем шумског демона или божанства, господара дрвећа и биља, шумских вода и животиња, те бројност и заступљеност биљака у ђурђевским обредима није случајна. Објашњење за то што се у њима појављује баш врба даје нам и *Српски митолошки речник*, у коме се наводи да су „у обредним обичајима код свих Словена врба и врбово пруће симбол напретка и подмалађивања. Она заузима видно место и у веровањима других индоевропских народа [...] Девојке су се на Ђурђевдан опасивале врбом да буду витке као врбове гранчице [...] Хришћанство је анатемисало врбу због њене значајне улоге у паганском култу“ (Кулишић, Петровић и Пантелић, 1970: 78).

Из разговора са Радић Благицом сазнали смо да су фрагменти обредне праксе, у коју су укључене биљке као што су врба, силим, тиква и друге, још увек присутни у њеном сећању:

Према Ђурђевдан, сабирамо сваку травку што нађемо, а највише врбу, силим, поврату, и пред вече китимо авлије, најпрво врата. Е после, јутредан, у чашу напунимо воду и стајмо силим у њу и през тај силим пијемо сви у кућу. Кад се попије вода се вика: 'Да бинемо силне ка силим и да се повратимо ка поврата.' И благо бабе, исто се узимала и тиква дебеликва и мицки парчићи се стаљале у сваки ћошак, на врата, на прозоре, на врата, на прозоре, тој као да би не заштитило од вампире, од разна чуда.

Веровање да се плоносна снага преноси магијским путем и на кућу и на стоку и да притом има заштитну улогу налазимо код многих Словена. На то указује Соња Петровић, наводећи примере да је у Словачкој, Пољској и Влашкој забележен обичај шибања шипковим прућем да би се истерале чини (шибале су се куће, стока, млеко које су опоганиле вештице) (Петровић, 2013: 75). Причешћивање биљем и биља неретко је у пролећним обредима. Као што видимо, у речима казивача је приказан карактеристичан обичај причешћивања силимом и повратом. Соња Петровић запажа да су се у Варешу, у

Босни, тисом и леском људи (осим што су се њима причешћивали) и исповедали. Казивач Васа Росић из Босанског Петровца се сваке године причешћивао леском и њој се исповедао (2013: 78). Међутим, и у обичајима везаним за Ускрс, у селу Готовуша, некада се практиковао одлазак у воћњак и премазивање стабала медом како би била родна година. Међутим, и у фолклору других народа присутни су слични обреди. Соња Петровић наводи пример да се у Ћевђелији причешћује крушка тако што је опколе иконама, крст прислоне уз само стабло, свештеник чита јеванђеље [...] кору зареже ножем и испод коре метне причешће. Такву крушку зову *причесћна крушка* (2013: 79). Такође, у бугарском фолклору постоји обичај где свештеник дрво помаже миром да би обезбедио добар род и заштитио плодове од кише и града (Агапкина, 1994: 98). Ови примери показују да се архаична ритуална пракса даривања и размене дарова укрстила са хришћанском варијантом евхаристије и прожела с њом, стварајући тако компактну целину.

Древно обожавање и поштовање шумских божанстава уочено је и у случају некадашњих додолских обреда, који су, изазвани сушним периодима у години, имали за циљ да умилоствe божанство кише. Да је ово древни аријски обред, види се по томе што су га и Немци имали. Сретен Петровић наводи да су код њих на реци Рајни још у 11. веку обводиле додоле за време летњих суша. Такође, у Русији, у курској области сеоске жене за време летње суше било којег мимопролазећег човека бацају у реку и поливају га водом од темена до пета (Петровић, 1999: 233).

Да је и за извођење ових обреда пресудно присуство растиња и зеленила, казује нам један од казивача, Милорад Радић, наводећи да се „девојке, сиротице обучу и накиту са травке и узу крчажиће у руке, па иду кроз поље и поју песму 'Ој додо, ој додоле'“. Овакве обреде су обично изводиле девојке, па су се, како је у *Речнику народне књижевности* објашњено називале *додолама*, *додолицама*: „девојка, *додола* (*додолица*, *дојдола*, *дудула*) је неодевена, увезана у траве и цвеће, и с групом девојака иде по селу и кроз игру и песму призива кишу“ (Пешић и Милошевић Ђорђевић, 1996: 69). Сретен Петровић показује „како Нишевљанин објашњава 'елемент ритуала, да се додолица нага облаже 'зеленилом' тако да се од њега не може видети?' Што се нага облаже зеленилом, то значи да зеленило припада само њеној природи [...] И то је појмити, јер некадашњи бог влаге и растиња, Додол, могао се замишљати тек у зеленој одећи и његов кип неминовно је морао бити зелене боје“ (Петровић, 1999: 236). У том случају су додоле током извођења обреда заиста добија-

ле улогу мага, манипулишући водом и биљним светом у постизању циља и делотворности обреда. И код Бугара је био заступљен сложени ритуал за добијање кише, где се на особен начин приносила жртва своме моћном летњем божанству Перуну. Само име у вези је са називом обреда који се налази код Срба у Далмацији и Херцеговини, као и код јужних Словена на западним просторима Балкана. Он се звао *перперује* или *прпоруше*. У једној песми читамо: Пиперуда злата / пред Перуном лети / Лети и прелеће / По пољу се шета / И богу се моли / Дај ми боже кишицу / Да израсту њиве / Њиве и ливаде (1999: 234). Нема сумње да се у бугарском обреду младе девојке увек обраћају Перуну кога поимају и као бога кише. У Словачкој такође постоје обреди за призивање кише које изводе накићена женска деца и певају песму: Дај нам кишу / Дај нам кишу / Ој Додо, Додоле. Исти је случај и код Словака. У Црној Гори, Далмацији, Босни и Херцеговини и Хрватској, уместо девојчица, овај обред обављају дечаци или мушкарци. То нам, према мишљењу Сретена Петровића, указује на превласт матријархатског односно патријархатског култа у датим срединама (1999: 236).

Бројни примери предања, посебно демонолошких, са собом доносе архаичне обрасце помоћу којих су српски сељаци градили своју визију оностране реалности. Данијела Поповић наводи да „грађу демонолошких предања одликују древне представе о растињу у готово свим наративним компонентама – од актера, хронотопа, радње, до оквира приче и коментара приповедача“ (Поповић, 2013: 19). У једном забележеном предању, које је казивао Радић Милорад, налазимо пример предања у коме се инсистира на повезивању дрвета и оностраног бића. У поменутом предању, казивач, одлазећи на ливаду, ван своје куће (у *шуће* просторе) усни сан испод дрвета, што је у народном веровању јасан сигнал за појаву демонског бића настањеног у њему. У литератури се наводи да одређен број ликова демонолошких предања излази из дрвећа у тренутку када човек наруши њихов простор. Заспавши испод дрвета, ако је према веровањима судећи одликовано присуством неке неодређене, оностране силе, Милорад сања сан, као опомену, да се пробуди и удаљи од простора који представља станиште оностраних бића. За њихово станиште, као станиште актера демонолошких, обично се одређују буква, орах, храст, шупље дрвеће. Бројна су предања о томе да поједина демонска бића дрво, простор под њим и крај њега доживљавају

као свој⁹. Човек у незнању или због немара долази у контакт са таквим дрветом и због тога бива кажњен¹⁰. Казивач наводи да сања девојку која га опомиње да се пробуди и склони са тог простора. Ако се претпостави да је демонско биће присутно у сну казивача¹¹ а и у крошњи дрвета вила или вештица, мора се истаћи мишљење Сретена Петровића да је преовладао став да виле припадају демонологији Јужних Словена. Према етимологији речи, код Литванаца, *вилићи* значи обманути што указује на једну од особина вила као демонских бића. Германи пак сматрају да виле настају из душа прерано умрлих девојака (Петровић, 1999: 71). Како не би наставио са нарушавањем демонског простора које може довести до болести па чак и смрти човека, у предању се дрво обележава као демонско (вилинско) станиште и као такво, погодно је за веровање да се све болести одржавају у том дрвету. У једном предању из Босне у коме се приповеда како су уз дебло једне криве јелике људи бацили гране као задужбину и говорили: „Крива јело, ето теби гране, нек ме не боле ни леђа ни глава“. Међутим, један човек је запалио ту хрпу грања, па је за казну, како се тврди, „лежао по године“ (Јокић, 2013: 7, према Пећо, 1925: 377). Дакле, дрвеће које може имати демонска својства сматра се сеновитим и уточиштем демона болести и нечистивих душа. Веровања да је орах у вези са хтонским светом и да је зборно место вештица, забележена су и у Херцеговини где се приповеда да се вештице на ораку „састају и заговарају какво ће коме зло учинити“ (Грђић Бјелокосић, 1985: 200). Јасмина Јокић наводи пример из Босне (село Батотићи) где је израсла читава вилинска шума, коју чине стабла букве необичног изгледа „каква нигде више не расту“ и због тога се мештани према њима односе са страхопошто-

⁹ „Колико се у овом жанру инсистира на повезивању дрвета и оностраног бића показује и пример предања о вили која кажњава људе који су посеekli букву [...] Онострана бића у демонолошким предањима појављују се у разним облицима. Најчешће су антропоморфна, зооморфна (као хибриди ових двеју форми), аморфна (*нешто*, неодређена сила), али се појављују и у облику дрвећа“ (Поповић, 2013: 32).

¹⁰ „Prema animističkom shvatanju, spavanje u određeno vreme i na određenim mestima opasno je zato što tada duša, boraveći van tela, dolazi u dodir sa natprirodnim bićima, pa je u velikoj meri izložena njihovom delovanju. Zbog toga obredna praksa u vezi sa pojedinim vrstama drveća često uključuje i zabranu spavanja“ (Bandić, 1980: 252).

¹¹ Неретко се јављају општепознате представе о зови као демонском дрвету: „Неки човек спавао под зовом, па су му се одузеле и руке и ноге“ (Петровић, 1938: 135).

вањем (Јокић, 2013: 11). У поменутих предањима у потпуности се огледа синкретичност народне религије, односно наслојавање елемената култа магичног дрвећа на древна паганска веровања о дрвећу која су посвећена митским бићима.

Демонолошко предање активира простор у коме онострани силе чудним поступцима утичу на човека и његове делатности. Простор и временске одреднице у демонолошким предањима су у нераскидивој вези са растињем и биљем. Биље се запажа у временским одредницама у којима се најчешће усмерава пажња на опасно време у коме се одвија сусрет са нечистим силама и демонима који су у вези са аграрним периодом и усевима. Демони се у предањима појављују у времену повезаном са убирањем летине и обрадом биља, понекад и са сејањем а као чести типови временских одредница наводе се примери као што су: „кад смо сејали кукуруз“, „баш у брање мумуруза“, „кад смо купили сено“, „ми смо тад жњели ченицу“, чиме се доноси сведочење о добу које је у представама древног човека било везано за зачињање и завршетак живота биљака. Већина оваквих одредница обично марkira период лета и јесени, период који карактерише велики број празника, за које се у традиционалним представама и демонолошким предањима везује појављивање демонолошких бића (Ивањдан, Петровдан, Илиндан, Богородичини празници, Крстовдан). На овакву временску одредницу наишло се током разговора са Чедомиром Ђорђевићем, који је у једном од предања навео да је његовом прадеди нека зла, демонска сила успоравала волове када се враћао кући и са собом носио жито: „Покојни прадеда ми, стар бија, и отишо да донесе жито из Плезове. И кад отишо у Плезове да донесе жито, дош'о до црква са волове и колесник. До црква ишле волови лепо, од црква никако не могаде“. С тим у вези, у литератури се наводи да је врло честа појава такозваних пољских или житних демона који су могу повезати са периодом сакупљања жита и разним фазама његове обраде (жетва, вршидба, млевење): „Ишал неки човек Јордан на белог коња у Вину. Кад наишал на две крушке. Туј видел јаренце много убаво“; „Отишле моје јетрве на њиву и там се замандале, желе, кво су прајле, ставниле много“ (Раденковић, 1991: 44), или примери карактеристични за далматинске крајеве: „Pa kad su priko podne kopali masline“ (Karanović, 1989: 180); „Kada melju uljike u tosu“ (Milčetić, 1896: 228). И код других народа изражено је веровање у онострана бића и пољске демоне. У Пољском фолклору познат је житни демон, *Полудица*, која се лети задржава у жити и прогони људе који у подне раде. Хоће ли човек од ње да се одбрани, треба да се прекрсти чим је

угледа и она одмах нестане. Код Чеха се као житни демон који пресреће људе и напада малу децу која се из поља враћају јавља *Клеканица*; код Руса се неки од демона називају *Полевик*, *Полевој*. Петар Булат наводи да пољски и житни демони код словенских народа вребају пролазнике на раскрсницама; појављују се изненада из пољских пукотина; лете у пратњи вихора; претварају се у ступове прашине (Bulat, 1932: 24) и појављују се у време убирања плодова или при на путу до куће. Љубинко Раденковић говори о опасном времену за рад, односно периоду погодном за појављивању демонских бића. Он наводи да је у традицији појединих словенских народа људима забрањено да у пољу раде у подне, како не би наштетили демонским бићима која у то време излазе на раскрснице, у поља, у баште. Уколико се људи не придржавају забране, они их кажњавају. Стога он наводи примере пољских демона карактеристичне за фолклор Белорусије, Русије, Пољаске, Лужичких Срба: „У белоруссов мифологические существа, которые наказывают людей в полдень, называються *бесы йолуденные*, у русских это делает *йолудница* и *ржица* как разновидность полудницы, дух который прячется во ржи, еще и *йолудзеник*; у лужицких сербов – *йрийолдница*, у поляков – *йолудница*“ (Раденкович, 2005: 75).

Имајући на располагању народно стваралаштво са простора где традицијски корени дубоко досежу и не дају се уништити, овај оглед представља покушај да се делимично предочи заступљеност, фигурираност, симболика и богатство флоре у том стваралаштву а да се притом осветли у контексту словенског фолклора и културе. На тај начин се у мозаик словенске традиције уклапа само фрагмент традицијске грађе немерљивог значаја.

Налазећи се на терену компаративне анализе на примерима вегетативног кода српског народа села Готовуша и других словенских народа, приликом овог истраживања наилазимо на значајне сличности међу забележеним примерима. У забележеној коледарској песми *Засјало ми Калинце*, трагом актуелног припева *калино*, уочава се његова еволуција у виду различитих варијанти и присуство у традицији Источних, Јужних и других Словена као и код народа као што су Грци, Румуни, Абхазаци, Гризини, Осети и други. У очуваној обредно-обичајној пракси о слави и Божићу, два најзначајнија празника у традицији Срба, истиче се популаризовање храста и пшенице (као и њихових продуката), те се проналазе значајне аналогije са поштовањем и обожавањем поменутог још у старим индоевропским религијима и словенским веровањима. Поштовање зрна и хлеба које се проналази у оквиру забележених Божићних обичаја,

славских здравица као и у аграрним радњама има сличности са примерима забележених обичаја из руских и пољских крајева. Интересантне податке о сакрализацији жита проналазимо и у бугарском фолклору у оквиру свадбених обичаја. Песма која се певала на Ускрс (Велигдан) у Готовуши садржи припев *лелајо*, чије је порекло добро познато истраживачима словенског фолклора, чиме се указује на то да је реч о божанствима пролећа, растиња и свеколике радости. Добро очувана традиција лазаровања у Сиринићкој жупи, путем текстова лазаричких песама, указује нам на значај купине у народној традицији словенских народа (простор Украјине, Русије, Словачке, Македоније, Хрватске (Дубровника), Косова и Метохије). Наведени закључци представљају само фрагмент резултата до којих смо дошли у току овог истраживања, а на основу свега забележеног можемо истаћи да је биљарство, као древно знање словенске и српске културе, пратило све сегменте човековог живота, од рођења до смрти. Занимањем за свет вегетације и за веровања о њему, ово истраживање резултирало је указивањем на његово рефлектовање у различитим облицима усменог стваралаштва Срба са простора Сиринићке жупе и сместило га у словенски контекст. Уочено је да биљке могу преузети бројне улоге и функције у народној традицији словенских народа у којој је биљни свет схватан као елеменат са друштвеним, економским и симболичким значајем.

Литература

- Агапкина, Т. (1994). Южнославянские поверья и обряды, связанные с плодовыми деревьями, в общеславянской перспективе. *Славянский и балканский фольклор 7. Верования. Тексты. Рошуал*. Москва: „Наука“.
- Ајдачић, Д. (1996). Чудесно дрво у народним песмама балканских Словена. У *Кодови словенских култура – биљке*, (1), 69–84. Београд: Clio.
- Афанасјев, А. (1868). *Поетические воззрения славян на природу*. Москва: Тип. Грачева и Комп.
- Бован, В. (1990). *Народна књижевност*. Приштина: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Вулетић-Вукасовић, В. (1900). Народно предање о местима. Како је постало Трстено. *Караџић: листи за српски народни живош, обичаје и предања. Алексинац* (II), 203–205.

- Виноградова, Лю. Н. (1984). Типы колядных рефренов и их ареальная характеристика. У *Славянский и балканский фольклор* (39–59). Москва: Наука.
- Ван Генеп, А. (2005). *Обреди ирелаза*. Београд: СКЗ.
- Грђић Бјелокосић, Л. (1985). *Из народа и о народу*. Београд: Просвета
- Жирмунский, В. (2004). Сравнительно-историческое изучение фольклора II. *Фолклор Запада и Востока: сравнительно-исторические очерки*, 351–357.
- Јовановић, Б. (2006). *Дух иаџанској наслеђа у српској традиционалној култури*. Београд: Народна књига, Алфа.
- Јокић, Ј. (2013.). Свето и демонско дрвеће у српској фолклорној традицији. У З. Карановић, Ј. Јокић. (Прир.), *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне бошанике* (5–17). Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- Карановић, З. (2013). Ој купино свиндукињо, суво дрвце силовито – значења и функције купине у традиционалној култури Срба и Словена. У З. Карановић, Ј. Јокић (Прир.), *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне бошанике II* (35–50). Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- Кулишић, Ш., Петровић, П., Пантелић, Н. (1970). *Српски митолошки речник*. Београд: Нолит.
- Николова, В. (2000). Земљораднички код у свадби као мит. *Кодови словенских култура – земљорадња*, (5), 71–85. Београд: Clío
- Њевјадомски, Д. (2000). Како посејеш, тако ћеш и жњети. *Кодови словенских култура – земљорадња*, (5), 39–55. Београд: Clío
- Поповић, Д. (2013). Растине и биље у демонолошким предањима. У З. Карановић и Ј. Јокић (Прир.), *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне бошанике II* (19–34). Нови Сад. Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.
- Пешић, Р. и Милошевић Ђорђевић, Н. (1996). *Народна књижевност*. Београд: Требник.
- Питулић, В. (2018). *Саздаде се бела црква. Српско народно стваралаштво Косова и Метохије*. Андрићград: Андрићев институт.
- Питулић, В. (2016). Хришћански симболи у народним умотворинама са Косова и Метохије. У Б. Сувајџић, Д. П. Николић, Д. Петковић, М. Б. Ђирковић (Прир.), *Савремена српска фолклористика III* (107–114). Београд: Удружење фолклориста Србије.
- Петровић, С. (1999). *Српска митологија*. Ниш: Просвета.

- Петровић, С. (2013). Причешћивање биљем и плодовима дрвећа. У З. Карановић и Ј. Јокић (Пир.), *Биље у традиционалној култури Срба. Приручник фолклорне ботанике II* (71–82). Нови Сад: Универзитет у Новом Саду: Филозофски факултет.
- Петровић, А. (1938). Црни глог у народном веровању. *Гласник Етнографског музеја у Београду*, 13, 132–137.
- Раденковић, Љ. (1991). *Казивања о нечастивим силама*. Ниш: Просвета
- Раденковић, Љ. (2012). Компаративно проучавање словенског фолклора. У Раденковић, Љ. (Прир.), *Заједничко у словенском фолклору* (9–16). Београд: Балканолошки институт САНУ.
- Раденкович, Лю. (2005). Опасное время в народных представлениях Славян. *Balkanica*, XXXV, 72–91.
- Софрић, П. Н. (1912). *Главније биље у народном веровању и њевању – код нас Срба по Анџелу де Губернајису*. Београд: Штампарија „Свети Сава“.
- Усачева, В. (1999). „Ежевика“. *Славянские древности. Этноботаника словарь*. Москва: Инст. Словяноведения, 180–181.
- Чајкановић, В. (1973). *Мити и религија у Срба*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Чајкановић, В. (1994а). *Из српске религије и митологије*. Београд: Српска књижевна задруга, Београдско издавачко – графички завод, Партенон М.А.М.
- Чајкановић, В. (1994б). *Речник српских народних веровања о биљкама*. Београд: Српска књижевна задруга, Београдско издавачко – графички завод, Просвета, Партенон М.А.М.
- Чајкановић, В. (1995). *Стара српска религија и митологија*. Београд: Српска академија наука и уметности, Српска књижевна задруга.

- Bandić, D. (1980). *Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba*. Beograd: Bigz.
- Bulat, P. (1932). *Pogled u slovensku botaničku mitologiju*. Etnografski muzej: Zagreb.
- Karanović, Z. (1989). *Zakopano blago: život i priča*. Novi Sad: Bratstvo-Jedinstvo, Institut za jugoslovenske književnosti i opštu književnost Filozofskog fakulteta.
- Milčetić, I. (1896). Vjera i osobita bića: Malić. U I. Milčetić (Prir.), *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slovena*. Knj. I (232–233). Zagreb: Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti.

Marijana B. Stojković

THE MIRACULOUS PLANTS OF THE VILLAGE 'GOTOVUŠA' IN A SLAVIC CONTEXT

Summary

The mythological world of the Proto-Slavs was strongly influenced by the "miraculous" action of cosmic and natural forces. All this, as well as the way of doing business, since the people were mainly engaged in agriculture and animal husbandry, produced among the Slavic peoples, and especially among the Serbs, a deep attachment by the people to nature, the traces of which can be felt above all in different beliefs. The numerous names that Serbs have for the plant world can be interpreted as a consequence of the people's intimate connection with nature.

It is known that the plant world plays an extremely important role in the magic, religion and cult of the Slavic peoples, and in this case, the research focus is precisely on the phenomenon of the plant world and its role within folk creativity of the Serbs from the village of Gotovuša in Sirinića County, highlighted in the context of folk creativity of other Slavic peoples. The functioning of songs and rituals in a syncretic form favours highlighting the importance of oral heritage and the flora that dominates the folk tradition preserved in the mentioned areas.

The field research carried out in 2019 in Gotovuša, located at the foot of the Šar mountain, in the Sirinići parish, contributed to the discovery of the rich folklore heritage of the Serbs, through which the semantic potential of the plant world is represented in the ritual and customary practice of the mentioned climate, became visible and accessible. A broader insight into the folklore material of all Slavic peoples, including those of their neighbouring peoples, created the possibility for a comparative study of that material.

Key words: ritual-customary practice, folklore, Serbian traditional culture, Slavic culture, plants, Gotovuša village

САВРЕМЕНА ИСТРАЖИВАЊА У ПСИХОЛОГИЈИ

CONTEMPORARY RESEARCH IN PSYCHOLOGY

Бојана Р. Маринковић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Кратко или претходно саопштење

Ђорђе М. Петронић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

ДИСФУНКЦИОНАЛНЕ КОГНИТИВНЕ ШЕМЕ И КАПАЦИТЕТ ЗА МЕНТАЛИЗАЦИЈУ АДОЛЕСЦЕНАТА

Ране дисфункционалне когнитивне шеме представљају искривљена увјерења о себи, свијету и свом односу са другима. Настају као ефекат продужених трауматских искустава и трајних образаца који су формиран у релацијама са примарним старатељем. Капацитет за ментализацију може се објаснити као кључни аспект унутрашњих радних модела и представља систем за процесуирање информација о себи и о значајним другим особама. Рефлексивна функција ментализације омогућава да се понашање других објашњава њиховим менталним стањима (ставовима, намерама, плановима, осјећањима). Циљ овог истраживања био је испитати повезаност ментализације и дисфункционалних когнитивних шема адолесцената.

Узорком је обухваћено 269 адолесцената, 74% женског и 26% мушког пола, узраста од 12 до 25 година. Коришћени су следећи инструменти: Инвентар СЦП1 намињен за процјену 15 дисфункционалних когнитивних шема и Субскала УПИПАВ-Р инструмента која мјери капацитет за ментализацију. Провјерене су метријске карактеристике и сви инструменти су показали задовољавајуће вриједности.

* bojana.marinkovic@ff.ues.rs.ba

Резултати су показали да постоје статистички значајне узрасне разлике у погледу домена Дисконекција, те да адолесценти узраста од 18 до 25 година имају најизраженије шеме из тог домена. Дисфункционалне когнитивне шеме средње су изражене, а највиши просјечан скор остварују шеме: жртвовање, непопустљиви стандарди, право, недовољна самоконтрола. Сва три домена дисфункционалних когнитивних шема (дисконекција, нарушена аутономија и оштећење граница) остварују статистички значајну позитивну повезаност слабог интензитета са ментализацијом. Регресиона анализа указала је на то да су сва три модела статистички значајана, али да ментализација остварује највећи допринос у објашњењу домена оштећење граница. Адолесценти искривљена увјерења о себи и свијету настављају одржавати и даље кроз рефлективну функцију која настоји одржати постојећа увјерења. Резултати су дискутовани у контексту теорија афективне везаности и шема терапије. Разматране су теоријске и практичне импликације резултата.

Кључне ријечи: адолесценција, дисфункционалне когнитивне шеме, ментализација

УВОД

Јанг, Клоско и Вејшар [Young, Klosko & Weishaar, 2003] наводе да дисфункционалне когнитивне шеме учествују у стварању и одржавању вулнерабилности на различите поремећаје, те да представљају искривљена увјерења о себи, свијету и свом односу са другима, те настају као ефекат продужених трауматских искустава и трајних образаца који су формирани у релацијама са примарним старатељем. Утичу на самоперцепцију и односе са другима и представљају безусловна увјерења о себи у односу са околином.

У својој теорији Јанг (Young, et al. 2003) наводи 18 раних дисфункционалних когнитивних шема које је груписао у пет домена:

- одвојеност и одбацивање (емоционална депривација, осјећај напуштености, неповјерење и злоупотреба, социјална изолација и отуђеност, неадекватност и срам)
- нарушена аутономија и способности (неспособност, зависност и некомпетентност, вулнерабилност/рањивост, симбиоза)
- нарушене границе (грандиозност, недовољна самоконтрола и самодисциплина)

- усмјереност на друге (потчињавање, жртвовање)
- претјерана контрола (емоционална инхибираност, недостижни стандарди).

Емпиријским истраживањима у којима је примјењивана факторска анализа конструисана је верзија са петнаест шема распоређених у три домена: домен дисконекција, домен нарушена аутономија и домен оштећење граница (Stefanović-Stanojević i Nedeljković, 2013).

Домену дисконекција припадају: емоционална депривација, напуштање, неповјерење/злоупотреба, социјална изолација/отуђеност, дефектност. Домену нарушена аутономија припадају шеме: неуспјех, зависност/некомпетентност, вулнерабилност на повреду, умреженост/симбиоза, субјугација/подређивање, жртвовање, емоционална инхибираност. Домену оштећење граница припадају шеме: непопустљиви стандарди, грандиозност, недовољна самоконтрола (Young et al., 2003).

Домен дисконекција односи се на очекивања особе да неће бити задовољене њене потребе за сигурношћу, безбједношћу и повезаношћу са другима. Кад су у питању породице особа са овим доменом, шему напуштање имају особе које потичу из нестабилне породице, шему неповјерење и злостављање имају особе које потичу из породица у којима су злостављани, шему дефектност имају особе које потичу из одбацујућих породица, шему емоционална депривација из хладних и шему социјална изолација особе које потичу из породица које су биле изоловане од спољашњег свијета (Mirović, 2010).

Домен оштећење аутономије обухвата оне шеме које се односе на доживљај јединства с неком особом у смислу немогућности да се одвоји и функционише независно од других. Формирању ових шема доприносе породични односи у оквиру којих постоји претјерана повезаност, презаштићивање и онемогућавање дјетета да самостално функционише, што смањује самопоуздање и чини да дијете занемарује сопствене потребе, како би задовољило родитељеве. Посљедица оваквог односа родитеља највише се запажа у периоду када дјеца улазе у период одраслог доба јер нису у могућности формирати сопствени идентитет и дефинисати аутентичне животне циљеве, независне од жеља других (Mirović, 2010).

Домен оштећење граница односи се на оне шеме које се односе на дугорочне циљеве и специфичан однос према другима. Кад је у питању однос према циљевима, углавном се постављају превисоки

стандарди или не постоји довољна самоконтрола, а с друге стране и однос према другима одликује давање мањег права и компетенција у односу на своје квалитете, па из тог разлога те особе дјелују себично, размажено, неодговорно или нарцистично. Особе са шемама из овог домена имају родитеље који су постављали непримјерен степен захтјевности, у смислу претјеране захтјевности или претјеране попустљивости, неадекватно одговарајући на своје потребе. Кад су у питању екстремни васпитни стилови, дијете не може да развије адекватну самокотролу, па се деси да је или претјерана или да се никако не развије, а кад је у питању однос према другима дешава се непоштовање туђих потреба и правила понашања (Mirović, 2010).

Развоју раних дисфункционалних шема погодују ситуације у којима не долази до задовољења неких од базичних потреба: за сигурношћу, аутономијом, компетенцијом, осјећајем идентитета, повезаности, реалистичним границама, вриједностима и очекивањима, те самоконтролом (Mirović, 2010). Она даље наводи да наши одговори на неку дисфункционалну когнитивну шему стварају стилове превладавања који имају адаптивну функцију у избјегавању снажних емоција које проузрокује та шема. Функција тих стилова превладавања је адаптивна у дјетињству јер помаже у борби са снажним емоцијама када су угрожене базичне потребе, али ти исти стилови одрастањем постају маладаптивни јер настављају да одржавају шему чак и у ситуацијама у којима особа има и друге могућности за суочавање. У таквим ситуацијама, умјесто да промијени шему, особа јој се обично предаје, избјегава је или маскира, што у ствари одржава и ојачава одређену шему. Отпорне су на промјене и саме себе одржавају. Постоје три маладаптивна стила превладавања: предаја шеми (залећеност), избјегавање шеме (бијег) и компензација шеме (борба) (Mirović, 2010).

Колико је шема снажна, толико је особа осјетљивија и све је више ситуација које је активирају. У одраслој доби шеме активирају догађаји који се перципирају сличним оним трауматским искуствима који су се десили у дјетињству. Када се једном активирају, овакве шеме изазивају јаке негативне емоције као што су туга, стид, страх или бијес (Young et al, 2003).

Дисфункционалне когнитивне шеме у вези су са интерперсоналним релацијама, јер искривљена увјерења о себи онемогућују особу да функционише изван примарне породице у којој се поткрепљује искривљено мишљење. Ако у породици постоји забрана на

испољавање емоција или на блискост, емоционална инхибираност као дисфункционална когнитивна шема је функционална за ту породицу, али не и у оквиру других социјалних релација. Иако се шеме формирају углавном рано у примарној породици, постоје неке од шема које су формиране касније, као на примјер социјална изолација која не мора бити рефлектована динамиком која се одвија у примарној породици (Poradić, 2016).

Ментализација се односи на способност схватања и објашњења менталних стања и понашања како својих тако и других (Фонаги, 2006). Кључни је аспект унутрашњих радних модела у оквиру теорије афективне везаности и представља систем за процесирање информација о себи и о значајним другим особама. Унутрашњи радни модел као когнитивно-афективна структура формира се у дјетињству, а одржава током одрастања и утиче на обликовање свих каснијих релација. Једна од кључних Болбијевих идеја био је модел унутрашњих репрезентација себе и другог који се формирају у току искуства с другим и односе се на карактеристично мишљење, осјећања и понашања у блиским релацијама (Mikulincer, Shaver, 2007).

Рефлексивна функција ментализације омогућава да се понашање других објашњава њиховим менталним стањима (ставовима, намјерама, плановима, осјећањима), што је механизам који покреће и одржава и стварање дисфункционалних когнитивних шема.

Стефановић-Станојевић [Stefanović-Stanojević, 2012] наводи да модел ментализације дјетета углавном формира родитељ кроз интеракцију са дјететом док му приписује ментално стање. Негативни унутрашњи радни модели, и чак да је и један позитиван а други негативан, учиниће да се јави погрешна процјена и својих и менталних стања других особа. У току развоја дијете учи да доживљава осјећања и идеје као репрезентационе, а затим их интегрише долазећи до рефлексивног обрасца, у коме се ментална стања могу доживјети као представе. Дјететов развој и перцепција менталних стања о себи и другима, зависе од његове опсервације менталног свијета старатеља.

Репрезентације које је дијете створило у интеракцији са родитељима учвршћују референтни оквир који има адаптивну функцију како би се, што Јанг и др. кажу (Young, et al. 2003), избјегле снажне емоције које та шема проузрокује. Та функција ментализације може бити разлог зашто током одрастања увјерења постају маладаптивна јер настављају да одржавају шему иако се јављају ситуације у којима постоје и друге могућности за превладавање проблема.

Проблем истраживања односио се на испитивање релација капацитета за ментализацију и дисфункционалних когнитивних шема адолесцената. Правећи паралелу између дисфункционалних когнитивних шема и афективне везаности, можемо извести закључак да постоји когнитивно упориште и објашњење за настанак оба феномена. Болби (2011) је из когнитивне психологије посудио назив унутрашњи радни модели, претпоставивши да дијете интернализује своја искуства са фигурама везаности и да их чува у дугорочној меморији. Под утицајем родитељских очекивања, идеала, наклоности и аверзија обликују се дјететове репрезентације себе самог, што значи да је од саме интеракције битније приписивање значења родитељима и мишљење о том односу, што се односи на капацитет за ментализацију дјетета. Мајка реагује на приписано значење, а не на објективне аспекте који су у вези са њеним дјететом или на субјективни однос заснован на властитој животной историји, зонама конфликта, вриједностима и сл. (Brazelton & Kramer, 2002, према Маринковић и Зотовић Костић, 2019). Фонаги сматра да ће поремећаји афективне везаности пореметити и ментализацију и њен друштвено-когнитивни капацитет (Фонаги, 2006).

Истраживања која су се бавила релацијама афективне везаности и дисфункционалних когнитивних шема указала су на значајну повезаност дисфункционалних когнитивних шема са несигурним обрасцима афективне везаности (Baker & Beech, 2004; Bosmans et al., 2010; Mason, Platts & Tyson, 2005; Mirović i Hadžić, 2013; Mihić i sar., 2008; McLean, Bailey & Lumley, 2014; Stefanović Stanojević i Nedeljković, 2012; Cecero, Nelson & Gillie, 2004, према Popadić, 2016). Лонгитудиналну студију, која је трајала 15 година, обавили су Симард, Мос и Паскузо (Simard, Moss & Pascuzzo, 2011), прво испитивање обавивши на шестогодишњацима, па двадесетједногодишњацима, пратећи проспективно развој дисфункционалних когнитивних шема од дјетињства до одрасле доби. Њихови налази су указали на то да су амбивалентна дјеца развила више скорове на дисфункционалним когнитивним шемама касније у животу и то много више од сигурне дјеце.

Савремени тренд у оквиру психотерапије је фокусирање на актуелне спољашње догађаје или унутрашња стања. Концепти терапије засноване на ментализацији (МБТ) могу се преплитати кроз шему терапију. Терапија фокусирана на шему и когнитивне бихејвиоралне интервенције дефинише мисли и шеме из прошлости које дјелују у садашњости. У МБТ-у, примарни циљ је да се помогне пацијенту да буде усмјерен на сопствени ментални процес и да се ви-

ше фокусира на то како он/она и други мисле и осећају у било ком тренутку (Bateman & Fonagy, 2016; Orr Spivak & Andres Konichezky, 2022).

МЕТОД

Као метод истраживања кориштено је неекспериментално, корелационо истраживање.

Узорак се састојао од 269 испитаника узраста од 12 до 25 година са подручја Источног Сарајева, Пала и Требиња.

Табела 1: Карактеристике узорка

Социодемографска обиљежја		N	%
Пол	мушки	68	25,28
	женски	201	74,72
Узраст	од 12 до 14	27	10,04
	од 15 до 17	84	31,23
	од 18 до 20	128	47,58
	од 21 до 25	30	11,15
	Осми и девети	41	15,24
Разред или година студија	Први и други	69	25,65
	Трећи и четврти	36	13,38
	Прва и друга година студија	88	32,72
	Трећа и четврта година студија	34	13,02

ИНСТРУМЕНТИ ИСТРАЖИВАЊА

Јангов Инвентар раних маладаптивних шема СЦП1 намијењен за процјену 15 дисфункционалних когнитивних шема (Young, 2005). Инвентар се састоји од 75 ајтема, одговори се распоређују на шестостепеној скали и намијењен је процјени 15 дисфункционалних когнитивних шема које су распоређене у три домена:

- Дисконекција у оквиру које су: емоционална депривација, напуштање, неповјерење/злоупотреба, социјална изолација/отуђеност, дефектност;

- Оштећење аутономије којој припадају шеме: неуспјех, зависност/некомпетентност, вулнерабилност на повређивање, умреженост/симбиоза, субјугација/подређивање, жртвовање, емоционална инхибираност;

- Оштећење граница обухвата шеме: непопустљиви стандарди, грандиозност, недовољна самоконтрола.

Што се тиче психометријских карактеристика теста, интерна конзистентност субскала мјерена Krombakh алфа коефицијентом се креће у распону од 0,71 до 0,83, а у овом истраживању кретале су се од 0,70 до 0,90.

Скала за испитивање ментализације у оквиру инструмента *UPIPAV-R* (Napak, 2004), представља ментални процес помоћу којег нека особа имплицитно или експлицитно тумачи своје или туђе поступке као смислене на основу интенционалних субјективних стања и менталних процеса (Bateman & Fonagy, 2004). Инструмент *UPIPAV-R* испитује базичне аспекте афективног везивања, установљене кроз анализу теорије и постојећих инструмената за процјену афективног везивања на нивоу менталних репрезентација. Упитник не процјењује обрасце афективне везаности, али ни димензије афективне везаности – анксиозност и блискост/избјегавање, него основне феномене афективне везаности које дефинише теорија афективног везивања, и процјењује индикаторе различитих организација афективне везаности. Поузданост скале капацитета за ментализацију у овом истраживању износила је 0,715.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

У Табели 2 приказане су аритметичке средине (*AS*), стандардне девијације (*SD*), показатељи облика дистрибуције чији субскални скорови представљају операционализацију варијабли мјерених у истраживању.

Табела 2: Дескриптивни показатељи скала

Дисфункционалне когнитивне шеме	Min	Max	M	SD	Skew	Ku
Емоционална депривација	1	5	1,79	0,94	1,53	2,40
Напуштање	1	5	2,40	1,12	0,55	-0,36
Симбиоза	1	5	1,93	0,95	0,99	0,28
Зависност	1	5	2,37	0,76	0,41	0,45
Жртвовање	1	5	3,12	1,17	-0,03	-0,49
Право	1	5	2,73	1,06	0,13	-0,45
Емоционална инхибираност	1	5	2,66	0,96	0,27	-0,36
Неповјерење	1	5	2,48	1,08	0,62	-0,20
Дефектност	1	5	1,60	0,90	2,08	4,72
Социјална изолација	1	5	1,80	1,05	1,70	2,45
Подређивање	1	5	1,69	0,81	1,29	1,13
Неуспјех	1	5	1,63	0,95	2,04	4,46
Вулнерабилност на повреду	1	5	2,10	1,05	0,87	0,44
Недовољна самоконтрола	1	5	2,52	1,01	0,45	0,22
Непопустљиви стандарди	1	5	2,92	1,17	0,10	-0,74
Ментализација	1	7	5,03	1,12	-0,35	-0,02
Дисконекција	5	24	10,07	3,76	1,11	1,36
Нарушена аутономија	7	29	15,52	4,49	0,47	0,09
Оштећење граница	3	16	8,16	2,54	-0,15	-0,15

Вриједности скјунис и куртозис показатеља указују да дистрибуција неких варијабли одступа значајно од нормалне ($-1 < Sk$ и $Ku < 1$).

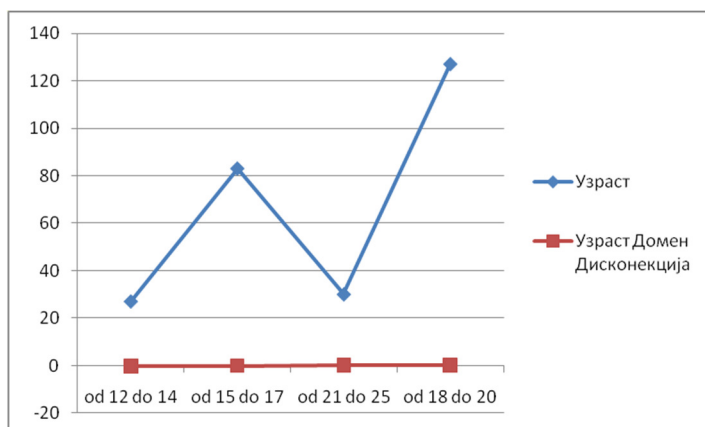
Дисфункционалне когнитивне шеме средње су изражене, а највиши просјечан скор оставарују шеме: жртвовање, непопустљиви стандарди, право, недовољна самоконтрола, емоционална инхибираност, неповјерење. Узрасне разлике у погледу домена дисфункционалних когнитивних шема приказане су у Табели 3.

Табела 3. Узрасне разлике у погледу домена дисфункционалних когнитивних шема

		ANOVA				
		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Zscore (DISKONEKCIJA)	Between Groups	8,021	3	2,674	2,726	0,045
	Within Groups	257,979	263	0,981		
	Total	266,000	266			
Zscore (Narušena Autonomija)	Between Groups	5,216	3	1,739	1,753	0,156
	Within Groups	260,784	263	0,992		
	Total	266,000	266			
Zscore (Oštećenje granica)	Between Groups	2,286	3	0,762	0,760	0,518
	Within Groups	263,714	263	1,003		
	Total	266,000	266			

На основу резултата у табели може се примијетити да постоје статистички значајне узрасне разлике у погледу домена Дисконекција.

На графикону се може видјети гдје су те разлике, те да се у позној адолесценцији у највишем степену разликују у односу на остале узрасне периоде.

Графикон 1. Узрасне разлике у погледу домена дисфункционалних когнитивних шема Дисконекција

У Табели 4 приказане су корелације ментализације и дисфункционалних когнитивних шема.

Табела 4: Корелације ментализације и домена дисфункционалних когнитивних шема

	Корелације			
	Диско-некција	Нарушена аутономија	Оштећење граница	Ментализација
Дисконекција	1	0,755**	0,562**	0,221**
Нарушена аутономија		1	0,631**	0,231**
Оштећење граница			1	0,309**

** . Статистички значајне разлике на нивоу 0,01

У Табели 4 може се видјети да дисфункционалне когнитивне шеме остварују статистички значајну повезаност слабог интензитета са ментализацијом.

Релације између ментализације и домена дисфункционалних когнитивних шема анализирани су регресионом анализом. У склопу прелиминарних анализа утврдили смо да дистрибуције анализираних варијабли не одступају екстремно од модела нормалне криве. Стога смо, уважавајући препоруке Табачника и Фидела (Tabachnick & Fidell, 2000) регресиону анализу урадили на сировим, умјесто трансформисаним скоровима. Вриједности које указују на хомогеност и мултиколинеарност у дозвољеним су границама.

Табела 5: Резултати регресионе анализе ментализације и домена дисфункционалних когнитивних шема дисконекција, нарушена аутономија и оштећење граница (као критеријума)

Предиктор	β
Ментализација	0,22*
Модел	
$R^2 = 0,05$; $F = 12,74$; $p = 0,000$	
Критеријум: дисконекција	
Предиктор	β
Ментализација	0,23*
Модел	
$R^2 = 0,05$; $F = 13.99$; $p = .000$	
Критеријум: нарушена аутономија	
Предиктор	β
Ментализација	0,31*
Модел	
$R^2 = 0,10$; $F = 26.35$; $p = .000$	
Критеријум: оштећење граница	

*. Статистички значајне разлике на нивоу 0,05

У Табели 5 се може примијетити да су сви модели статистички значајни, те да ментализација статистички значајно доприноси објашњењу сва три домена дисфункционалних когнитивних шема. Модел у којем је ментализација најбољи предиктор је онај у којем је критеријум оштећење граница, те се може рећи према вриједности R^2 да ментализација највише доприноси објашњењу домена оштећење граница који обухвата шеме: непопустљиви стандарди, грандиозност, недовољна самоконтрола.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

На основу резултата истраживања може се закључити да су дисфункционалне когнитивне шеме ниско и средње изражене. Шеме из домена оштећење граница: непопустљиви стандарди, право и недовољна самоконтрола остварују приближно средње висок скор и односе се углавном на адолесценти период. Кад су у питању узрасне разлике у погледу домена дисфункционалних когнитивних шема, резултати су указали на то да адолесценти узраста од 18 до 21 годину показују највећу и статистички значајну разлику у односу на

остале узрасне распоне адолесцената, те да имају највише изграђене шеме из домена дисконекција. Овај узрасни период карактерише осјећај изгубљености током практиковања независности, али и потреба за поновним зближавањем.

Резултати регресионе анализе показали су да су сва три модела статистички значајна, те да капацитет за ментализацију значајно доприноси објашњењу критеријума сва три домена дисфункционалних когнитивних шема (дисконекција, нарушена аутономија и оштећење граница) с тим што је највећи допринос у објашњењу критеријума оштећење граница што се може објаснити и карактеристикама адолесцентног периода и учесталашћу управо домена оштећење граница карактеристичног за њих.

Грандиозност адолесцената у вези је са адолесцентним егоцентризмом. Шема из домена оштећење граница је и ниска толеранција на фрустрације, уз недостатак самоконтроле и самодисциплине, што су, такође, карактеристике адолесцентног периода. Они су импулсивни, касне, деконцентрисани су, дезорганизовани, неспремни да истрају у задацима (Mirović, 2010). Дobar капацитет за ментализацију омогућује им да боље практикују независност и истрају у својим одлукама, те претпостављамо да ће лакше ући у период позне адолесценције када се поново зближавају с родитељима (Josselson, 1980). Висока ментализација код адолесцената може се објаснити њиховом способношћу да емоционално уцјењују, манипулишу, приказују се у добром или лошем свјетлу у зависности од потребе и циља.

Адолесценти искривљена увјерења о себи и свијету настављају одржавати и даље кроз рефлективну функцију ментализације која настоји одржати постојећа увјерења. Већина ових шема је из домена нарушена аутономија. У истраживању Маринковић и Зотовић Костић (2019) добиле су да капацитет за ментализацију остварује статистички значајан јединствен допринос у објашњењу домена нарушена аутономија. Маладаптивни облици знатно су више приступни код оних који су несигурног обрасца афективне везаности (Baker & Beech, 2004; Mason, et al., 2005; Mihić, Zotović i Petrović, 2008; Wear-den, et al., 2008; Stefanović-Stanojević, Nedeljković, 2012; Hadžić Krnetić, Mirović, Štefanec, 2012, Mirović, Hadžić Krnetić, 2013, према Popadić, 2016).

Ако на примјер неко има једну од најштетнијих шема као што су осјећај напуштености/ неповјерење, емоционална депривација или неспособност, као дијете, ова особа је била напуштена, занема-

рена, злоупотребљавана или одбачена. Код дјеце која су преживјела неку трауму интензивне емоције и конфликти доводе до дјелимичног неуспјеха у развоју рефлексивне функције ментализације (Stefanović-Stanojević, 2012). Разлог за ово може да лежи у томе да у породици у којој је дијете било изложено сценама породичног насиља, и сличној трауми, родитељ дјелује на мисаони склоп дјетета и његов капацитет за ментализацију најчешће дјелујући узнемиравачуће и неприхватљиво, стварајући тако погодно тло за развој дисфункционалних когнитивних шема. На тај начин се процес развоја може пореметити у смислу доживљавања психичке реалности, па тако да развије и дисфункционалне обрасце који су у складу са тим поремећајем у доживљавању реалности. Стефановић-Станојевић (2012) наводи да се овај проблем дешава ако мајка понавља дјететово стање без модулације, конкретизујући или паничећи његове узнемирености, што води до обостране панике, док с друге стране, мајка може и да избјегава рефлектовање дјететовог афекта игноришући узнемиреност дјетета и може га тако навести у болест, умор итд, као секундарну добит у којој дијете развија симптом јер тако добије адекватан одговор на потребу и стање. Истраживање Мочика, Ходкивича и Бјелицке [Maćik, Chodkiewicz, Bielicka, 2016] показало је да је вулнерабилност или рањивост на повреду од стране мајке у највећој корелацији са дисфункционалним шемама код ћерки.

Симард, Мос и Паскузо (2011) добили су резултате који указују на то да су амбивалентна дјеца развила више скорове на више домена дисфункционалних когнитивних шема касније у животу и то много више од сигурне дјеце.

ЗАКЉУЧАК

Резултати овог истраживања стварају могућност за превентивно дјеловање и едукацију родитеља о значају токсичних веза у раном периоду за развој личности њиховог дјетета. Практичан допринос резултата огледа се у развијању свијести о маладаптивним шемама са којима живимо цио живот, а којих нисмо свјесни јер их стално потврђујемо. То би омогућило развијање свијести о значају психотерапије као могућности за промјеном. Резултати омогућују и стварање идеја за развијање програма за превентивни рад са адолесцентима, који подразумејева и психотерапијски приступ.

Разумијевање конструктора капацитета за ментализацију и дисфункционалних когнитивних шема, омогућило би свима који раде са дјецом и адолесцентима да се адекватније поставе и боље

разумију и њихове и личне проблеме који се дешавају у интеракцији са њима.

Ови резултати стварају и поље за превенцију поремећаја менталног здравља у току тог осјетљивог развојног периода. Препорука за будућа истраживања је да се користи посебан инструмент за мјерење рефлексивних функција и ментализације уопште, те да се оваква истраживања базирају на лонгитудиналне студије.

Литература

- Маринковић, Б. (2021). *Ог афективне везаности до индивидуације*. Пале: Dis Company.
- Маринковић, Б. и Зотовић Костић, М. (2019). Афективна везаност као предиктор аутономије адолесцената. У С. Маринковић (Прир.), *Наука, настава, учење: проблеми и перспективе* (185–200). Педагошки факултет у Ужицу.

- Bateman, A. W., & Fonagy, P. (2004). Mentalization-Based Treatment of BPD. *Journal of Personality Disorders*, 18 (1), 36–51. <https://doi.org/10.1521/peri.18.1.36.32772>
- Bateman, A., & Fonagy, P. (2016). *Mentalization-based treatment for personality disorders: A practical guide*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/med:psych/9780199680375.001.0001>
- Bowlby, J. (1982). *Attachment*. New York: Basic Books.
- Fonagy, P. (2006). Šta je zajedničko psihoanalitičkoj teoriji i teoriji afektivnog vezivanja. У J. Mirić, A. Dimitrijević (Prir.) *Afektivno vezivanje*, 7 (227–250). Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Fonagy, P., Target, M. & Gergely, G. (2015). Psychoanalytic Perspectives on Developmental Psychopathology. In D. Cohen (Ed.), *Psychoanalytic Perspectives on Developmental Psychopathology*, 701-749. <https://doi.org/10.1002/9780470939383.ch18>
- Hanak, N. (2004). Construction of the new instrument for assessment of adult and adolescence attachment. *Psihologija*, 37 (1), 123–142. <https://doi.org/10.2298/PSI0401123H>
- Josselson, R. (1980). Ego identity in adolescence. In J. Adelson (Ed.). *Handbook of psychology*. New York: Wiley

- Maćik, D., Chodkiewicz, J. & Bielićka, D. (2016). Trans-generational transfer of early maladaptive schemas – a preliminary study performed on a non-clinical group. *Current Issues in Personality Psychology*, 4 (3), 132-145. <https://doi.org/10.5114/cipp.2016.60411>
- Mikulincer, M., & Shaver, P. R. (2007). *Attachment in Adulthood: Structure, Dynamics, and Change*. New York: Guilford Press.
- Mirović, T. (2010). *Rane maladaptivne sheme – sheme koje prave problem*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Popadić, B. (2016). *Odnos ranog iskustva i psihološke sekundarne separacije – individuacije adolescenata*. Neobjavljena doktorska disertacija. Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Simard, V., Moss, E., & Pascuzzo, K. (2011). Early maladaptive schemas and child and adult attachment: A 15-year longitudinal study. *Psychology and Psychotherapy: Theory, Research and Practice*, 84 (4), 349–366. <https://doi.org/10.1111/j.2044-8341.2010.02009.x>
- Spivak, O. & Konichezky, A. (2022). Schema focused and mentalization based therapy – An integrative proposal. *European Journal of Psychotherapy & Counselling*, 24 (3), 357–372, DOI: 10.1080/13642537.2022.2072928
- Stefanović Stanojević, T. (2012). Teorija afektivne vezanosti: okir u savetodavnom radu sa porodicama. U *Mogućnosti primene teorije afektivne vezanosti u savetodavnom radu sa porodicama*. Zbirka tekstova sa Savetovanja za stručne saradnike. Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Stefanović Stanojević, T., Nedeljković, J. (2012). Attachment patterns from the perspective of early maladaptive cognitive shemas. *Letopis socijalnog rada*, 19 (1), 95-118.
- Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2000). *Computer-assisted research design and analysis*. Allyn & Bacon, Inc.
- Young, J. E. (2005). *Young Schema Questionnaire-Short Form 3 (YSQ-S3)*. New York: Schema Therapy Institute.
- Young, J. E., Klosko, J. S., & Weishaar, M. E. (2003). *Schema therapy: A practitioner's guide*. New York: The Guilford Press.

Bojana R. Marinković
Đorđe M. Petronić

DYSFUNCTIONAL COGNITIVE SCHEMAS AND ADOLESCENTS' CAPACITY FOR MENTALISATION

Summary

Early dysfunctional cognitive schemas represent distorted beliefs about oneself, the world, and one's relationship with others. It is an effect of prolonged traumatic experiences and enduring patterns that are formed in relationships with the primary caregiver. The capacity for mentalisation can be explained as a key aspect of internal working models. It is a system for processing information about oneself and significant others. The reflective function of mentalisation enables the behaviour of others to be explained by their mental states (attitudes, intentions, plans, feelings). Research which examined the relationship between attachment and dysfunctional cognitive schemas indicated a significant relationship between dysfunctional cognitive schemas and insecure patterns of attachment. A contemporary trend in psychotherapy is to focus on current external events or internal states. Mentalisation-based therapy (MBT) concepts can be interwoven through schema therapy. Schema-focused therapy and cognitive behavioural interventions define thoughts and schemas from the past that operate in the present. In MBT, the primary goal is to help the patient to be focused on his/her mental process and to focus more on how he/she and others are thinking and feeling at any given moment.

The aim of this research was to examine the relationship between mentalisation and dysfunctional cognitive schemes of adolescents. The sample consisted of 269 adolescents, 74% female and 26% male, aged 12 to 25. The following instruments were used: Inventory SCP1 intended for the assessment of 15 dysfunctional cognitive schemes and the Subscale of the UPIPAV-R instrument that measures the capacity for mentalisation. Metric characteristics were checked and all instruments showed satisfactory values.

The results showed that there are statistically significant age differences regarding the Disconnection domain. Adolescents between the ages of 18 and 25 have the most pronounced schemas from that domain. Dysfunctional cognitive schemas are moderately expressed, and the highest average score is achieved by schemas: sacrifice, unyielding standards, entitlement, and insufficient self-control. All

three domains of dysfunctional cognitive schemas (disconnection, impaired autonomy and damage to boundaries) achieve a statistically significant positive correlation of weak intensity with mentalisation. Regression analysis indicated that all three models are statistically significant, but that mentalisation makes the greatest contribution in explaining the branchial damage domain. Adolescents continue to maintain distorted beliefs about themselves and the world through the reflective function that seeks to maintain existing beliefs. The results are discussed in the context of attachment theory and therapy schemes. The theoretical and practical implications of the results are discussed.

The practical contribution of the results is reflected in the development of awareness of maladaptive schemas that we live with and that we are not aware of because we constantly confirm them. This would enable the development of awareness of the importance of psychotherapy as a possibility for change. The results enable the creation of ideas for developing a programme for preventive work with adolescents, which includes a psychotherapeutic approach.

Understanding the constructs of capacity for mentalisation and dysfunctional cognitive schemas would enable everyone who works with children and adolescents to position themselves more adequately and better understand the personal problems that occur in interaction with them.

These results also create a field for the prevention of mental health disorders during that sensitive developmental period. The recommendation for future research is to use a special instrument for measuring reflective functions and mentalisation in general. The recommendation is to use the longitudinal study.

Key words: adolescence, dysfunctional cognitive schemes, mentalisation

Наташа Т. Костић*
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

Кратко или претходно саопштење

Љубица М. Драгишић
Универзитет у Источном Сарајеву
Филозофски факултет

ДОЖИВЉАЈ УСАМЉЕНОСТИ УЧЕНИКА СРЕДЊИХ ШКОЛА, СТУДЕНАТА И ЗАПОСЛЕНИХ

Доживљај усамљености се односи на перципирани несклад између жељеног и достигнутог нивоа социјалних контаката појединца. У овом истраживању се проблем истраживања односи на испитивање разлика у доживљају усамљености ученика средњих школа, студената и запослених, као и разлика у доживљају усамљености с обзиром на пол у све три групе испитаника. Узорак истраживања чини 860 испитаника. Од укупног узорка њих 233 је из популације ученика средње школе (15–18 година, $AS = 16.81$), 330 из популације студената (19–24 године, $AS = 20.82$) и 207 из популације запослених (25–63 године, $AS = 41.73$). У истраживању је коришћена Кратка верзија UCLA скале усамљености. Резултати истраживања показују да постоји значајна разлика у доживљају усамљености ($\chi^2 = 62.58$, $df = 2$, $p = .00$) између ученика средњих школа, с једне стране, те студената и запослених, с друге стране. Доживљај усамљености је највише изражен код ученика средњих школа ($Md = 17.00$) и значајно је виши од доживљаја усамљености студената ($Md = 12.00$) и запослених особа ($Md = 12.00$). Резултати истраживања, такође, показују да постоји значајна разлика у доживљају усамљености између испитаника мушког и женског пола на подзорку ученика средње школе ($U = 8213.00$, $z = -5.44$, $p = .00$) и подзорку студената ($U = 9957.00$, $z = -3.03$, $p = .00$). У оба случаја је доживљај

* natasa.kostic@ff.ues.rs.ba

усамљености виши код испитаника мушког него код испитаника женског пола. Није утврђена значајна разлика у усамљености између испитаника мушког и женског пола на подзорку запослених ($U = 4583.00$, $z = -.60$, $p = .55$). На основу добијених резултата истраживања може се закључити да је доживљај усамљености најизраженији у доба средње адолесценције. У истраживању кориштена кратка верзија UCLA скале усамљености, којом се индиректно мјери глобални доживљај усамљености, намеће се потреба да се у будућим истраживањима обухвате директније мјере, као и специфичније врсте доживљаја усамљености. Такође, будућа истраживања треба да обухвате персоналне факторе и карактеристике социјалног окружења које могу да буду значајне за доживљај усамљености.

Кључне ријечи: доживљај усамљености, скала UCLA, ученици средњих школа, студенти, запослени, полне разлике

УВОД

Доживљај усамљености није појава која је карактеристична за модерно доба. Перлмен и Пеплау [Perlman & Peplau] (1998) истичу да су жеља за дружењем наспрам страха од друштвеног одбацивања били актуелни и у праисторијским временима. То је актуелно и данас, на шта указују и бројна истраживања која се баве овом проблематиком. Ипак, проблем доживљаја усамљености није дуго актуелизован и интензиван у психолошким истраживањима. На то указује податак који износе Перлмен и Пеплау (1998) наводећи да је до 60-тих година на енглеском језику објављено десетак радова о доживљају усамљености. Годину 1960. помињу као почетак систематског изучавања индивидуалних разлика доживљаја усамљености, истичући да су она већим дијелом била усмјерена на популацију старијих. Међутим, аутори сматрају да ране 1970-те године представљају почетак савремене ере истраживања доживљаја усамљености.

Сам појам доживљаја усамљености не треба изједначавати са појмом самоће. *Бићи сам* и *бићи усамљен*, иако наизглед слични, немају исто значење. На то указују и Туцак Јанковић и Ћубела Адорић [Tucak Janković & Ćubela Adorić] (2009) истичући да доживљај усамљености има негативну конотацију, а самоћа позитивну.

Они истичу да се самоћа односи на жељу појединца да буде сам, односно, да има мање социјалних контаката са другим људима. Испуњење жеље доприноси пријатним емоцијама. Међутим, доживљај усамљености прате непријатне емоције.

Да доживљај усамљености не представља синоним за мањак социјалних контаката, указују и Перлмен и Пеплау (1981) истичући да је она субјективни феномен, односно, да није синоним за објективну социјалну изолацију. Они у том смислу наводе да појединац може да буде сам, али да не мора истовремено да буде усамљен. Ова два аутора помињу двије дефиниције доживљаја усамљености од којих једна представља нешто формалнију варијанту (Перлмен и Пеплау, 1981) којом се он посматра у смислу непријатног искуства појединца у ситуацијама када је мрежа његових социјалних односа мањкава на њему неки значајан начин (квантитативно или квалитативно). Даље аутори помињу да доживљај усамљености може достићи патолошки ниво, али да је фокус њиховог интересовања усмјерен на оно што се може назвати нормалним у општој популацији. На основу овога се може закључити да доживљај усамљености не представља патолошку појаву, да је уобичајена или типична појава у популацији и да постоје индивидуалне разлике у његовом интензитету. У складу са претходним одређењем доживљаја усамљености Перлмен и Пеплау (1981) истичу три његове карактеристике, а то су: 1) резултат је недостатка социјалних контаката појединца, 2) субјективни је феномен и 3) непријатан је и узнемирујући.

Осим претходне дефиниције Перлмен и Пеплау (1981) разматрају и другу дефиницију којом је наглашено да је услов за настанак доживљаја усамљености ниво социјалних контаката који је појединцу потребан или који жели. У том смислу аутори дефинишу доживљај усамљености као несклад или дискрепанцу између жељеног и достигнутог нивоа социјалних контаката. У складу са претходном дефиницијом, могуће је уочити да је доживљај усамљености заиста субјективна категорија, јер жељени и достигнути ниво социјалних контаката варира од особе до особе и не подразумејева само квантитативни аспект, већ и квалитативни.

Да доживљај усамљености обухвата квалитативни аспект, могуће је видјети увидом у садржај једне од тврдњи UCLA скале усамљености, чији су аутори Расел, Пеплау и Фергусон [Russell, Peplau & Ferguson] (1978), као и кратке верзије UCLA скале усамљености, коју су конструисали Ален и Ошеген [Allen & Oshagan] (1995, према Лацковић-Гргин, Пенезић и Некић [Lacković-Grgin, Penezić &

Nekić], 2002). Тврдња је формулисана у смислу да појединац доживљава да су људи око њега, али не и са њим. Виша испољеност овог доживљаја указује на виши доживљај усамљености. И друге тврдње поменутих скала указују на то да доживљај усамљености не укључује само квантитативни аспект, већ и квалитативни. У том смислу је значајно издвојити оне које указују на доживљај појединца да га нико добро не познаје и да није близак ни са ким дуже вријеме. Очигледно је да се под појмом доживљаја усамљености подразумева да појединац перципира да нема задовољавајуће социјалне односе. Вејс [Weiss] (1973, према Лацковић-Гргин, Некић, Пенезић [Lacković-Grgin, Nekić & Penezić], 2009) сматра да је доживљај усамљености резултат интеракције персоналних и ситуационих фактора. Наведена интеракција онемогућава задовољење основних људских потреба:

Аутор сматра да је усамљеност резултат социјалних интеракција које су недостатне у смислу да не могу задовољити једну од основних људских потреба – потребу за блиском везом и љубављу (Лацковић-Гргин и сар., 2009: 8).

Изједначавање самоће са доживљајем усамљености било би погрешно јер би то значило изједначавање квантитета и квалитета социјалних контаката. На наведено указују и Лацковић-Гргин и сар. (2009) истичући да је доживљај усамљености снажније повезан са квалитетом него квантитетом социјалних контаката. Њу доживљавају сви људи у различитим периодима живота:

Многи се слажу како усамљеност представља универзално људско искуство које, у већој или мањој мјери, доживе сви људи у неком животном раздобљу (Ружић и Буље [Ružić & Bouillet], 2008: 16).

Пилао, Релојо, Тубон и Субида [Pilao, Relajo, Tubon & Subida] (2016) истичу да је доживљај усамљености преовлађујуће искуство током нечијег животног периода, те даље указују на налазе истраживања о порасту усамљености током година старости. У складу са стереотипним схватањима старости, објашњење доживљаја усамљености би почивало на томе да старији људи имају мање социјалних контаката, те да су из тог разлога усамљени. Међутим, ово објашњење представља одређени мит. Перлмен и Пеплау (1998) итичу да истраживања указују на то да старији људи заиста имају мање социјалних контаката него млађа популација, али доживљај усамљености код ове популације не објашњавају мањком социјалних контаката. Ови аутори сматрају да изједначавање мањка социјалних контаката

са доживљајем усамљености код старијих особа може да буде погрешно јер је могуће да су оне саме смањиле ниво жељених друштвених мрежа.

Уколико би се прихватио стереотипан приступ старости, гдје се она изједначава са самоћом те даље са усамљеношћу, поставља се питање на који начин посматрати испољеност доживљаја усамљености у периоду адолесценције јер њега карактерише већи број социјалних контаката. У том случају би се требало претпоставити да бити адолесцент значи имати више неадекватних социјалних контаката, а самим тим у вишој мјери доживљавати усамљеност. Претходна реченица је само дјелимично прихватљива, јер не мора да значи да период адолесценције карактеришу неадекватни социјални контакти. Међутим, може се рећи да бити адолесцент значи бити усамљен. На то указују различити аутори истичући да је адолесценција период највише усамљености (Лацковић-Гргин, Пенезић и Сорић [Lacković-Grgin, Penezić & Sorić], 1998; Лоренц, Хантер, Канин, Хоутон, Задоф, Розенберг, Вуд и Шилтон [Lawrence, Hunter, Cunneen, Houghton, Zadow, Rosenberg, Wood & Shilton], 2022; Перлмен и Пеплау, 1984; Фердасам и Џоф [Fardghassemi & Joffe], 2022). У складу са тим је и следеће: „није старост већ младост доба највеће усамљености“ (Лацковић-Гргин и сар., 1998: 547).

Сматра се да период адолесценције карактерише виши доживљај усамљености из разлога што се удаљавају од својих родитеља док нису у потпуности интегрисани у социјални свијет својих вршњака (Гусенс [Goossens], 2018). За период адолесценције је карактеристично трагање за независношћу и идентитетом, које подразумева да се појединац окреће оним активностима које нису усмјерене на властиту породицу. Родитељи престају да буду централна фигура у животу појединца, док вршњаци за њега постају значајнији (Гусенс, 2018). На то указује Ериксон [Erikson] (1976) наводећи да период адолесценције карактерише формирање идентитета, те да су вршњаци у том процесу значајни чиниоци. Може се рећи да у овом периоду развоја долази до реорганизације у придавању значаја одређеним социјалним односима појединца гдје вршњаци постају значајнији него родитељи. Вршњаци за адолесцента постају оријентир приликом трагања за одговором на многобројна питања која се пред њим налазе, а која се тичу одређења самог себе и избора будућег занимања. Међутим овај процес није једноставан:

Обично је неспособност да се одлуче за професионални идентитет оно што највише узнемирава младе људе. Да би стекли поуздање у себе они се привремено превише идентификују са херојима групица и дружина до те мјере да на изглед потпуно изгубе индивидуалност. А, опет, у овој етапи ни само »заљубљивање« није потпуно, чак ни првенствено ствар сексуалности. Пубертетска љубав је у великој мјери покушај да се дође до дефиниције свог идентитета путем пројекције дифузне слике о себи на слику другог лица и постепеног разјашњења кроз овакво виђење (Ериксон, 1976: 111).

Очигледно је да је процес адолесценције процес трагања за одговором на питање: „Ко сам ја?“, те у том трагању појединац доживљава да га други људи не схватају, не разумију његове потребе, да су ту поред њега али не и са њим, што доприноси вишем доживљају усамљености. С једне стране, адолесцент жели да буде повезан са другим људима, а с друге стране жели да буде независан од њих. Резултат његове тежње да пронађе равнотежу између повезаности и независности може бити доживљај усамљености (Кониушоните, Трускокајте-Куневићин, Жукоскин и Крочети [Kaniušonytė, Truskauskaitė-Kunevičienė, Žukauskienė & Crocetti], 2019).

Претходни текст указује на то да период адолесценције и период старости карактерише виши доживљај усамљености. Међутим, потребно је нагласити да је ипак за све старосне категорије у највишој мјери својствен нижи доживљај усамљености. На то указују резултати истраживања спроведеног у Данској, на узорку од 33.285 испитаника старости 16–102. године, у коме су истраживачи (Лескорд, Фрис и Шевлин [Lesgaard, Friis & Shevlin], 2016) утврдили да испитанике свих старосних категорија карактерише низак доживљај усамљености. Најмањи проценат оних са ниским доживљајем усамљености је у групи адолесцената и одрасле доби у настајању (16–29 година) и он износи 71.6%.

Иако су различити аутори сагласни са тим да је доживљај усамљености карактеристика адолесценције и старости, када је ријеч о разликама у доживљају усамљености према полу нису једнозначни налази истраживања. На то указују Лацковић-Гргин и сар. (1998), као и Медвед и Керестеш [Medved & Keresteš] (2011) и Паган [Pagan] (2020). Медвед и Керестеш (2011) указују на то да су неки истраживачи дошли до налаза да је доживљај усамљености израженији код испитаника мушког пола, док су други дошли до

налаза да је израженији за испитанике женског пола. Осим овога, аутори наводе и то да неки истраживачи нису утврдили значајне разлике у доживљају усамљености између испитаника мушког и женског пола.

Лацковић-Гргин и сар. (1998) су утврдили да су студенти усамљенији од студенткица. Добијене налазе истраживања ови аутори објашњавају тиме да студенткице у вишој мјери него студенти емоционалну подршку налазе у пријатељским везама. Перлмен и Пеплау (1998) наводе да је неколико студија, у којима су испитаници директно испитивани о доживљају усамљености, особе женског пола имале виши скор. Добијене резултате интерпретирају тиме да је за жене друштвено прихватљивије да испоље своје тегобе него за мушкарце, те су у том погледу и негативне посљедице признања о доживљају усамљености мање за особе женског пола него за особе мушког пола. С друге стране, ови аутори указују на то да су нека истраживања, у којима није директно испитиван доживљај усамљености, показала да су особе мушког пола усамљеније од особа женског пола. Овај налаз помињу и Борис и Перлмен [Borys & Perlman] (1985) наводећи да је у истраживањима, у којима је коришћена UCLA скала усамљености, утврђено да је доживљај усамљености испољенији код мушкараца него код жена. Садржај тврдњи UCLA скале усамљености је формулисан тако да на индиректнији начин мјери доживљај усамљености.

Мис, Квалтер, Венхалст, Ван ден Нуртрејт и Гусенс [Maes, Qualter, Vanhalst, Van den Noortgate & Goosens] (2019) су, на основу метаанализе различитих истраживања, утврдили да особе мушког пола у периоду дјетињства, адолесценције и ране одрасле доби карактерише виши доживљај усамљености него особе женског пола. За период средње одрасле доби и старости нису утврдили значајне разлике између мушкараца и жена у доживљају усамљености. Разматрајући добијене резултате аутори се осврћу на различите налазе истраживања који су узимали у обзир предикторе доживљаја усамљености. У том смислу разматрају испуњење нормативних очекивања у одређеном развојном периоду. Неки од њих су висина прихода, посао са пуним радним временом и статус везе који представљају предикторе доживљаја усамљености (Ламен и Хакли [Luhmann & Hawkley], 2016, према Мис и сар., 2019). Због сличности у испуњењу или неиспуњењу нормативних очекивања од стране особа мушког и женског пола вјероватно нису утврђене значајне разлике између њих у доживљају усамљености у средњој одраслој доби и старости.

Узимајући у обзир чињеницу да су резултати објављених доступних радова у вишој мјери била усмјерена на испитивање разлика у доживљају усамљености с обзиром на године старости и пол, у овом истраживању је фокус истраживања био усмјерен на сагледавање разлика у доживљају усамљености између ученика средњих школа, студената и запослених. Разлог за то почива у чињеници да доступна истраживања нису била усмјерена на положај појединца који заузима у социјалном контексту, а који се тиче укључености у процес школовања (ученици средњих школа и студенти) и укљученост у процес рада (запослени). Будући да школовање и запослење представљају развојне задатке у одређеном периоду живота, истраживање је усмјерено, осим на разлике у доживљају усамљености сходно положају појединца који заузима у социјалном контексту (ученици средњих школа, студенти и запослени), и на развојне разлике. Ученици средњих школа су посматрани у смислу средње адолесценције, а студенти у смислу позне адолесценције и раног одраслог доба (Брковић [Brković], 2011). Запослени су посматрани у смислу средњег и позног одраслог доба. Наведено је уочљиво приликом представљања узорка испитаника, који је презентован у наредном тексту, а који указује на то да је старост ученика средње школе 15–18 година, а студента 19–24 године. Старост одраслих је изнад 25 година, те узимајући у обзир да обухвата испитанике до 63 године, подразумијева средње и позно одрасло доба као период развоја. Такође, ученици средње школе, према Ериксону (1976), се налазе на стадијуму развоја који се односи на формирање идентитета – конфузију идентитета, а за који је карактеристичано да појединац себи поставља питање: „Ко сам ја?“, као и „Каква је моја будућност?“, те он критички сагледава себе и друге, те бира будући позив, што може допринијети томе да доживљава да га други људи не разумију и не схватају, те да је окружен бројним људима које он доживљава као особе које га не разумију, не прихватају онаквим каквим сматра да јесте и не подржавају његов будући позив. С друге стране, неједнозначност резултата претходних указује на потребу да се испитају полне разлике у доживљају усамљености.

У складу са претходно наведеним, дефинисан је проблем истраживања у смислу испитивања разлика у доживљају усамљености ученика средњих школа, студената и запослених, као и разлика у доживљају усамљености с обзиром на пол у све три групе испитаника.

МЕТОД

Узорак испитаника

Узорак истраживања чини 860 испитаника из Босне и Херцеговине (Република Српска и Федерација БиХ). Испитаници су подијељени у три категорије: ученици средњих школа ($N = 323$), студенти ($N = 330$) и запослени ($N = 207$). Старост ученика средње школе је 15–18 година ($AS = 16.81$), студената 19–24 године ($AS = 20.82$) и запослених 25–63 ($AS = 41.73$). С обзиром на распон година испитаника може се рећи да је ученике средњих школа, према периодизацији психичког развоја (Брковић, 2011), могуће посматрати у смислу средње адолесценције, студенте у смислу позне адолесценције и раног одраслог доба, а запослене у смислу средњег и позног одраслог доба.

Узорак није уједначен према полу и већину (62.33%) чине испитаници женског пола ($N = 536$). Проценат испитаника мушког пола је мањи (37.67%) и њих је укупно 324.

У наредној табели је приказан број испитаника мушког и женског пола према категоријама испитаника (ученици средњих школа, студенти и запослени).

Табела 1. Структура узорка према полу

Категорија	Испитаници мушког пола		Испитаници женског пола	
	f	%	f	%
Ученици	136	42.11	187	57.89
Студенти	117	35.45	213	64.55
Запослени	71	34.30	136	65.70

Према подацима приказаним у претходној табели уочљиво је да је преко 50% испитаника женског пола у све три категорије испитаника: 57.89% – ученици средњих школа, 64.55% – студенти и 65.70% – запослени. Проценат испитаника мушког пола је сљедећи: 42.11% – ученици средњих школа, 35.45% – студенти и 34.30% – запослени.

Инструменти истраживања

Приликом спровођења истраживања коришћен је упитник за прикупљање података о социјално-статусним карактеристикама испитаника који је садржао три питања од којих су на два испитани-

ци одговарали заокруживањем понуђених опција (пол и статус школовања или запослења), а на треће уписивањем одговора (године старости).

За испитивање усамљености коришћена је кратка верзија UCLA скале усамљености (The UCLA loneliness scale) коју су конструисали Ален и Ошеген (1995, према Лацковић-Гргин и сар., 2002). За истраживање је коришћен пријевод оригиналне скале (The UCLA loneliness scale) и стандардизација коју су извршили у Хрватској Лацковић-Гргин и сар. (2002). Аутори наводе да је поузданост задовољавајућа на шта указује вриједност Кронбах алфа коефицијента који се кретао од .83 до .85 на узорку средњошколаца, студена-та, те младих и старијих одраслих. На узорку овог истраживања испитана је поузданост скале на цијелом узорку и она је задовољавајућа ($\alpha = .86$). Поузданост је задовољавајућа и на подузорцима испитаника: 1) ученици средњих школа – $\alpha = .87$, 2) студенти – $\alpha = .80$ и 3) запослени – $\alpha = .82$. Скала је петостепена Ликертовог типа. Садржи седам тврдњи на које су испитаници одговарали заокруживањем броја од 1, са значењем *уопште се не односи на мене*, до 5, са значењем *у потпуности се односи на мене*. Све тврдње су позитивно формулисане, нпр.: „Моји социјални односи су њовршни“ и „Људи су око мене, али не и са мном“. Позитивна формулација тврдњи имплицира да виши остварени скор испитаника на скали указује на виши доживљај усамљености. Могући теоријски распон одговора на скали је од 7 до 35.

Поступак истраживања

Истраживање је дјелимично спроведено директно у контакту са испитаницима, а дјелимично online, односно, путем друштвених мрежа. Испитаници из популације ученика средње школе су испитани директно, након дозволе директора школе и родитеља, од стране истраживача, као и уз помоћ психолога запослених у школама обухваћеним истраживањем. За добијање дозволе за спровођење истраживања дат је на увид инструмент који је коришћен у сврхе истраживања.

Студенти и запослени су испитани online.

Свим групама испитаника дата је изјава да ће се резултати користити искључиво у научне сврхе, да ће бити чувана њихова анонимност. Осим тога обавијештени су да ће резултати бити објављени на страници Филозофског факултета Универзитета у Источном Са-

рајеву уколико рад одобре рецензенти. Такође, истакнуто је да је учешће испитаника на добровољној основи.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Прије испитивања разлика у доживљају усамљености између ученика средњих школа, студената и запослених, сагледане су дистрибуције остварених резултата у све три категорије испитаника.

Табела 2. Показатељи дистрибуције доживљаја усамљености

Категорија	AS	SD	Min	Max	Rang	Sk	Ku	Kolmogorov-Smirnov		
								St.	df	p
Ученици	16.95	6.85	7.00	35.00	26.00	.24	-.85	.08	323	.00
Студенти	13.10	4.95	7.00	26.00	19.00	.61	-.44	.11	330	.00
Запослени	13.17	4.80	7.00	25.00	18.00	.59	-.54	.14	207	.00

Вриједности Колмогоров-Смирновљевог теста указују на то да дистрибуција доживљаја усамљености у све три категорије испитаника статистички значајно одступа од нормалне расподеле ($p = .00$). У складу са добијеним налазима, у даљој обради података кориштени су непараметријски статистички поступци: Краскал-Валисов тест [Kruskal-Wallis test] и Мен-Витнијев [Mann-Whitney] тест.

Подаци приказани у Табели 2 указују на то да ученици средњих школа у највишој мјери доживљавају усамљеност ($AS = 16.95$). Доживљај усамљености је нешто нижи на узорку студената ($AS = 13.10$) и запослених ($AS = 13.17$). Вриједности куртозиса указују на израженост виших скорова усамљености у све три категорије испитаника, али максимални остварени скор на узорку ученика средњих школа је 35.00, док је на узорку студената 26.00 и запослених 25.00. Наведени податак, такође, указује на израженији доживљај усамљености ученика средњих школа у односу на студенте и запослене.

Иако је утврђено да ученици средњих школа у вишој мјери него студенти и запослени доживљавају усамљеност, могуће је, на основу вриједности аритметичке средине, утврдити да она није висока. Ниже вриједности одговора на скали указују на нижи доживљај усамљености. Ученици средњих школа су ближе умјереном доживљају усамљености. Њихов доживљај усамљености, према вриједности аритметичке средине ($AS = 16.95$), спада у категорију ниске усамљености, али је близу умјереном која би се, према теоријском

распону резултата на скали, кретала од 17.5 до 24.5. Студенте и запослене у највишој мјери карактерише низак доживљај усамљености.

Иако претходно приказани подаци указују на вишу испољеност доживљаја усамљености на узорку испитаника средње школе неопходно је испитати да ли постоји статистички значајна разлика у његовом испољавању између три категорије испитаника. За испитивање наведених разлика коришћен је Краскал-Валисов тест.

Табела 3. Разлике у доживљају усамљености између категорија испитаника

Категорија	N	Md
Ученици	323	17.00
Студенти	330	12.00
Запослени	207	12.00

$$\chi^2 = 62.58, df = 2, p = .00$$

На основу података приказаних у Табели 3 могуће је закључити да постоји статистички значајна разлика у доживљају усамљености између испитаника различитих категорија, односно, ученика средњих школа, студената и запослених ($\chi^2 = 62.58, df = 2, p = .00$). Вриједности медијана указују на то да ученике средњих школа (Md = 17.00) у вишој мјери карактерише доживљај усамљености него студенте и запослене (Md = 12.00).

Иако подаци приказани у претходној табели сугеришу да су значајне разлике у усамљености између ученика средње школе и студената, као и ученика средњих школа и запослених, извршена је накнадна анализа употребом Мен-Витнијевог теста.

Табела 4. Резултати Мен-Витнијевог теста испитиваних разлика у доживљају усамљености

	Ученици – студенти	Ученици – запослени	Студенти – запослени
U	36020.50	22884.00	33527.00
z	-7.19	-6.14	-.36
p	.00	.00	.72

Подаци приказани у претходној табели показују да се ученици средњих школа статистички значајно разликују у доживљају усамљености од студената ($U = 36020.50, z = -7.19, p = .00$) и од запослених ($U = 22884.00, z = -6.14, p = .00$). Није утврђена статистички значајна разлика у доживљају усамљености између студената и запослених ($U = 33527.00, z = -.36, p = .72$).

Већ је наведено да је испитанике, према годинама старости, а у складу са периодизацијом психичког развоја (Брковић, 2011), могуће посматрати на следећи начин: ученици средњих школа – средња адолесценција, студенти – позна адолесценција и рано одрасло доба, запослени – средње и позно одрасло доба. Из наведеног разлога испитан је однос година старости са доживљајем усамљености у све три групе испитаника.

Табела 5. Однос година старости са доживљајем усамљености ученика средњих школа, студената и запослених

	Ученици	Студенти	Запослени
r_o	-.06	-.19	.04
p	.26	.00	.53

Претходно приказани резултати указују на то да не постоји статистички значајна корелација година старости и доживљаја усамљености ученика средње школке ($r_o = -.06$, $p = .26$) и запослених ($r_o = -.04$, $p = .53$). Утврђена је статистички значајна негативна корелација година старости и доживљаја усамљености студената ($r_o = -.19$, $p = .00$). Међутим, корелација је ниска.

Након израчунавања разлика у доживљају усамљености између категорија испитаника (ученици средњих школа, студенти и запослени) испитане су разлике у његовом испољавању између испитаника мушког и женског пола у све три категорије.

Табела 6. Резултати Мен-Витнијевог теста испитиваних разлика у доживљају усамљености испитаника мушког и женског пола

	U	z	p	Md	
				Мушки	Женски
Ученици	8213.00	-5.44	.00	19.00	14.00
Студенти	9957.00	-3.03	.00	14.00	11.00
Запослени	4583.00	-.60	.55	12.00	12.00

Подаци приказани у претходној табели показују да постоји статистички значајна разлика у доживљају усамљености испитаника мушког и женског пола на подзорку ученика средње школе ($U = 8213.00$, $z = -5.44$, $p = .00$) и подзорку студената ($U = 9957.00$, $z = -3.03$, $p = .00$). И у једном и у другом случају испитаници мушког пола у вишој мјери доживљавају усамљеност него испитаници женског пола. На подзорку ученика средње школе утврђена је вриједност медијане 19.00 за испитанике мушког пола и 14.00 за испита-

нике женског пола. На подузорку студената утврђена вриједност медијане за испитанике мушког пола је 14.00, а за испитанике женског пола 11.00. На подузорку запослених није утврђена статистички значајна разлика у усамљености између испитаника мушког и женског пола ($U = 4583.00$, $z = -.60$, $p = .55$).

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

Проблем истраживања се односио на испитивања разлика у доживљају усамљености ученика средњих школа, студената и запослених, као и разлика у усамљености с обзиром на пол у све три групе испитаника.

Резултати спроведеног истраживања указују на то да студенте и запослене карактерише низак доживљај усамљености, док су ученици средњих школа ближи умјереном доживљају усамљености. Добијени резултати су у складу са налазима истраживања које су спровели Лескорд и сар. (2016), а који су утврдили да особе свих старосних категорија у највишој мјери карактерише низак доживљај усамљености.

Резултати истраживања показују да ученици средњих школа у вишој мјери доживљавају усамљеност од студената и запослених.

С обзиром на то да испитиване групе испитаника, према периодизацији психичког развоја (Брковић, 2011) припадају периодима средње адолесценције (ученици средњих школа), позне адолесценције и раног одраслог доба (студенти) и средњег и позног одраслог доба (запослени), добијене резултате је једним дијелом могуће интерпретирати узрасним карактеристикама и развојним задацима који их карактеришу. Ериксон (1976) наводи да се адолесценти суочавају са проблемом формирања професионалног идентитета. Пред ученицима средњих школа стоји низ питања у вези са даљим школовањем и професијом: „Да ли да даље наставим школовање? Уколико наставим, који факултет да упишем? Шта могу да радим са средњом школом коју завршавам?“ Одговоре на та питања траже у окружењу међу значајним другим људима. С обзиром на то да ученик средње школе, у складу са својим развојним карактеристикама, истовремено покушава да нађе и одговор на питање: „Ко сам ја?“, те покушава да успостави равнотежу између тежње ка повезаности са другим људима и тежње ка независности, одговоре из окружења може тумачити као неразумијевање и као површан однос према њему. Вршњаци су у овом периоду значајни за њега, али и они сами трагају за

одговорима на иста питања и сусрећу се са истим проблемом успостављања равнотеже повезаности са другим људима и независности, те не могу у потпуности да одговоре на његове потребе у социјалним односима. Наведено доприноси његовом осјећању да нема подршку значајних других и доживљају усамљености.

С друге стране, резултате који показују да ученици средњих школа доживљавају усамљеност у вишој мјери од студената и запослених могуће је сагледати кроз карактеристике развојног периода на коме се налазе испитаници из популације студената и популације запослених. Када је ријеч о испитаницима из популације студената, сам упис на студије подразумеива извјесну одређеност за одређено занимање која се односи на формирање професионалног идентитета. Осим наведеног, популација студената би, уколико су сви претходни аспекти развоја били адекватни, требало да има остварен идентитет, те да је, према Ериксону (1976), на стадијуму интимности која подразумеива стварање психолошке интимности са другим особама (пријатељ, партнер итд.), што доприноси смањењу усамљености. Испитаници из популације запослених се налазе на вишим стадијумима развоја, те су вјероватно у највећој мјери адекватно прошли претходне стадијуме, те испољавају нижи доживљај усамљености него ученици средњих школа.

Иако је резултате истраживања, који показују да ученици средњих школа у вишој мјери доживљавају усамљеност од студената и запослених, могуће интерпретирати у складу са теоријским сазнањима о различитим периодима развоја, неопходно је осврнути се на резултате претходних истраживања и њихове интерпретације. Добијени налаз није у складу са резултатима истраживања која су спровели Лескорд и сар. (2016). Они су утврдили да је период адолесценције и одрасле доби у настајању (16–29 година) карактерише највиши доживљај усамљености. У овом истраживању је показано да ученици средњих школа, односно, особе које су у периоду средње адолесценције (15–18 година), у вишој мјери него особе позне адолесценције и ране одрасле доби, односно студенти (19–24 године) доживљавају усамљеност.

Различити аутори су истакли да је период адолесценције период у коме се у највишој мјери доживљава усамљеност (Лацковић-Гргин и сар., 1998; Лоренц и сар., 2022; Перлмен и Пеплау, 1984; Фердасам и Џоф 2022). У складу са тим се наводи: „није старост већ младост доба највеће усамљености“ (Лацковић-Гргин и сар., 1998: 547). Међутим, добијени налази истраживања приказаног у овом

раду могуће је да указују на то да је средња адолесценција период највишег доживљаја усамљености.

То што ученици средњих школа у вишој мјери доживљавају усамљеност од запослених објашњава се тиме што висина прихода, посао са пуним радним временом и статус везе представљају предикторе доживљаја усамљености (Ламен и Хакли [Luhmann & Hawkley], 2016, према Мис и сар., 2019). Ови предиктори спадају у нормативна очекивања. Испуњење нормативних очекивања је у вишој мјери могуће у ситуацији запослености.

Резултати истраживања приказаних у раду показују да године старости нису значајно повезане са усамљеношћу ученика средњих школа и запослених. Међутим, утврђено је да су године старости статистички значајно повезане са доживљајем усамљености на узорку студената. Добијени резултати сугеришу да млађе испитанике из популације студената у вишој мјери карактерише доживљај усамљености, али је утврђена корелација ниска што сугерише да резултат није од великог значаја у смислу да га је могуће разматрати у погледу извјесног тренда у популацији. Међутим, с обзиром на то да узорак студената припада популацији позних адолесцената и ране одрасле доби, могуће је претпоставити да неки млађи студенти нису још остварили развојне задатке везане за адолесценцију. С друге стране, наведено може бити детерминисано социјалним контекстом, јер су млађи студенти на нижим годинама студија. Промјена средине и људи у свакодневном окружењу за неке од студената представљају изразиту промјену, те неким од њих треба извјесно вријеме за прилагођавање новим условима, што доприноси усамљености.

Даљи резултати истраживања показују да испитаници мушког пола значајно више доживљавају усамљеност од испитаника женског пола на подзорку ученика средњих школа и студената, док на подзорку запослених нема значајне разлике у доживљају усамљености према полу. Добијени налаз је у извјесној мјери у складу са налазима истраживања до којих су дошли Мис и сар. (2019). На основу метаанализе различитих истраживања, утврдили смо да особе мушког пола у периоду адолесценције и ране одрасле доби карактерише виши доживљај усамљености него особе женског пола. За период средње одрасле доби и старости нису утврђене значајне разлике између мушкараца и жена у доживљају усамљености. Приликом интерпретације добијених резултата аутори се осврћу на испуњење нормативних очекивања у одређеном развојном периоду. Неки од њих су висина прихода, посао са пуним радним временом и статус

везе који представљају предикторе доживљаја усамљености (Ламен и Хакли [Luhmann & Hawkley], 2016, према Мис и сар., 2019). Због сличности у испуњењу или неиспуњењу нормативних очекивања особа мушког и женског пола вјероватно нису утврђене значајне разлике између њих у доживљају усамљености у средњој одраслој доби и старости.

Лацковић-Гргин et al. (1998) своје налазе да студенти у вишој мјери доживљавају усамљеност од студенткица објашњавају тиме да студенткице у вишој мјери него студенти емоционалну подршку налазе у пријатељским везама. Вјероватно је да ученици средњих школа и студенти мушког пола тегобе са којима се срећу у мањој мјери дијеле са другима, те због тога у вишој мјери доживљавају усамљеност од ученика средњих школа и студената женског пола.

Перлмен и Пеплау (1998) наводе да је неколико студија, у којима су испитаници директно испитивани о усамљености, показало да особе женског пола имају виши скор, односно да су усамљеније, а добијене налазе су интерпретирали тиме да је за жене друштвено прихватљивије да испоје своје тегобе него за мушкарце, те су у том погледу и негативне посљедице признања о усамљености мање за особе женског пола него за особе мушког пола. У складу са наведеним, добијене разлике у усамљености мушких и женских испитаника из популације ученика средње школе и популације студената могуће је интерпретирати на основу мјерног инструмента који је коришћен у истраживању. Борис и Перлмен (1985) наводе да је у истраживањима, у којима је коришћена UCLA скала усамљености, утврђено да је доживљај усамљености испољенији код мушкараца него код жена. UCLA скала усамљености, која је коришћена у овом истраживању, не садржи тврдње којима се директно указује на доживљај усамљености у смислу непријатног доживљаја несклада између жељеног и достигнутог нивоа социјалних контаката појединца. Добијени налаз истраживања у складу је са тим да су нека истраживања, у којима није директно испитиван доживљај усамљености, показала да су особе мушког пола усамљеније од особа женског пола.

На основу претходно наведеног могуће је закључити да доживљај усамљености карактерише доба средње адолесценције, те да је у вишој мјери својствена ученицима средњих школа и студентима мушког пола него женског. Међутим, у циљу разумијевања узрока доживљаја усамљености у наведеним популацијама, било би потребно спровођење даљих истраживања која би узела у обзир и неке

индивидуалне карактеристике појединаца, као и број и квалитет социјалних контаката, али и питања која се односе на проблеме формирања и личног и професионалног идентитета, те оцјене доживљаја социјалне подршке коју имају.

Литература

- Borys, S., Perlman, D. (1985). Gender differences in loneliness. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 11 (1), 63–74.
- Brković, D. A. (2011). *Razvojna psihologija*. Čačak: Regionalni centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju.
- Erikson, H. E. (1976). *Omladina, kriza, identifikacija*. Titograd: NIP „Pobjeda“.
- Fardghassemi, S. & Joffe, H. (2022). The causes of loneliness: The perspective of young adults in London's most deprived areas. *PLoS ONE*, 17(4). e0264638. doi: 10.5522/04/17212991.
- Goossens, L. (2018). Loneliness in adolescence: Insights from Cacioppo's evolutionary model. *Child Development Perspectives*, 12(4), 230–234. doi: 10.1111/cdep.12291.
- Kaniušonytė, G., Truskauskaitė-Kunevičienė, I., Žukauskienė, R. & Crocetti, E. (2019). Knowing who you are for not feeling lonely? A longitudinal study on identity and loneliness. *Child Development*, 90 (5), 1579–1588. doi: 10.1111/cdev.13294.
- Lacković-Grgin, K., Nekić, M. & Penezić, Z. (2009). Usamljenost žena odrasle dobi: Uloga percipirane kvalitete bračnog odnosa i samostižavanja. *Suvremena psihologija*, 12 (1), 7–22. <https://hrcak.srce.hr/82654>. Preuzeto 20. 4. 2022.
- Lacković-Grgin, K., Penezić, Z. i Nekić, M. (2002). Kratka verzija UCLA skale usamljenosti. U K. Lacković-Grgin, A. Proroković, V. Čubela & Z. Penezić (Prir.), *Zbirka psihologijskih skala i upitnika – Svezak 1* (77–78). Zadar: Filozofski fakultet u Zadru.
- Lacković-Grgin, K., Penezić, Z. i Sorić, I. (1998). Usamljenost i samoća studenata: Uloga afilijativne motivacije i nekih osobnih značajki. *Društvena istraživanja*, 4–5 (36–37), 543–558. <https://hrcak.srce.hr/20457>. Preuzeto 20. 4. 2022.
- Lasgaard, M., Friis, K., Shevlin, M. (2016). Where are all the lonely people?" A population-based study of high-risk groups across the life span. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 53, 1–31. doi: 10.1007/s00127-016-1279-3.

- Lawrence, D., Hunter, S. C., Cunneen, R., Houghton, S. J., Zadow, C., Rosenberg, M., Wood, L. & Shilton, T. (2022). Reciprocal rerelationship between trajectories of loneliness and screen media use during adolescence. *Journal of Child and Family Studies*, 31 (5), 1306–1317. doi: 10.1007/s10826-021-02066-3.
- Maes, M., Qualter, P., Vanhalst, J., Van den Noortgate, W. & Goossens, L. (2019). Gender differences in loneliness across the lifespan: A meta-analysis. *European Journal of Personality*, 33, 642–654. doi: 10.1002/per.2220.
- Medved, A. & Keresteš, G. (2011). Usamljenost u ranoj adolescenciji: Spolne i dobne razlike te povezanost sa socijalnim odnosima. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, 2(112), 457–478. doi: 10.5559/di.20.2.09.
- Pagan, R. (2020). Gender and age differences in loneliness: Evidence for people without and with disabilities. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17, 9176. doi: 10.3390/ijerph17249176.
- Perlman, D. & Peplau, L. A. (1981). Toward a social psychology of loneliness. In S. W. Duck & R. Gilmour (Eds.), *Personal Relationships in Disorder* (31–56). London: Academic Press. <https://peplau.psych.ucla.edu/wp-content/uploads/sites/141/2017/07/Perlman-Peplau-81.pdf>. Preuzeto 19. 4. 2022.
- Perlman, D. & Peplau, L. A. (1984). Loneliness research: A survey of empirical findings. In L. A. Peplau & S. Goldston (Eds.), *Preventing the Harmful Consequences of Severe and Persistent Loneliness* (13–46). Rockville, Maryland: National Institute of Mental Health.
- Perlman, D. & Peplau, L. A. (1998). Loneliness. In H. S. Friedman (Eds.), *Encyclopedia of Mental Health*, (Vol. 2, 571–581). San Diego: Academic Press.
- Pilao, S. J., Relajo, D., Tubon, G. & Subida, M. (2016). Examination of factors affecting the feeling of loneliness among the elderly: Implications for intervention. *Journal of Innovation in Psychology, Education and Didactics*, 20 (1), 15–26. doi: 10.5281/zenodo.1289113.
- Russell, D., Peplau, L. A. & Ferguson, M. L. (1978). Developing a measure of loneliness. *Journal of Personality Assessment*, 42 (3), 290–294. doi: 10.1207/s15327752jpa4203_11.

- Ružić, F. & Bouillet, D. (2008). Neki fenomenološki aspekti usamljenosti adolescenata. *Kriminologija i socijalna integracija: časopis za kriminologiju, penologiju i poremećaje u ponašanju*, 16 (1), 15–24. <https://hrcak.srce.hr/99105>. Preuzeto 20. 4. 2022.
- Tucak Janković, I. i Ćubela Adorić, V. (2009). Odnos bazičnih vjerovanja o ljudskoj prirodi s usamljenošću, preferiranom samoćom i zadovoljstvom socijalnim odnosima u odrasloj dobi. *Psihologijske teme*, 18 (1), 159–182. <https://hrcak.srce.hr/39922>. Preuzeto 20. 4. 2022.

Nataša T. Kostić
Ljubica M. Dragišić

LONELINESS IN HIGH SCHOOL STUDENTS, UNIVERSITY STUDENTS AND EMPLOYEES

Summary

Loneliness refers to the experienced discordance between a desired and a gained level of social contacts of an individual. It is a normal phenomenon in the global population and it was the main research subject in many instances. In this analysis the stated problem refers to a research of differences in high school students', university students' and employees' loneliness, and differences in loneliness considering the sex of all three groups of participants. Even though there is a substantial amount of research on this topic, the reason for this particular research lies in the fact that the previous research did not consider the position the individuals had in the social context, which concerns their involvement in the process of schooling and work (employees); it is also unclear if there were differences in loneliness considering the sex of participants. The research sample consists of 860 participants. There are 233 high school students, 330 university students and 207 employees. The age of the high school students is between 15 and 18 years ($AS=16.81$), between 19 and 24 in the university student population ($AS = 20.82$) and between 25 and 63 in the employees population ($AS = 41.73$). In the research, we used the short loneliness scale, and the results indicate a statistically significant difference of loneliness ($\chi^2 = 62.58$, $df = 2$, $p = .00$) between high school students, university students and employees. High school students are lonelier ($Md = 17.00$) than university students ($Md = 12.00$) and employees (12.00). The research results also refer to the fact that there is a statistically significant difference between male and female gender participants on the subsample of high school students ($U = 8213.00$, $z = -5.44$, $p = .00$) and the subsample of university students ($U = 9957.00$, $z = -3.03$, $p = .00$). In both cases the males are lonelier than the females. The significant difference in loneliness between male and female gender participants is not determined on the subsample of employees ($U = 4583.00$, $z = -.60$, $p = .55$). The results we obtained, indicating high school students being lonelier than university students and employees, are considered along with the results of the past research, where it is claimed that the middle adolescents are

lonelier than adults. In conclusion, we can say that the differences in loneliness between male and female gender participants decreases throughout life.

Key words: loneliness, UCLA scale, high school students, university students, employees, gender differences

ПОВЕЗАНОСТ ПЕРЦЕПЦИЈЕ МОБИНГА И РАДНЕ АНГАЖОВАНОСТИ

Мобинг је понашање које има за циљ да се подцијене и деградирају друга људска бића преко злонамјерног језика и прикривених окрутних дјела, која постепено подривају адекватно функционисање и утичу како на психичко тако и на физичко здравље особе. Радна ангажованост се може дефинисати као позитивно ментално стање везано за рад, и обухвата различита стања као што су индивидуална укљученост, задовољство и ентузијазам (ефикасност) приликом обављања посла. Проблем истраживања се односи на испитивање повезаности између перцепције мобинга и радне ангажованости запослених. Индивиде које мобинг перципирају као присутан у организацији и које су изложене таквој врсти стреса, имају смањену радну ангажованост. Према ранијим налазима, мобинг значајно утиче на радну способност појединаца на начин да је смањује, при чему доживљавају и менталне сметње те бивају избачени из радних активности, јер престају адекватно обављати радне задатке. Такође, особе које доживљавају мобинг, имају и пад мотивације, радне ефикасности, губитак повјерења, жале се на умор и осјећај љутње. У истраживању су кориштени мјерни инструменти задовољавајућих мјерних карактеристика. Испитивање је вршено путем анонимне онлајн анкете, те је с тим у вези и кориштен пригодни узорак запослених на просторима Босне и Херцеговине и Републике Србије ($n = 388$). Добијени подаци указују на то да је перцепција мобинга статистички значајно негативно повезана са радном ангажованошћу ($\rho = -.197, p < .01$) и са њена три аспекта: енергичност ($\rho = -.171, p < .01$), посвећеност ($\rho = -.238, p < .01$) и заокупљеност ($\rho = -.154, p < .01$) чиме је

* snjezana.stanar@ff.ues.rs.ba

потврђена полазна хипотеза. Перцепција мобинга на радном мјесту негативно дјелује на радну ангажованост, односно, више нивое субјективне перцепције мобинга прате нижи нивои радне ангажованости. Такође, више нивое перцепције мобинга прате и нижи нивои енергичности, посвећености и заокупљености. Иако се посљедице мобинга читавају, у највећој мјери, на индивидуалном плану, неминовне су негативне посљедице и на плану организације. Како мобинг негативно дјелује на радну ангажованост појединца то се неповољно одражава и на рад и резултате организације.

Кључне ријечи: перцепција мобинга, радна ангажованост

УВОД

Мобинг

Досадашња истраживања на пољу психологије рада су показала да мобинг на раду представља један од најзначајнијих извора стреса запослених. Може се дефинисати као понашање чији је циљ подцијењивање и деградирање другог, или других људских бића, преко злонамјерног језика и прикривених окрутних дјела, која постепено негативно утичу на адекватно функционисање те како на психичко тако и на физичко здравље особе.

Први стручњак који је мобингу приступио са научне стране је шведски психолог Ханц Лејман [Henz Leymann] који мобинг дефинише као

... непријатељску и неетичну комуникацију која је систематски усмјерена од стране једног или више појединаца према, углавном, једном појединцу који је због мобинга гурнут у позицију у којој је беспомоћан и у немогућности одбранити се те држан у њој помоћу стално мобингујућих активности. Те активности се одвијају са високом учесталошћу (барем једанпут седмично) и у дуљем периоду (најмање шест мјесеци). Због високе учесталости и дугог трајања непријатељског понашања, то понашање доводи до значајне менталне, психосоматске и социјалне патње (Leyman, 1990: 119–126).

Као облик понашања, мобинг се може одвијати периодично или перманентно, може бити покренут од стране појединца или групе, надређених према подређеним и обратно, те између запослених на истом хијерархијском нивоу. Да би се неко понашање означило као мобинг неопходно је да се оно понавља барем једном седмично и током одређеног раздобља, тј. најмање шест мјесеци (Будимир-Шошко, Катавич, Копецки, 2016). Вишеструкост ове појаве значи да до мобинга може доћи и од једне или више особа према једној или више особа, вертикално или хоризонтално, тј. надређених према подређеним, али и од стране подређених ка надређеним. Било који да је смјер дешавања мобинга, у складу са трајањем и понављањем, увијек се такво понашање може дефинисати као мобинг. Разлог томе је што уцјене, понижавање, шпијунирање, исмијавање, игнорисање, психичко малтретирање, узрокују угрожавање угледа, части, људског достојанства и интегритета личности жртве мобинга (Гензић, Боговић, Марић, 2018).

Промјењиви пословни свијет, несигурност радних мјеста, организацијске промјене које са собом повлаче и смањење радних мјеста могу да доведу до егзистенцијалне несигурности и угрожености, гдје свако свакоме може постати непријатељ и без устручавања разним и отвореним хостилним реакцијама елиминисати конкуренцију и сачувати себе. У том покушају да сачувају себе, свјесно или не, постају личности које врше мобинг над својим колегама. Дефинишућу личност мобера Мари-Франц Иригојен [Marie-France Hirigoyen] каже да су то морални злостављачи, перверзне особе које стварају нејасне ситуације, одбијају одговорности, искориштавају невиност своје жртве, паразитирају на њеној виталности, и примјењују велики број различитих финих поступака да би је уништили и стекли моћ и углед на њен рачун, да би владали и сакрили своју неспособност, најприје неспособност за саосјећањем (Hirigoyen, 2003).

Исто тако, кризни друштвени услови, гдје у организацијама ријетко постоје јасно и прецизно дефинисана правила понашања, мобери често користе макијавелистичку стратегију, тј. преферирају арогантно понашање, свако неморално понашање правдају одређеним циљевима, плашећи друге постижу ефикасност на послу (Станар, 2017). Међутим, ни развијена друштва нису поштеђена појаве мобинга у својим организацијама. Тако нпр., у Уједињеном Краљевству, Вајтхед [Whitehead] каже да се трошкови губитка радног времена, због мобинга на радном мјесту, процјењује на четири милијарде фунти (Whitehead 1996). Такође, у скандинавским зем-

љама, за сваког радника који је изложен мобингу, предузеће губи од 30.000 до 100.000 долара (Sheehan, 2004).

Осим ових, много важније посљедице мобинга се читавају на плану психолошког, социјалног и физичког стања појединца, али и цјелокупне организације. С обзиром на то да изложеност мобингу изазива менталну узнемиреност, физичке и емоционалне проблеме, код жртава мобинга се често јавља и синдром сагоријевања на послу. Однос са људима је нарушен и манифестује се неповјерењем и непријатељством према околини. Жртва се често, услед страха и стреса, повлачи у себе и отуђује, а често и улази у конфликте са другима (Einersen, Hoel, Zapf, Cooper, 2003).

На плану психичког функционисања, услед изложености мобингу, психосоматски проблеми долазе до изражаја, радници су склони апсентизму што даље може довести до напуштања посла или добијања отказа. Поремећаји психичке природе су узроковани сталним осјећајем напетости, исцрпљености, деморалисаности због константног понижавања, исмијавања и одбачености. Најтеже посљедице оваквих мобингујућих активности су реактивна депресивна стања, реактивна психотична стања параноидног типа и самоубиство као најтрагичнија посљедица. Значајан број жртава развије и посттрауматски стресни поремећај (Bosco, Salerno, Valcella, 1999. према Буљбашић, 2011).

Поред посљедица које мобинг оставља по личност, он такође има и организационе посљедице, а једна од њих је и на радну ангажованост запослених.

Радна ангажованост

Појавом позитивне психологије, све популарнији у психологији рада постају аспекти здравља и добробити, а све са циљем одржавања менталног и физичког здравља запослених. Један од позитивних аспеката у организацији и послу јесте ефикасан радни ангажман, који представља антипод сагоријевања на послу. Радници који се опажају као ефикасни и адекватно ангажовани енергични су и одушевљени својим послом, повезани са својим радним активностима и способни су да се носе са захтјевима свог посла (Schaufeli & Bakker, 2003). Према томе, радна ангажованост се може дефинисати као позитивно ментално стање везано за рад (посао), односно, радна ангажованост се односи на „позитивно, испуњавајуће стање ума повезано с послом које карактеришу енергичност, посвећеност

и заокупљеност послом“ (Schaufeli & Bakker, 2003:5). Или, једноставније, радна ангажованост представља степен до којег запослени дијеле осјећај сврхе и заједништва са својом организацијом у којој бивају цијењени и признати због свог доприноса организацији.

Енергичност се односи на висок ниво енергије и отпорности, спремност улагања труда и упорност у савладавању потешкоћа у обављању посла. Енергичне особе имају много енергије, заноса и издржљивости у обављању активности на послу.

Посвећеност се огледа у важности коју посао има за запослене и праћена је осјећајем ентузијазма и поноса заослених на свој посао. Радници које карактерише посвећеност послу се често осјећају инспирисани и мотивисани су за рад. Снажно се поистовјећују са послом и организацијом и свој посао доживљавају као смислен, надахњујући и изазован. Идеју о посвећености послу међу првима је поставио Хауард Бекер [Howard Becker] 1960. године. Под тим термином он подразумијева да се појединцу, у одређеном тренутку, не исплати да напусти посао, јер је уложио много, а других алтернатива за запослење скоро да и нема. Зато остаје предан послу, јер би, у супротном, све оно што је учинио за себе и организацију било узалуд (Достанић, 2017).

Ослањајући се на Бекерову идеју, Мајер и Ален [Meyer & Allen] су урадили истраживање на основу којег су представили тродимензионални модел посвећености послу. Тај модел обухвата афективну, инструменталну и нормативну посвећеност, гдје се „афективна посвећеност односи на емоционалну везаност запослених, њихову солидарност и идентификацију и они у организацији остају зато што то желе“. Нормативна преданост се огледа у лојалности која је стечена у току процеса социјализације, повезана је са моралном страном личности и представља „осјећање обавезе за настављање запослења. Запослени са високим нивоом нормативне посвећености остају у организацији, јер сматрају да им је то дужност.“ И на крају, инструменталну посвећеност осликава когнитивно расуђивање о организацији. Изостају емоционална и морална обавеза, а остаје увиђање добробити које организација нуди те запослени остаје у њој јер мора (управо због финансијске добити) (Meyer & Allen, 1997: 67).

Заокупљеност послом се огледа у задубљености запослених у посао и тешкоћи да се одвоје од њега. Субјективни осјећај који прати заокупљеност послом је осјећај брзог проласка времена, те заборављање на друге ствари које их окружују.

Укратко, *енерџичност* карактерише висок ниво енергије и психолошке отпорности на раду, спремност да се уложи додатни труд у обављање посла, истрајност и кад се наиђе на препреке и потешкоће. *Посвећеност* се односи на јаку укљученост у обављање посла, као и доживљај личног значаја, ентузијазма, изазова и поноса. *Заокућљеност* карактерише максимална концентрација и удубљеност у обављање посла, при чему вријеме брзо пролази и тешко се одвојити од онога што се ради (Bakker, Schaufeli, Leiter & Taris, 2008).

Радна ангажованост се, такође, може дефинисати и као „позитивно, активно психолошко стање повезано с послом и операционализовано одржавањем, интезитетом и усмјеравањем когнитивне и бихејвиоралне енергије“ (Shuck, Osam, Zigarmi & Nimon, 2017: 269). Другачије речено, радна ангажованост се може концептуализовати као „упрезање“ цјелокупне личности у своје радне улоге, когнитивно, физички и емоционално, подстичући тако понашање унутар своје радне улоге (Kahn, 1990; према May, Gilson & Harter, 2004). Такође, за висок ниво радне ангажованости морају бити испуњени психолошки услови смислености, сигурности и доступности. Сви ти услови у значајној мјери утичу на укупну радну ангажованост запослених (Kahn, 1990; Allen & Rogelberg, 2013).

Радна ангажованост ствара психолошку повезаност запослених са њиховим послом те су ангажовани запосленици високо мотивисани и енергични у обављању посла. Веома често су заокупљени послом, те самим тим и квалитетније извршавају своје активности и одговорности у оквиру организационе улоге коју имају. С тим у вези, негативни облици понашања, као што је мобинг, чине штетне узроке стреса те узрокују радну неангажованост, ометају продуктивност на послу, повећавају намјеру одустајања од посла и смањују радни учинак (Trépanier, Fernet & Austin, 2013; Serban, Rubenstein, Bosco, Reina, Grubb, 2022).

Захтјеви посла које запослени испуњавају и ресурси које прикупљају у организацији играју виталну улогу у њиховој радној ангажованости. Разлог за ово је у томе што су унутрашња и спољашња мотивација запослених снажно под утицајем ових захтјева и ресурса што за крајњи резултат има ниво радне ангажованости (Nazir & Islam, 2017; Tesi, 2021; према Nimmi, Geetha, Paul Vincent & Anjali, 2022).

Резултати истраживања (Nimmi et al., 2022) показују да мобинг на радном мјесту обухвата низ негативних облика понашања на радном мјесту, те као такав дјелује као захтјев посла који црпи енер-

гију и ресурсе запослених и, самим тим, негативно дјелује на позитивне резултате на послу. Радна ангажованост је резултат повећања ресурса који знатно повећава енергетске ресурсе. Смањење тих ресурса, услед мобинга, може смањити радни ангажман у организацији.

Резултати до којих су, у свом истраживању, дошли Гудбој, Мартин и Болкен [Goodboy, Martin, Bolkan] (2017) показују да запослени који су били жртве мобинга на послу сматрају да им недостаје аутономија и повезаност као основне психолошке потребе на послу чије их незадовољење демотивише за рад те су, као резултат тога, мање радно ангажовани.

С обзиром на то да мобинг утиче на цјелокупно психофизичко здравље запослених и да оставља и финансијске посљедице по организацију, неопходно је разумјети процес кроз који мобинг дјелује на добробит запослених, па самим тим и на њихов радни ангажман. Да постоји негативан однос између злостављања на послу и радне ангажованости показало се и у истраживању које су спровели Родригез-Муњоз, Бајлен, Де Вит, Хименез и Пастор [Rodríguez-Muñoz, Baillien, De Witte, Moreno Jiménez i Pastor], (2009). Они су дошли до закључка да је мобинг на послу претходник негативног благостања повезаног с послом, тако да мобинг на послу може исцрпити жртву и смањити њену ангажованост на раду.

Парк и Оно [Park & Ono] (2017) су, у свом истраживању, дошли до закључка да је несигурност посла, као једна од посљедица мобинга, у потпуности и значајно посредовала у односу између мобинга на послу и радне ангажованости ($\beta = 0,04$, $p = 0,003$). Осим тога, они су закључили да се перцепција мобинга може повезати са смањеним нивоом радне ангажованости уз посредничку улогу несигурности посла, што имплицира да мобинг врши посредан утицај на радну ангажованост.

Извор мобинга, тј. особа или више њих који га покрећу, има већи значај него његова учесталост Хатон и Гејтс [Hutton & Gates] (2008). Тачније речено, иако је учесталост мобинга од стране надређених била мања него учесталост од стране колега, мобинг од стране надређених је јаче дјеловао на продуктивност и радну ефикасност.

У истраживању које је спровео Буљубашић (2011) надполовична већина испитаника се изјаснила да мобинг утиче на њихову радну способност увијек и често, док се ниједан од испитаника није изјаснио да изложеност мобингу понекад или никад не утиче на њихов однос према послу, што посредно потврђује да радна ангажова-

ност и способност за ефикасно обављање посла зависе од тога да ли запослени и како перципира мобинг у својој организацији. У свом истраживању, Јанг и Грифин [Yeung i Griffin] (2008), пронашли су тијесну везу између доживљене неуљудности и дрског понашања и радне ангажованости запослених. Код запослених који нису искусили неуљудно и дрско понашање радна ангажованост (намјера останка у организацији, позитивне изјаве о организацији и улагање напора у обављањеу посла) је била на вишем нивоу него код оних који су оваква понашања доживјели једном седмично или једном мјесечно. Из тог разлога, истраживачи су дошли до закључка да учестало доживљавање неуљудног и дрског понашања има јаку негативну повезаност са радном ангажованошћу запослених.

Врло је могуће да ће истраживачима, менаџерима и уопште људима на руководећим позицијама бити тешко прихватити да неуљудно понашање може умањити радну ангажованост запослених, упркос све већем броју доказа да такво понашање умањује повезане исходе као што су задовољство послом и организацијска посвећеност (Lim et al., 2008; Porath & Pearson, 2010; Regio i Ghosh, 2009 према Regio and Sanders-Regio, 2011). Према резултатима истраживања које су спровели ови аутори готово 78% испитаника је изјавило да су били мета неуљудног понашања надређеног, а 81% њих је изјавило да су били мета неуљудности сарадника. Међу најчешће испољеним неуљудним понашањима и надређених и колега било је необраћање пажње на мишљење запосленог, сумња у професионалну процјену, неискључивање мобилног телефона током разговора, непризнавање заслуга када је то требало и давање понижавајућих примједби и причање иза леђа.

МЕТОД

Циљ истраживања

На темељу горњих расправа и прегледа доступне литературе о испитиваним појавама формулисан је проблем овог истраживања који се односи на испитивање повезаности између перцепције мобинга и радне ангажованости запослених. У складу са тако формулисаним проблемом истраживања, проблемско питање истраживања гласи: да ли перцепција мобинга статистички значајно негативно корелира са радном анагажованошћу запослених?

У складу са овако дефинисаним проблемом истраживања, полазна хипотеза овог истраживања гласи:

X1. Перцепција мобинга је статистички значајно повезана са радном ангажованошћу запослених и њена три аспекта (радна енергичност, радна посвећеност и радна заокупљеност).

На темељу теоријског оквира и претходних емпиријских налаза (Einarsen, Skogstad, Rørvik, Lande, & Nielsen, 2018; Meriläinen, Kõiv & Honkanen, 2019; Park & Ono, 2017) може се претпоставити да је мобинг на радном мјесту статистички значајно и негативно повезан са радном ангажованошћу запослених и њеним аспектима.

Узорак

Истраживање је спроведено на узорку запослених из Босне и Херцеговине (69.3%) и Републике Србије (30.7%). Узорак чини 69.1 % испитаника женског и 30.9 % испитаника мушког пола. Када је у питању позиција у организацији, највећи број је радника 44.6%, службеника 35.8% и руководиоца 19.6%. На питање да ли је у организацији у којој раде запослен психолог, 73.5% одговара да није, а 26.5% каже да јесте. Од укупног броја испитаника њих 33.5% је било жртва мобинга док 76.5% одговара да није, 60.8% њих одговара да не познају неког другог ко је био жртва мобинга, а 39.2% не познају такву особу. Истраживање је спроведено анонимно путем онлајн платформе „Google Forms“.

Мјерни инструменти

Перцепција мобинга је мјерена помоћу скале перцепције мобинга (Станар, 2010) која садржи 20 ајтема са петостепеном Ликертовом скалом одговора 1 = “никад” до 5 = “врло често” (примјер ајтема: „Омаловажава се и исмијава оно што радим“, „Игноришу ме и искључују из заједничких активности“, „Мој рад и залагање су изложени константним критикама“). Скала има задовољавајући ниво поузданости унутрашње конзистенције $\alpha = .93$ што је показала и у овом истраживању $\alpha = .94$.

Радна ангажованост је мјерена помоћу *Utrecht Work Engagement Scale* – UWES, која се састоји од три субскеале: енергичност, посвећеност и заокупљеност, чини је 17 ајтема са шестостепеном Ликертовом скалом одговора 0 = “никад” до 6 = “увијек” (примјер ајтема: „Приликом рада прштим од енергије“, „Удубљен сам у свој рад“, „На послу сам врло упоран“). Према тврдњи аутора (Shaufeli & Bakker, 2004) коефицијенти интерне конзистенције три субскеале редовно показују задовољавајуће вриједности које се крећу

од $\alpha = .80$ до $\alpha = .90$. У овом истраживању ниво поузданости цијеле скале износи $\alpha = .97$, и њених субскала: енергичност $\alpha = .90$, посвећеност $\alpha = .94$ и заокупљеност $\alpha = .91$.

РЕЗУЛТАТИ

У Табели 1 се може видјети приказ основних параметара кориштених мјера.

Табела 1: Дескриптивни параметри варијабли кориштених у истраживању

Варијабле	Min	Max	M	SD	Sk	Ku	K-S	p
Перцепција мобинга	20	83	32.19	13.06	1.591	2.250	.175	.00
Радна ангажованост	0	102	60.86	20.60	-.338	-.072	.048	.03
Енергичност	0	36	21.65	6.948	-.309	.101	.053	.01
Посвећеност	0	30	18.50	7.030	-.382	-.311	.073	.00
Заокупљеност	0	36	20.72	7.478	-.316	-.036	.055	.01

Напомене: Min – minimalna empirijska vrijednost; Max – maksimalna empirijska vrijednost; M – aritmetička sredina; SD – standardna devijacija; Sk – skjunis; Ku – kurtosis; K-S – Kolmogorov-Smirnov test

Описни показатељи приказани у Табели 1 указују на расподелу вриједности непрекидних промјењивих. Као што је приказано, индекс симетричности (skewness) за варијаблу перцепција мобинга износи 1.591 што указује на то да је већина добијених резултата помјерена улијево од своје средње вриједности, међу нижим вриједностима, а за варијаблу радна ангажованост -.338, што указује на негативну асиметрију, као за њена три аспекта, односно, да је већина резултата помјерена удесно, међу вишим вриједностима. Индекс спљоштености (kurtosis) за варијаблу перцепција мобинга и аспект радне ангажованости енергичност има позитивну вриједност што указује на расподелу која је оштрија од нормалне, а за варијаблу радна ангажованост и њене аспекте посвећеност и заокупљеност има негативну вриједност што указује на нешто плоснатију расподелу од нормалне.

Колмогоров-Смирновљевим (K-S) тестом нормалности расподеле, нормалност расподеле се утврђује статистички незначајним одступањем од нормалности, тј. уколико је вриједност већа од 0.05. С обзиром на то да су резултати испитивања нормалности расподеле обје варијабле показали значајност мању од 0.05, може се закљу-

чити да расподеле обје варијабле статистички значајно одступају од нормалне расподеле.

Будући да добијени резултати за обје варијабле статистички значајно одступају од нормалне расподеле, повезаност између перцепције мобинга и радне ангажованости и њених аспеката је изражена помоћу Спирмановог коефицијента корелације (Табела 2).

Табела 2: Резултати Спирмановог коефицијента корелације

Варијабле	N	rho	p
Перцепција мобинга	388	-.197**	.000
Радна ангажованост			
Енергичност		-.171*	.001
Посвећеност		-.238**	.000
Закупљеност		-.154*	.002
Напомене: **- $p < .01$ *- $p < .05$			

На основу резултата приказаних у Табели 2 види се да је добијена статистички значајно слаба негативна корелација између перцепције мобинга и радне ангажованости, $\rho = -.197$, $N = 388$, $p < .01$ те њена три аспекта, енергичност, $\rho = -.171$, $N = 388$, $p < .05$, посвећеност, $\rho = -.238$, $N = 388$, $p < .01$ и закупљеност, $\rho = -.154$, $N = 388$, $p < .05$, при чему виши ниво перцепције мобинга прати пад радне ангажованости и њених аспеката. Такође, оно што је видљиво је то да је највиша вриједност корелације између посвећености и перцепције мобинга.

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Налази овог истраживања показују како се штетни учинци мобинга на послу негативно одражавају на радну ангажованост запослених, посебно на њихову посвећеност послу што се, уз остале, организацијске појаве на које мобинг негативно дјелује, одражава на одрживи раст организације. Такође, резултати овог истраживања су показали да мобинг на послу значајно одређује радну ангажованост и њене аспекте, посебно посвећености послу. То значи да мобинг до те мјере деградира психофизичко здравље запослених да им преостаје јако мало капацитета и времена да се посвете обављању свог посла. Такође, иако ниска, негативна повезаност перцепције мобинга и енергичности и закупљености показује да мобинг на радном

мјесту у значајној мјери одузима енергију коју запослени користи да би се изборио са мобингујућим активностима те му не преостаје довољно енергије за рад. Исто је и са закупљеношћу, мисли запосленог су окупиране размишљањима зашто је он жртва мобинга, зашто се то њему дешава, гдје гријеши па изазива таква негативна понашања, па усљед таквог размишљања му не преостаје много снаге да се окупира обављањем радних активности.

Основна хипотеза овог истраживања је била да ће перцепција мобинга статистички значајно негативно корелирати са радном ангажованостју. Другачије речено, што запослени у вишој мјери перципирају мобинг, њихова радна ангажованост ће бити на нижем нивоу, односно виши ниво перцепције мобинга прати пад радне ангажованости.

Такође, резултати овог истраживања прате и емпиријске налазе различитих аутора наведених у уводном дијелу рада, да су мобинг и радна ангажованост јасно повезани (Trépanier, Fernet & Austin, 2013; Serban, Rubenstein, Bosco, Reina, Grubb, 2022; Nimmi и сар., 2022; Goodboy, Martin, Bolkan, 2017; Rodríguez-Muñoz, Baillien, De Witte, Moreno Jiménez i Pastor, 2009; Park & Ono, 2017; Yeung i Griffin, 2008; Lim et al., 2008; Porath & Pearson, 2010; Regio i Ghosh, 2009; Regio and Sanders-Regio, 2011). Када доживљавају мобинг, мање је вјероватно да ће се запослени осјећати сигурнима на послу, а тај осјећај несигурности у значајној мјери дјелује на смањење радне ангажованости, јер жртве мобинга имају јако мало или нимало ресурса и подршке, потребних за адекватно обављање својих радних активности.

Иако је јасно да је утврђивањем јачине везе, повезаност између варијабли прилично слаба, резултати се ипак могу практично примијенити у смислу упозоравања руководилаца на потребу стварања и одржавања организацијске климе која би била предвидљива и безопасна, у којој би постојали ресурси и подршка свим запосленим у обављању посла. Руководиоци и стручњаци за људске ресурсе могу, у значајној мјери, допринијети напорима организације да смањи настанак и одржавање негативних облика понашања на послу, тј. мобинга, што би, у коначници, радну ангажованост запослених подигло на виши ниво. Нека од будућих истраживања би могла укључити и различите модераторе на личном и организацијском нивоу, како би се ублажили негативни учинци мобинга, те како мобинг дјелује на запошљавање ван те организације и спремност на промјене. Такође, стручњаци за развој људских потенцијала би

могли бити подстакнути да размотре корисна средства како би подигли свијест о суптилним облицима мобинга, њиховој учесталости и утицају на радну ангажованост запослених. Исто тако, уштеда трошкова, које мобинг посредно изазива, а која је повезана са побољшањем радне ангажованости запослених би могла помоћи организацији да опстане, развија се и буде конкурентна у стално промјењивом и конкурентном пословном свијету.

Литература

- Будимир-Шошко, Г., Катавић, И., Копецки, Д. (2016). Повезаност постојања мобинга на радном мјесту и успјешног управљања организацијом. *Образовање за подухватништво – Е4Е: зnanствено стручни часопис о образовању за подухватништво*, 6 (1), 33–44.
- Буљубашић, А. (2011). Заступљеност и утјецај мобинга на радне активности медицинских сестара. *Хрватски часопис за јавно здравство*, 7 (26).
- Гензић, Ј., Боговић, М. и Марић, К. (2018). Утјецај мобинга на запосленике и успјешност пословања организације. *Образовање за подухватништво – Е4Е: зnanствено стручни часопис о образовању за подухватништво*, 8(1), 79–94.
- Диздар, Д. (2006). Квантитативне методе. Загреб: Кинезиолошки факултет.
- Достанић, Ј. (2017). *Карактеристике запослених и оцажене карактеристике радне средине као предиктори преданости организацији*. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет.
- Станар, С. (2017). Социјално-психолошки извори мобинга. *Dis-Company*. Пале.

- Bakker, A. B., Schaufeli, W. B., Leiter, M. P., & Taris, T. W. (2008). Work engagement: An emerging concept in occupational health psychology. *Work & Stress*, 22, 187–200. doi: 10.1080 /02678370802393649
- Einarsen, S., Hoel, H., Zapf, D., Cooper, C.L. (2003). *Bullying and emotional abuse in the workplace. International perspectives in research and practice*. London: Taylor & Francis.

- Einarsen, S., Skogstad, A., Rørvik, E., Lande, Å. B., & Nielsen, M. B. (2018). Climate for conflict management, exposure to workplace bullying and work engagement: A moderated mediation analysis. *The International Journal of Human Resource Management*, 29, 549–570. doi:10.1080/09585192.2016.1164216
- Hutton, S., Gates, D. (2008). Workplace incivility and productivity losses among direct care staff. *AAOHN Journal*, 56(4), 168-175. doi: 10.1177/216507990805600405
- Leyman. H. (1990). Mobbing and psychological terror at workplaces. *Violence and Victims*, 5 (2), 119-126 [https://www.mobbingportal.com/LeymannV&V1990\(3\).pdf](https://www.mobbingportal.com/LeymannV&V1990(3).pdf) Препызето 25.9.2022.
- May, D. R., Gilson, R. L., & Harter, L. M. (2004). The psychological conditions of meaningfulness, safety and availability and the engagement of the human spirit at work. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 77 (1), 11–37. doi: 10.1348 /096317904322915892
- Meriläinen, M., Kõiv, K., & Honkanen, A. (2019). Bullying effects on performance and engagement among academics. *Employee Relations*, 41 (6), 1205–1223.
- Meyer, J. P., Allen, J. N. (1997). Commitment in the workplace: Theory, Research, and Application. SAGE Publications, Inc. Doi: 10.4135/9781452231556
- Nimmi, P. M., Geetha, J., Paul Vincent, M. T., Anjali, J. (2022). Workplace Bullying, Engagement and Employability: Moderating Role of Organization-Based Self-Esteem. *Employee Responsibilities and Rights Journal*, Springer Nature. doi: 10.1007/s10672-022-09420-7
- Park, J. H., Ono, M. (2017). Effects of workplace bullying on work engagement and health: The mediating role of job insecurity. *The International Journal of Human Resource Management*, 28 (22), 3202-3225. doi: 10.1080/09585192.2016.1155164
- Regio, T. G., Sanders-Regio, J. (2011). Thinking About Workplace Engagement: Does Supervisor and Coworker Incivility Really Matter?. *Advances in Developing Human Resources*, 13 (4) 462–478. doi: 10.1177/1523422311430784
- Rodriguez-Muñoz, A., Baillien, E., De Witte, H., Moreno-Jiménez, B., & Pastor, J. C. (2009). Cross-lagged relationships between workplace bullying, job satisfaction, and engagement: Two longitudinal studies. *Work & Stress*, 23, 225-243. doi: 10.1080 /02678370903227357

- Schaufeli, W., Bakker, A. (2003). *Test manual for the Utrecht work engagement scale*. The Netherlands: Utrecht University.
- Serban, A., Rubenstein, A. L., Bosco, F. A., Reina, C. S., & Grubb, L. K. (2022). Stressors and social resources at work: Examining the buffering effects of LMX, POS, and their interaction on employee attitudes. *Journal of Business and Psychology*, 37 (4), 717–734.
- Shuck, B., Osam, K., Zigarmi, D., & Nimon, K. (2017). Definitional and conceptual muddling: Identifying the positionality of employee engagement and defining the construct. *Human Resource Development Review*, 16 (3), 263–293. doi: 10.1177 /1534484317720622
- Trépanier, S. G., Fernet, C., & Austin, S. (2013). Workplace bullying and psychological health at work: The mediating role of satisfaction of needs for autonomy, competence and relatedness. *Work & Stress*, 27(2), 123–140. doi: 10.1080 /02678373.2013.782158
- Yeung, A., & Griffin, B. (2008). Workplace incivility: Does it matter in Asia? *People & Strategy*, 31, 14–19.

Snježana Z. Stanar

THE RELATIONSHIP BETWEEN A PERCEPTION OF MOBBING AND WORK ENGAGEMENT

Summary

Mobbing is a type of behaviour directed towards the goal of devaluating and degrading other human beings through malicious language and covert acts of cruelty, which gradually undermine adequate functioning and affect both the mental and physical health of the individual. Work engagement can be defined as a positive work-related state of mind and includes various states such as the individual's involvement, satisfaction, and enthusiasm (effectiveness) when performing work. The purpose of this study is to investigate the relationship between a perception of mobbing and work engagement among employees. Employees who perceive mobbing to be present in the organisation and who are exposed to this type of stress have a reduced work engagement. According to previous findings, mobbing affects employees' work engagement significantly and negatively, whereby employees experience mental disturbances and are excluded from work activities because they stop performing work tasks adequately. Also, individuals who are exposed to mobbing show a lack of motivation, reduced work efficiency, a lack of trust, and report fatigue and anger. Instruments used in this research were found to have satisfactory psychometric properties. An online, anonymous survey was conducted on a convenience sample of employees in Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbia ($n=388$). The obtained results indicate that the perception of mobbing is significantly negatively related to work engagement ($\rho=-.197$, $p<.01$) and its three dimensions: vigor ($\rho=-.171$, $p<.01$), dedication ($\rho=-.238$, $p<.01$) and absorption ($\rho=-.154$, $p<.01$), all of which confirmed the initial hypothesis and sub-hypothesis of the research. The perception of mobbing in the workplace negatively affects the work engagement, i.e., higher levels of subjective perception of mobbing are followed by lower levels of work engagement (lower levels of vigor, dedication, and absorption). Although the consequences of mobbing occur to the greatest extent at the individual level, there are inevitable negative consequences at the organisational level also. Given that mobbing negatively affects the work engagement of an individual, it has a negative effect on workplace performance as well.

Key words: perception of mobbing, work engagement

EGOCENTRIZAM I INTERPERSONALNI ODNOSI U ADOLESCENCIJI

Fenomenom egocentrizma u adolescenciji se među prvima bavio David Elkind [David Elkind] (1967), koji ga posmatra kao nuspojavu stadijuma formalnih operacija u kognitivnom razvoju. Adolescent, koji je u većoj mjeri svjestan svog intrapsihičkog života, vjeruje da su i druge osobe u njegovom okruženju podjednako okupirane njegovim izgledom i ponašanjem kao i on sam. Aspekti egocentrizma jesu fenomeni imaginarne publike i lične fabule. Imaginarna publika se odnosi na vjerovanje adolescenta da je pažnja učesnika u različitim socijalnim situacijama konstantno usmjerena na njega, što može dovesti do socijalne anksioznosti usljed straha od negativnih evaluacija. Lična fabula se odnosi na uvjerenje da su psihički život i ličnost adolescenta jedinstveni do te mjere da ih drugi nikada ne mogu istinski razumjeti, što može dovesti do osjećaja otuđenja i usamljenosti. U Elkindovoj koncepciji egocentrizam se posmatra kao kognitivna greška stadijuma formalnih operacija koja se postepeno koriguje kroz iskustva intimnosti u odnosima sa vršnjacima. Lapsli i Rajs (1988) oštro kritikuju ovu koncepciju i smatraju da je egocentrizam mehanizam odbrane koji ima adaptivnu funkciju unutar procesa sekundarne separacije-individuacije. Adolescent nastoji da postigne nezavisnost u odnosu na roditelje i izgradi svoj identitet kroz životne izbore i intimne odnose van kruga porodice. Osnovni konflikt ovog procesa jeste želja za povezanošću sa roditeljima suprotstavljena strahu od gubitka nezavisnosti i zavisnosti od roditelja. Ovi autori imaginarnu publiku tumače kao fantazije divljenja i izliva ljubavi drugih osoba, koja služi održavanju povezanosti sa porodicom, a ličnu fabulu

* luka.borovic@ffuis.edu.ba

kao način naglašavanja svoje samostalnosti i identiteta. Iz ovih teorijskih postavki može se pretpostaviti da adolescenti koji imaju ambivalentan odnos sa roditeljima ispoljavaju veći stepen egocentrizma kao načina separacije od porodične sredine. U zaključku se ističe neophodnost jasnijeg definisanja fenomena imaginarne publike, diferenciranja između razvojno normalnog i patološkog egocentrizma, ali i istraživanja egocentrizma u kontekstu nezrelih odnosa sa vršnjacima kao sredstva izgradnje identiteta.

Ključne riječi: egocentrizam, adolescencija, stadijum formalnih operacija, sekundarna separacija-individuacija

EGOCENTRIZAM – RAZVOJNI RIZIK ILI SREDSTVO IZGRADNJE IDENTITETA?

Pojam egocentrizma u adolescenciji je složen i plod je preplitanja različitih teorijskih perspektiva, poput Pijažeeve teorije intelektualnog razvoja, psihodinamička teorija objektnih odnosa i različitih socijalno-kognitivnih teorija (Videnović i Baucal, 2011). Ovo dovodi do brojnih kontradiktornosti u tretmanu ovoga pojma. Dok ga autori poput Elkinda (1967) posmatraju kao svojevrsnu nuspojavu razvoja formalnih operacija u adolescenciji i privremenu vrstu kognitivne greške, autori poput Lapslija (Lapsley & Rice, 1988) naglašavaju da se radi o adaptivnom obliku ponašanja putem koga adolescenti pokušavaju da se izbore sa promjenama u objektnim odnosima i sposobnosti zauzimanja perspektive drugih osoba. Neke komponente egocentrizma, naročito osjećaj neranjivosti i jedinstvenosti, su u teoriji povezane sa sklonošću rizičnim ponašanjima na osnovu percepcije sebe kao "izuzetka", kome se neće desiti loše stvari poput predoziranja narkoticima, adolescentne trudnoće, fatalne saobraćajne nesreće, itd., iako empirijske studije ne potvrđuju u potpunosti postojanje ovakve povezanosti (Videnović i Baucal, 2011).

Sa druge strane, egocentrična fokusiranost na sebe i sopstvenu ličnost u adolescenciji se smatra konstruktivnom po razvoj identiteta i koherentne slike selfa (O'Connor & Nikolić, 1990), te prilikom da adolescent u mašti odigra mnoge socijalne odnose u koje tek treba da stupi (romantične veze, intimna prijateljstva itd.) i tako se na određeni način pripremi za njih (Lapsley & Rice, 1988). Drugačije rečeno, možemo izdvojiti dvije osnovne perspektive: 1) egocentrizam kao izraz limita adolescenta, kognitivna greška koja dovodi do rizičnih ponašanja i

teškoća u interpersonalnim odnosima, 2) egocentrizam kao *odbrambena iluzija* adolescencije koja omogućava povišen osjećaj lične značajnosti, agencije i socijalne relevantnosti i olakšava razrješenje razvojnih izazova poput izgradnje identiteta i raskida emocionalne zavisnosti od roditelja (Lapsley & Murphy, 1985).

Adolescentni egocentrizam, iako nije u potpunosti razjašnjen pojam i predmet je mnogobrojnih sporova, i dalje opstaje u stručnoj literaturi i praksi. Moguće je da uzroke dugovječnosti ovog pojma možemo naći upravo u njegovoj intuitivnosti, odnosno da se opisi egocentričnog ponašanja u velikoj mjeri poklapaju sa opserviranim adolescentskim ponašanjem i njihovim doživljajem sopstvene životne situacije. Iz položaja odraslosti nekada je teško u potpunosti shvatiti perspektivu adolescencije, budući da postoji značajna tendencija ka zaboravljanju ili retrospektivnom ublažavanju emocionalnih ekstrema ovog perioda uz paralelno postojanje svijesti o samim činjenicama onoga što se odigravalo (Lapsley & Rice, 1988). Jednostavnije rečeno, odrasla osoba se može sjetiti dešavanja u adolescenciji, ali nije u stanju da u potpunosti evocira emocionalne ekstreme i specifičan pogled na svijet koji su ih pratili usljed dostignute kognitivne decentralizacije i aktiviranih mehanizama odbrane. Opisi adolescentnog egocentrizma evociraju i mnoga književna dijela čiji su predmet mladi ljudi i njihov osjećaj jedinstvenosti, neshvaćenosti, fokusiranosti isključivo na sebe do tačke isključenja drugih, poput *Lovca u žitu* ili *Dnevnika Adrijena Mola*.

Jedno od pitanja koje se neminovno postavlja jeste ono o povezanosti egocentrizma, shvaćenog i kao kognitivna greška/pristranost i kao konstruktivan mehanizam odbrane, sa interpersonalnim odnosima u adolescenciji. Ovu vezu je neophodno shvatiti dvosmjerno, jer egocentrizam istovremeno predstavlja faktor koji utiče na promjenu u odnosima adolescenta, često dovodi do teškoća i konflikta sa drugima ili socijalne anksioznosti (Bester, 2011), ali i sama socijalna iskustva kroz adolescenciju vrše uticaj na egocentrizam, prvenstveno u smislu njegovog slabljenja kroz usvajanje principa intimnosti i recipričnosti prema drugima (Elkind, 1967). Međutim, prije osvrta na ovu dinamiku, neophodno je preciznije odrediti egocentrizam i njegove komponente iz ugla različitih teorijskih perspektiva.

ELKINDOVA KONCEPCIJA EGOCENTRIZMA

Elkind (1967) definiše adolescentni egocentrizam kao posljedicu razvijanja stadijuma formalnih operacija, odnosno kao nusprodukt kognitivnog razvoja, specifičnu vrstu kognitivne pristrasnosti. Stoga je

egocentrizam nemogućnost pravljenja distinkcije između predmeta preokupiranosti sopstvenih misli i misli drugih, “*vjerovanje adolescenta da su i drugi preokupirani njegovim izgledom i ponašanjem koliko on sam*” (Elkind, 1967, str. 1030). Svaki stadijum kognitivnog razvoja sa sobom nosi specifičnu vrstu egocentričnosti u smislu *nediferencijacije* – između simbola i simbolizovanog (preperacionalni stadijum), između činjenica i logičkih operacija koje se koriste da bi se one obradile (stadijum konkretnih operacija), odnosno između predmeta sopstvenih misli i misli drugih, kao u adolescenciji (formalne operacije) (Artar, 2007). Kognitivni razvoj podrazumijeva diferenciranje globalnih struktura u specifičnije, odnosno pravljenje distinkcije između mentalnih operacija i objektivnog svijeta, a u adolescenciji i između niza različitih perspektiva i sklopova mentalnih operacija različitih osoba. Dakle, iako prosječan adolescent nesumnjivo ima razvijenu teoriju uma u smislu shvatanja postojanja unutrašnjih stanja drugih osoba i njihove složenosti (lažnih uvjerenja, ambivalentnih stanja, kontradiktornih emocija itd.), on i dalje ima teškoće u sofisticiranom zauzimanju perspektive drugog. Baš kao što je on *figura* sopstvenog doživljaja svijeta, vjeruje da je *figura fokusa* i unutar doživljaja drugih, a ne samo *pozadina* (Artar, 2007; Martin & Sokol, 2011).

Fenomeni adolescentnog egocentrizma koje opisuje Elkind (1967) jesu *imaginarna publika* i *lična fabula*. Imaginarna publika se odnosi na doživljaj adolescenta da je u fokusu pažnje drugih, da ga oni neprekidno procjenjuju i posmatraju njegovo ponašanje i izgled. Lična fabula je narativ adolescenta u kome svoja psihička stanja, misli i emocije doživljava kao jedinstvene, posebne, suštinski različite od svih drugih, koji ga nikada ne mogu shvatiti i do kraja razumjeti; ovakva osjećanja su često praćena i osjećanjima povećane moći, individualnosti, pa čak i neranjivosti (adolescent vjeruje da opšta pravila – i životna načela – “ne važe” za njega!) (Goossens, Seigfre-Krenke & Marcoen, 1992).

Elkind je povezao ova stanja adolescenata sa socijalnim procesima na dva načina. Imaginarna publika se prvenstveno tumači kao izvor povećane socijalne anksioznosti i self-monitoringa u socijalnim situacijama, budući da je adolescent zabrinut kako će vršnjaci reagovati na njega, vjeruje da će primijetiti svaku njegovu manu (u fizičkom izgledu ili ponašanju) koju i sam primjećuje, često u fantaziji zamišlja pozitivne ili negativne reakcije vršnjaka, itd. (Lapsley, 1993). Socijalna anksioznost je naročito izražena u kontaktu sa vršnjacima jer oni postaju osnovni izvori spoljašnje validacije u situaciji postepene deidealizacije roditelja i gubljenja moći super-ega djetinjstva odnosno njegove sposobnosti da nagrađuje dijete pozitivnim emocijama jer živi u skladu sa

očekivanjima roditelja (Ćeranić, 2005). Ono što je zanimljivo jeste da IAS (*Imaginary Audience Scale*), namijenjena mjerenju fenomena imaginarne publike, izuzetno snažno korelira sa mjerama socijalne anksioznosti, za razliku od skala koje se fokusiraju na ličnu fabulu (Goossens et al., 1992).

Sa druge strane, intenzivniji i autentičniji kontakti sa drugima su shvaćeni kao faktor koji dovodi do slabljenja egocentrizma. Vremenom, fenomen imaginarne publike se gubi jer dolazi do serije "testiranja realnosti" u kojima adolescent kroz razgovor i opservacije shvata da *nije* predmet pažnje drugih koliko je sam sebi i da mnoge pojave u njegovom ponašanju ostaju nezapažene (Elkind, 1967). Jasna je intrigantna paralela između ovog procesa i terapijskog tretmana socijalne anksioznosti. Povećana intimnost sa drugima i autentično razumijevanje, dijeljenje i samootkrivanje jednog unutrašnjeg svijeta drugom (kao u intimnim prijateljstvima i kvalitetnim romantičnim vezama) dovodi i do slabljenja lične fabule. Tačnije, sopstvena priča i unutrašnji svijet se prestaju doživljavati kao jedinstveni i posebni jer se uviđa da *svaka* osoba ima svoj jedinstveni lični narativ, ali i da postoje brojne sličnosti između tih narativa, što otvara mogućnost razumijevanja i empatije (Leister, 1992). Adolescent postepeno odustaje od grandiozne slike selfa i narcisoidnosti kao izraženog mehanizma odbrane jer self-koncept postaje zasnovan na investicijama u spoljašnji svijet, a odnosi sa drugima postaju osnovni izvor zrele gratifikacije (Ćeranić, 2005). Gubljenje ličnog narativa o posebnosti i mladalačkog idealizma nalazi svoju kompenzaciju u ljubavi i radu, što evocira na čuvenu Frojdovu definiciju zrele ličnosti kao one koja je u stanju da voli i radi.

Nadovezujući se na Elkindova razmatranja egocentrizma i interpersonalnih odnosa u adolescenciji, moglo bi se zaključiti da odnose u periodu rane adolescencije, kada je egocentrizam izražen, karakteriše visoka nesigurnost i preokupacija sopstvenom vrijednošću i identitetom u okviru istih. Rani odnosi i prijateljstva se mogu shvatiti kao nastojanja osobe u izgradnji identiteta kroz odnose sa drugima kao *ogledalima socijalnog selfa*, tj. oni su često prolazni i nestabilni (Jerković i Zotović, 2010). Kako Elkind ističe „*na socijalnim okupljanjima, svaki adolescent je istovremeno i akter i publika u očima drugih adolescenata*“ (1967, str. 1030). Ova preokupacija sobom u interpersonalnim odnosima slabi na osnovu izgradnje selfa putem socijalnih poruka drugih i ličnih izbora, postignuća, kao i kroz postepeno shvatanje perspektive drugih osoba kroz recipročnost, intimnost i lojalnost (Kapor-Stanulović, 2007). Tek kada osjećaj ugroženosti granica selfa, usljed naglih promjena i izdvajanja iz okvira porodice, bude ublažen adole-

scent može postati autentično i ne-egocentrično zainteresovan za druge (Blos, 1967). Iako mnogi odnosi u adolescenciji jesu nezreli i efemerni, iskustva *stečena u njima* daju mogućnost kasnijeg uspostavljanja zrelijih veza, a sami odnosi, dok se odigravaju, imaju veliki emocionalni značaj i integrisani su u ličnu fabulu adolescenta (npr. onu o nesrećnoj ljubavi koja je veća od svih drugih ljubavi, prijateljstva *većeg od života* itd.).

Elkindov koncept adolescentnog egocentrizma Lapsli (Lapsley, 1993) je podvrgnuo oštroj kritici na dva nivoa. Sa jedne strane, iz perspektive samih kognitivističkih teorija, uključujući i Pijažeevu, a sa druge, iz ugla Blosovog učenja o sekundarnoj separaciji-individuaciji koja omogućava da se adolescentni egocentrizam shvati kao aspekt narcisoidnih odbrana adolescencije, odnosno potencijalno konstruktivan oblik ponašanja u određenom životnom periodu, a ne samo kognitivna nezrelost ili privremena pristrasnost. Pijažeevski koncept formalnih operacija je često kritikovan, naročito u smislu precjenjivanja intelektualnih sposobnosti ranih adolescenata; mnogi rani adolescenti i predadolescenti ispoljavaju karakteristične znake egocentrizma, ali i dalje nisu u potpunosti razvili formalne operacije (Jerković i Zotović, 2010).

Jedno moguće razrješenje ove protivrječnosti jeste u tome da se egocentrizam, shvaćen kao nesposobnost diferenciranja sopstvenih preokupacija od preokupacija drugih, zadržava u razmišljanju adolescenata usljed nemogućnosti da se novonastale kognitivne sposobnosti asptraktnog rezonovanja dosljedno primijene na socijalni svijet usljed nedostatka iskustva, snažnih emocija i djelovanja nesvjesnih motiva (Lapsley, 1993). Rezultati određenih empirijskih studija potvrđuju ovu ideju: adolescenti lošije zaključuju o emocijama i mislima svojih roditelja u situaciji konflikta sa njima (Artar, 2007), i generalno o emocijama drugih ljudi u stanju visoke emocionalne pobuđenosti, naročito negativne (Riva et al, 2016). Ovakva viđenja su kompatibilna sa koncepcijom adolescencije kao vremena u kome socijalni i emocionalni razvoj "kasne" za kognitivnim, što dovodi do precjenjivanja sopstvenih sposobnosti, mladalačkog idealizma, frustracija mladih koji se na kognitivnom nivou osjećaju zrelo za sve odgovornosti i prava odraslih, ne shvatajući da nisu u dovoljnoj mjeri emocionalno zreli (Blos, 1967; Kapor-Stanulović, 2007).

Na ovoj liniji rezonovanja, egocentrizam bi se mogao opisati kao stanje *oduševljenosti svojim novim sposobnostima*, fokusiranosti na sebe kao *jedinstvenog* izvora datih sposobnosti i rastuće svijesti o socijalnim

relacijama. Kroz niz *testiranja realnosti* početno oduševljenje se gubi nakon mnogih razočarenja, ali ustupa mjesto zrelijem viđenju socijalnih odnosa i sebe koje počiva na shvatanju lične subjektivnosti i potrebe za konstantnim prilagođavanjem međusobnih perspektiva u bliskim odnosima. Jasno je da ovi procesi korespondiraju subfazi *praktikovanja i ponovnog približavanja* primarne separacije-individuacije ranog djetinjstva koje opisuje Malerova, odnosno stanju *romanse sa svijetom* na temelju svojih novih sposobnosti nakon čega slijedi *otriježnjenje*, u smislu shvatanja svojih ograničenja i nužnosti kompromisa sa drugima (Mahler, Pine & Bergman, 1975).

Ipak, ovakvo viđenje egocentrizma zanemaruje njegov adaptivni značaj i ignoriše socio-emocionalne aspekte razvoja koji dovode do njegovog javljanja, a koji se ne mogu u potpunosti isključiti u korist kognitivnih. Takođe, nije pravilno ni svesti egocentrizam na rekapitulaciju euforičnosti subfaze praktikovanja u ranom djetinjstvu, jer on obuhvata i elemente samo-svijesti, povišene socijalne anksioznosti i straha od evaluacija drugih, naročito ako one potvrde sumnje koje adolescent već ima o sebi (Lapsley & Rice, 1988). Lapslijeva (1993) kritika Elkindovog koncepta egocentrizma smatra da korijene egocentrizma treba tražiti u povećanoj sposobnosti adolescenta da zauzima perspektivu druge osobe, odnosno da shvati odnose unutar dijade ja i drugi, posmatrač i posmatrani (posmatrač kao *prosječan vršnjak!*), uz ograničenje da se i dalje ne shvata relativnost perspektiva u društvenom pejzažu. Tačnije, adolescent shvata da druga osoba ima evaluativne sudove o njemu i uticaj ovih poruka na njegov nivo samopouzdanja, ali ne i da je fokus drugih aktera često radikalno drugačiji od njegovog i da se on javlja kao *dio pozadine*, ne centralna figura u njihovim pričama. Na taj način, egocentrizam je posljedica neshvatanja bogatstva društvenih perspektiva i njihovog svođenja na lični narativ, nejavljanja formalnih operacija samih po sebi.

EGOCENTRIZAM KAO REZULTAT SEKUNDARNE SEPARACIJE – INDIVIDUACIJE

U kontekstu razvojne psihologije naročito su intrigantni pokušaji autora Lapslija da poveže egocentrizam sa mehanizmima odbrane koje adolescent primjenjuje u sekundarnoj separaciji – individuaciji, kao rekapitulacija primarnog procesa individuacije ranog djetinjstva. Tačnije, u adolescenciji dolazi do deidealizacije roditelja i slabljenja moći arhaičnog, sa roditeljima idealizovanog super-ega, što na intrapsihičkom planu dovodi do dubokog osjećaja gubitka (često umjetnički pri-

kazanog kao gubitak *naivnosti i nedužnosti djetinjstva*), konfuzije i nejasnih ego-granica (Lapsley & Rice, 1988). Adolescent osjeća da su oslonci na kojima je dotada počivao njegov identitet i osjećaj vrijednosti, odnosno odobravanje i ljubav roditelja, zadovoljenje njihovih očekivanja, naglo narušeni, što dovodi do svojevrzne "gladi za objektima", novim idealizovanim objektima koji će ispuniti njegove potrebe (Ćeranić, 2005). Radi se o procesu koji se odvija na dva nivoa: adolescent mora sa jedne strane internalizovati kapacitet arhaičnog super-ega da vrši evaluaciju ličnosti, ali na osnovu novih, slobodno odabranih standarda i ciljeva, kroz čije se ostvarenje formira jasan osjećaj identiteta (Erikson, 2008). Sa druge strane, on često stupa u idealizovane odnose sa značajnim drugima, odnosno svoju idealizaciju roditelja često premješta na prijatelje, romantične partnere, itd., koji postaju osnovni izvor zadovoljenja. Vremenom se ovi odnosi takođe deidealizuju, a kvaliteti koje je adolescent tražio u drugima (ljubav prema samom sebi, osjećaj kompetentnosti, intimnosti) internalizuje se kao sopstveni i upostavljaju se zreliji odnosi (Lapsley & Rice, 1988). Pjesnički rečeno, ljubav drugih koja se u adolescenciji često očajnički traži kroz prihvatanje vršnjaka i partnera mora da postane ljubav prema samome sebi, uz uporedno shvatanje postojanja sličnih potreba i unutrašnjih sumnji drugih koja postaje osnov istinske humanosti i empatičnog razumijevanja. Internalizaciju kvaliteta kroz dijadne odnose Lapsli i Rajs (1988) nazivaju "transmutirajućom internalizacijom"; egocentrizam stoga izražava povišene *potrebe* adolescenata u ranim odnosima koje koriste za izgradnju sopstvenog identiteta i samopoštovanja.

U procesu razvoja adolescenta postoji dijalektička napetost između potrebe za autonomijom i diferencijacijom ličnosti, koja povremeno poprima karakter odbrambenog narcizma i poricanja zavisnosti od drugih, i želje za očuvanjem postojećih odnosa sa roditeljima i doživljavanjem istinske povezanosti sa drugima (Erikson, 2008; Lapsley, 1993). U smislu odbrambenih nastojanja ka ostvarenju ovih ciljeva treba tumačiti i fenomene adolescentnog egocentrizma – imaginarnu publiku i ličnu fabulu. Imaginarna publika nije shvaćena u tolikoj mjeri kao manifestacija samosvjesti i socijalne anksioznosti ("*šta će drugi pomisliti o meni, hoće li mi se podsmijevati?*"), već kao pokušaj da se u fantaziji anticipiraju i provježbaju odnosi u koje osoba tek treba da se upusti (Lapsley & Murphy, 1985). Pri tom se misli na zamišljanje buduće veze i prijateljstva, fantazije popularnosti, omiljenosti itd., a naročito scenariji u kojima se zamišljaju reakcije drugih na naša postignuća ili događaje koji su nam se odigrali, a koji uvjeravaju adolescenta da je i dalje povezan sa drugima i značajan u njihovim očima i pored svojih pokušaja

distanciranja. Tako Lapsli i Rajs (Lapsley & Rice, 1988) kao klasičan primjer imaginarne publike navode npr. zamišljanje reakcija drugih na smrt ili na sahrani adolescenta kao obliku narcisoidne gratifikacije kojima se osoba *sveti* bliskim osobama za *prestupe* počinjene protiv njega i istovremeno se uvjerava u stepen njihove ljubavi i odanosti (sličnu scenu srećemo u romanu *Tom Sojer*). Ovakvo viđenje fenomen imaginarne publike posmatra kao oblik privremene gratifikacije potrebe za ljubavlju i divljenjem drugih unutar fantazije, iako ona može imati i negativne elemente, odnosno razrađivati strahove adolescenta (da će ga odbaciti sredina, da će biti izolovan, označen kao *nenormalan*, itd.).

Blos (1967) smatra da u adolescenciji postoji značajan fokus ega na sopstvenu ličnost kao pokušaj očuvanja zamagljenih ego-granica (nastalih na osnovu deidealizacije roditeljskih introjekata i naglih promjena tijela i psihe mlade osobe), što se ogleda u naporima izgradnje koherentnog identiteta kao osobe koja je nezavisna i egzistira van okvira primarne porodice. Javljanje meta-kognicije, odnosno sposobnosti da se kritički misli o svojim mentalnim konstruktima (i konstruktima drugih), takođe, se može povezati sa snažnim osjećajem lične kompetentnosti, jedinstvenosti, posjedovanja specijalnih uvida koji se nikada ne mogu do kraja podijeliti sa drugima (Lapsley, 1993). Ovaj osjećaj *vladanja nad sobom* se, između ostalog, redukuje i putem uviđanja nesvjesnih dijelova ličnosti i ponašanja koji nisu pod našom kontrolom i ne mogu biti spoznati racionalnim rasuđivanjem.

Lična fabula o sopstvenom životu kao posebnom i jedinstvenom se javlja kao sredstvo očuvanja individuacije adolescenta, privremeno naglašavanje njegove različitosti od drugih kako bi se jasnije uspostavile intrapsihičke granice i izbjegla prijetnja simbioze, utapanja u drugog koja je prisutna u nesvjesnom (Lapsley & Rice, 1988). Ona je sredstvo izgradnje identiteta u aspektu naglašavanja sopstvene posebnosti i različitosti do epistemološke tačke nemogućnosti komunikacije sa drugima, koji će u toku razvoja biti ublažen kroz iskustva *razumijevanja i shvaćenosti* od strane drugih, odnosno izgradnjom identiteta kao *povezanosti sa drugima* (Erikson, 2008). U kombinaciji, lična fabula i imaginarna publika omogućavaju adolescentu da vjeruje u svoju suštinsku različitost od drugih uz istovremeno vjerovanje da je značajan u njihovim očima i da od njih može dobiti željenu emocionalnu reakciju bez prijetnje rastakanja granica. Dakle, održavaju onaj paradoks koji je karakterističan za čitav identitet i ljudsko postojanje, ali naročito u periodu adolescencije: želju za istovremenom nezavisnošću od drugih i autentičnom povezanošću sa njima, za očuvanjem i povremenom propustljivošću intrapsihičkih granica (Mahler, Pine & Bergman, 1975).

Kroz paralelne fantazije o značajnosti u očima drugih i vjeru u sopstvenu sposobnost i jedinstvenost adolescent privremeno olakšava ovaj paradoks u periodu rekonstitucije sebe i svojih odnosa, kada se postiže vezanost za druge iz uloge stabilne osobe koja donosi ovaj izbor slobodno (Lapsley & Rice, 1988).

Naravno, i pored naglašavanja značaja vršnjaka u adolescenciji, roditelji i dalje ostaju značajne, iako de-idealizovane figure, koje služe kao baza sigurnosti spram ekperimentisanja tinejdžera (Kapor-Stanulović, 2007). Roditelji kao oslonac igraju ulogu u neutralisanju straha adolescenta da će izgubiti njihovu ljubav zbog svojih stremljenja ka autonomiji, ili da će njegova individualizacija dovesti do stanja samoće i napuštenosti (Blos, 1967). Više autora ističe da kvalitetno roditeljstvo podrazumijeva spremnost *napustiti ulogu klasičnog roditelja*, odnosno ravnopravnije ophođenje sa adolescentima, objašnjavanje razloga svojih ponašanja i zabrana i priznavanje prava na slobodu izbora čak i kada se roditelj lično ne slaže sa njima, što dovodi do uskraćivanja mnogih izvora roditeljske narcističke gratifikacije (osjećaja *potrebnosti i savršenosti* u očima djeteta) (Mahler, Pine & Bergman, 1975). I iz svakodnevnog iskustva znamo da roditelji period djetetovog ulaska u adolescenciju često opisuju kao buran, da se tada javljaju komunikacijske barijere i negativizam kod adolescenta, da su intenzivno preokupirani sobom i svijetom odnosa sa vršnjacima u koje roditelj često nema pun uvid itd. Pred roditeljima se nalazi izazov shvatanja unutrašnjih konflikta adolescenta i prilagođavanja sopstvenog ponašanja koje djeca često tumače kao namećuće i kontrolišuće. Ovi izazovi zahtijevaju razradu sopstvenih nesvjesnih konflikta (strah od odrastanja djeteta, strah od gubitka *idealnog* djeteta itd.) i aktuelnih životnih teškoća (poslovična opterećenost finansijskim problemima i brigom o sopstvenim roditeljima – *generacija u sendviču*).

Iz Lapslijevog razmatranja o adolescentnom egocentrizmu proizilazi da će adolescenti koji imaju *lošije* odnose sa roditeljima u ekstremnoj mjeri ispoljavati egocentrizam jer je kod njih konflikt separacije – individuacije zaoštren do krajnosti i ispunjen ambivalentnim emocijama (npr. osjećaj krivice zbog odvajanja od roditelja). Za adolescente koji se plaše *simbiotskog "gutanja"* (miješanja u život, kontinuirane zavisnosti) od roditelja od ključne je važnosti da očuvaju vjeru u svojoj jedinstvenosti i nesvodljivosti na drugog (Scarfo, 1993). Vjerovanje u nemogućnost dijeljenja *pravog selfa* sa drugima (iluzija jedinstvenosti) je paralelna neprihvatanju autentičnog selfa djeteta od strane roditelja. Na polju odnosa sa vršnjacima i razvoja identiteta, može se govoriti o razvojno normalnom egocentrizmu u prijateljskim i romantičnim od-

nosima, kao i o procesu izgradnje identiteta, a koji može postati trajna odlika interpersonalnog stila ukoliko osoba ne može da internalizuje ključne kapacitete idealizovanog drugog u sopstvenoj ličnosti (ljubav, briga o sebi, zreli standardi) (Lapsley & Rice, 1988). Egocentrizam istovremeno svoj puni izražaj nalazi u adolescentnim odnosima koji su prolazni i često jednostrani (adolescent u partneru/prijatelju traži idealizovane kvalitete koje bi sam volio da posjeduje, ljubav i prihvatanje koje više ne može da dobije u porodici bez osjećaja ugrožene autonomije), ali se i postepeno gasi kroz izgradnju lične zrelosti koja nastaje iz iskustava intimnosti, uspjehnosti i neuspjehnosti ovakvih odnosa.

RELEVANTNE EMPIRIJSKE STUDIJE

Nažalost, empirijska istraživanja najčešće nisu ispitivala odnos između egocentrizma i drugih varijabli iz perspektive teorije objektnih odnosa, niti *funkcionalnost i odbrambenost* egocentrizma u očima mladih. U skladu sa teorijskim predviđanjima, u istraživanju O'Konora i Nikolićeve (1990), adolescenti ostvarenog statusa identiteta i u moratorijumu su ispoljavali veći stepen egocentrizma u odnosu na one difuznog i zaključenog identiteta. Pretpostavka autora je da se radi o razvojno nužnoj fazi egocentrizma u izgradnji *prve radne verzije* identiteta, koja se povlači konsolidovanjem istog. Istraživanje Bestera (2011) je konceptualizovalo dimenzije adolescentnog egocentrizma kao prediktor kvaliteta odnosa sa roditeljima. U okviru studije, imaginarna publika i lična fabula su negativno predviđali uvjerenje adolescenata da ih roditelji shvataju i da mogu razgovarati sa njima o intimnim pitanjima, da imaju autoritet nad njima i da im mogu vjerovati. Nalazi se nesumnjivo mogu povezati sa već navedenim razmatranjima egocentrizma kao mehanizma odbrane od strahova separacije-individuacije, tj. kao naglašavanje različitosti od roditelja zarad jasnijeg profilisanja sopstvenog identiteta. Insistiranje na nemogućnosti roditelja da shvate adolescenta uz njihovo uporedo korišćenje kao baze sigurnosti bi se, takođe, mogli interpretirati kao pokušaji ponovnog uspostavljanja odnosa na višem nivou. Tačnije, adolescent testira u kolikoj mjeri mogu biti nezavisni od roditelja i koje je njihovo polje slobode djelovanja a da ne *ugroze svoj osnovni odnos ljubavi sa roditeljima*.

Sa druge strane, disertacija Scarfo (1993) nudi kontradiktornu sliku ponašanja roditelja i egocentrizma adolescenata. Dok je kod muških adolescenata podrška oca pozitivno povezana sa egocentrizmom, kod adolescentkinja je ona negativno povezana, što upućuje na postojanje polnih razlika u procesima separacije-individuacije. Artar

(2007) u svojoj kvalitativnoj studiji, sprovednoj kao niz intervju sa adolescentima, utvrđuje da većina ispoljava veći stepen egocentričnosti u situaciji konflikta sa roditeljima negoli u afektivno neutralnim situacijama. Rezultati studije mogu upućivati na suštinsku neadekvatnost dominantno kognitivnog tumačenja egocentrizma koje ne uzima u obzir situacioni kontekst i emocionalne faktore. Tačnije, moguće je da adolescenti ne ispoljavaju visok nivo egocentričnosti u apstraktnim i testovnim situacijama, ali se ove odbrane aktiviraju u situacijama kada su njihovi osjećaji autonomije i povezanosti sa drugima ugroženi, kao što je situacija konflikta sa roditeljima. U prilog ovoj hipotezi svakako govore i rezultati eksperimentalne studije Rive i saradnika (2016) u kojoj su i odrasli i adolescentni ispitanici ispoljavali veći stepen emocionalnog egocentrizma (nemogućnost uočavanja emocije saradnika) u situaciji sopstvene (negativne) emocionalne pobuđenosti negoli u afektivno neutralnoj situaciji.

ZAKLJUČAK

Zaključak koji se nameće na osnovu iznesene građe jeste da u tretmanu egocentrizma postoje mnoge nejasnoće i nedosljednosti koje, ironično, upućuju na egocentrizam različitih teorijskih orijentacija i nedostatak komunikacije između istih. Ono što je izvjesno jeste da se adolescentni egocentrizam ne može posmatrati samo kao posljedica kognitivne pristranosti, nedovoljno razvijenog funkcionisanja formalnih operacija. Naprotiv, formalne operacije i kognitivni razvoj je neophodno uklopiti u širi okvir individuacije i formiranja ličnosti, njene *opijenosti* sopstvenom posebnosti i mogućnostima formiranja novih, ravnopravnijih odnosa sa drugima o kojima govori teorija objektnih odnosa. Paralelno subfazi uvježbavanja primarne separacije-individuacija, i u ranoj adolescenciji možemo govoriti o fazi *romanse sa svijetom*, u kojoj osoba vjeruje u sopstvene sudove i mogućnost da ostvari sebe kao ličnost u naizgled bezgraničnim mogućnostima *vrlog novog svijeta* koji se otvorio pred njom. Ipak, osjećaj slobode je praćen strahom da će udaljavanje od roditelja i njihovih očekivanja dovesti do gubitka (i dalje neophodne) ljubavi i emocionalne praznine, ili da će prilikom susreta sa spoljašnjim teškoćama regresirati na ponovni nivo zavisnosti od roditelja i ponovo biti integrisani u simbiotsku porodičnu orbitu. U tom smislu, imaginarna publika i lična fabula su relativno nezreli, ali razvojnoj situaciji prikladni mehanizmi odbrane koji naglašavaju granice sopstvenog identiteta i jedinstvenost do tačke nekomunikabilnosti (ono što se ne može podijeliti sa drugim ne može se utopiti

u drugom) uz istovremene fantazije emocionalne gratifikacije kroz odnose sa drugima (divljenje, izlive emocija itd.).

Međutim, teorija objektnih odnosa ne može u potpunosti da objasni negativne aspekte imaginarne publike – strah od odbacivanja i negativnog suda drugih o nama – jer tada ona gubi svoju ulogu mehanizma odbrane (sem ako se ne radi o anticipatornoj preradi *najgoreg mogućeg* scenarija kroz fantaziju). Neophodno je jasno razgraničiti pojam imaginarne publike koji se trenutno javlja u viđenju 1) sebe kao predmeta neprekidnog suda i kritike drugih i 2) sebe kao emocionalno značajnog i relevantnog za druge. Moguće je da oba ekstrema označavaju varijacije u razvojno normalnom narcizmu. Tačnije, moguće je da se radi o ekstremima variranja između straha od odbacivanja drugih i negiranja sopstvene zavisnosti od bližnjih u adolescenciji. Negaciju sopstvene zavisnosti od drugih tipično prate prolazni osjećaji visoke lične kompetentnosti, posebnosti i značajnosti u očima drugih, koji se mogu manifestovati u vidu narcisoidnih fantazija *imaginarne publike* o kojima govori Lapsli, recimo okupljenih ožalošćenih na zamišljenoj sahrani, porodice i prijatelja koji se dive adolescentovom velikom uspjehu itd. Strah od odbacivanja i kritike drugih se stoga može interpretirati kao druga krajnost ovog kontinuuma, manifestacija straha od sopstvene neprihvatljivosti za druge i nemogućnosti zasnivanja kvalitetnih odnosa, nemogućnosti da se bude prihvaćen na osnovu svoje autentične ličnosti i osjećanja. Smjenjivanje ova dva ekstrema fenomena imaginarne publike je moguće povezati i sa visokom nestabilnošću samopoštovanja u adolescenciji, što je svakako plodan smjer za buduća istraživanja.

Pored razgraničenja ovih termina, javlja se neophodnost istraživanja egocentričnih fenomena u kontekstu simbiotskih odnosa sa roditeljima i separacione anksioznosti, odnosno stepena u kome se ovi fenomeni aktiviraju kada postoji simbiotski konflikt sa roditeljima. Drugi smjer istraživanja jesu rani odnosi sa vršnjacima i egocentrizam. Naime, da li egocentrizam utiče na to da se ovi odnosi koriste za izgradnju sopstvene ličnosti i dobijanje neophodne emocionalne podrške? U kojoj mjeri su motivi za stupanje u odnose sa vršnjacima egocentrični? Da li ovi odnosi, iako često kratkotrajni, privremeno zadovoljavaju egocentrične potrebe i istovremeno ih slabe kroz iskustva autentičnog kontakta i nužnosti prilagođavanja drugim? Još jedno pitanje jeste, kada se može govoriti o razvojno normalnom egocentrizmu u kome su partnerski odnosi sredstvo izgradnje zrelog identiteta, a kada o patološkom egocentrizmu unutar koga su dati odnosi trajno sredstvo kompenzacije unutrašnjeg nedostatka identiteta. Neophodno je klasifikova-

ti različite *razvojne ishode* formiranja identiteta i sekundarne separacije-individuacije, sa naglaskom na diferenciranje razvojno normalne putanje slabljenja egocentrizma i jačanja identiteta na osnovu zrele povezanosti sa drugima od manje povoljnih razvojnih ishoda. Moguće je zamisliti nepovoljne ishode razvojnih kriza u kojima visok stepen egocentrizma ostaje očuvan i doprinosi instrumentalnom shvatanju socijalnih odnosa kao sredstava privremene socijalne validacije koja je u svrsi kompenzacije unutrašnjeg osjećaja praznine i labilnosti identiteta. Ova pitanja su izazovna za operacionalizaciju unutar trenutnih metodoloških okvira, jer su složena i često kontradiktorna koliko i sam ljudski život i iskustvo.

Literatura

- Artar, M. (2007). Adolescent egocentrism and theory of mind: In the context of family relations. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 35 (9), 1211–1220. <https://doi.org/10.2224/sbp.2007.35.9.1211>
- Bester, G. (2011). Parent-child relationship and adolescent egocentrism. *Acta Academica*, 43 (2), 145–164. <https://hdl.handle.net/10520/EJC15524>
- Blos, P. (1967). The second individuation process of adolescence. *The psychoanalytic study of the child*, 22 (1), 162–186. <https://doi.org/10.1080/00797308.1967.11822595>
- Ćeranić, S. *Normalni razvoj ličnosti i patološka uplitanja*. Istočno Sarajevo: Zavod za udžbenike
- Elkind, D. (1967). Egocentrism in adolescence. *Child development*, 38(4) 1025-1034. <https://doi.org/10.2307/1127100>
- Erikson, E. (2008). *Identitet i cjeloživotni ciklus*. Beograd: Zavod za udžbenike
- Goossens, L., Seiffge-Krenke, I., & Marcoen, A. (1992). The many faces of adolescent egocentrism: Two European replications. *Journal of Adolescent Research*, 7 (1), 43–58. <https://doi.org/10.1177/074355489271004>
- Jerković, I. i Zotović, M. (2010). *Razvojna psihologija*. Novi Sad: Futura štampa,
- Kapor-Stanulović, N. (2007). *Na putu ka odraslosti*. Beograd: Zavod za udžbenike

- Lapsley, D. K. (1993). Toward an integrated theory of adolescent ego development: The “new look” at adolescent egocentrism. *American Journal of Orthopsychiatry*, 63 (4), 562–571. <https://doi.org/10.1037/h0079470>
- Lapsley, D. K., & Murphy, M. N. (1985). Another look at the theoretical assumptions of adolescent egocentrism. *Developmental Review*, 5 (3), 201–217. [https://doi.org/10.1016/0273-2297\(85\)90009-7](https://doi.org/10.1016/0273-2297(85)90009-7)
- Lapsley, D. K., & Rice, K. (1988). The “new look” at the imaginary audience and personal fable: Toward a general model of adolescent ego development. In Lapsley, D. & Power, F. (Eds.), *Self, ego, and identity* (109–129). New York: Springer
- Leister, K.D. (1992). *Relations among perspective taking, egocentrism, and self-esteem in late adolescents*. Master thesis, University of Richmond. Preuzeto sa: <https://scholarship.richmond.edu/masters-theses/1138>. 12 August 2022.
- Mahler, M. S., Pine, F., & Bergman, A. (1975). *The Psychological Birth of the Human Infant. Symbiosis and Individuation*. New York: Basic Books.
- Martin, J., & Sokol, B. (2011). Generalized others and imaginary audiences: A neo-Meadian approach to adolescent egocentrism. *New Ideas in Psychology*, 29 (3), 364–375. <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2010.03.006>
- O'Connor, B. P., & Nikolic, J. (1990). Identity development and formal operations as sources of adolescent egocentrism. *Journal of Youth and Adolescence*, 19 (2), 149–158. <https://doi.org/10.1007/BF01538718>
- Riva, F., Triscoli, C., Lamm, C., Carnaghi, A., & Silani, G. (2016). Emotional egocentricity bias across the life-span. *Frontiers in aging neuroscience*, 8 (74), 1–7. <https://doi.org/10.3389/fnagi.2016.00074>
- Scarfo, J. (1993). *Identity development and perceived parental behaviour as sources of adolescent egocentrism*. Master thesis, Lakehead University. Preuzeto sa: <https://knowledgecommons.lakeheadu.ca/handle/2453/906>. 17 September 2022.
- Videnović, M., & Baucal, A. (2011). Adolescenti i rizična ponašanja-odraz iracionalnosti ili racionalnosti. *Psihološka istraživanja*, 14 (1), 25–46. doi: 10.5937/PsIstra1101025V

Luka D. Borović

EGOCENTRISM AND INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN ADOLESCENCE

Summary

The phenomenon of adolescent egocentrism was first described by Elkind (1967), who defined it as a side-effect of formal cognitive operations development. Adolescents become more aware of their intra-psychical life and believe that other persons in their environment are equally preoccupied with their looks and behaviour as they are. Phenomena of imaginary audience and personal fable are an integral part of egocentrism. An imaginary audience refers to the adolescent's belief that they are the constant focus of others' attention in various social situations, which can lead to increased social anxiety due to a fear of negative social evaluations. A personal fable refers to the adolescent's belief that their physical life and personality are so unique that they can never be truly understood by others. These beliefs can lead to strong feelings of alienation and loneliness. Elkind conceptualised egocentrism as a cognitive mistake of the initial formal operations stage which is slowly corrected through experiences of intimacy and understanding in interpersonal relationships with peers.

Lapsley and Rice (1988) strongly criticize Elkind's conception and consider egocentrism to be a defence mechanism that has an adaptive function in the process of secondary separation-individuation in adolescence. Adolescents stem to achieve independence from their parents and build their identity through various life choices and intimate relationships outside of the family circle. The main source of conflict is an opposition between a desire to stay connected with the parents and a fear of loss of independence and increased dependence on parents. These authors consider an imaginary audience to be a type of fantasy about love and admiration received from significant others that serves to maintain a sense of connectedness with family, and the personal fable to be a way to emphasise personal independence and separate identity.

Egocentrism is seen as an attempt at compromise in which adolescents simultaneously stress their uniqueness and individuality while also believing that they are the focus of attention and emotionally connected to significant others. These manifestations of egocentrism are underlined by the need to become a separate person

and experience feelings of success and personal competence while maintaining a secure base in the family that serves as a haven in times of stress and doubt. A personal fable may serve to strengthen feelings of personal competence and autonomy by stressing the adolescent's qualities and an imaginary audience mitigates separation anxiety by experiencing a fantasy about excessive love and admiration received from others. Based on these theoretical views it can be assumed that adolescents who have a highly ambivalent relationship with parents will show a greater degree of egocentrism because they experience a sharper conflict between individuality and connectedness to others. Increased levels of egocentrism in these adolescents may indicate an increased fear that turning to a parental safe base during times of distress may lead to a loss of independence and return to a symbiotic orbit shared with the parent/parents. Several empirical studies whose results support this hypothesis are described in this paper.

The paper's conclusion stresses the importance of defining an imaginary audience phenomenon more clearly, differentiating between developmentally normal and pathological egocentrism, as well as exploring egocentrism in the context of immature relationships with peers that are important in building identity.

Key words: egocentrism, adolescence, formal operations phase, secondary separation-individuation

ПОЛИТИКА, МЕДИЈИ И СТВАРНОСТ
ДРУШТВЕНИ ИЗАЗОВИ ТОКОМ ПАНДЕМИЈЕ COVID-19

POLITICS, MEDIA AND REALITY
SOCIAL CHALLENGES DURING THE COVID-19 PANDEMIC

POSljedICE PANDEMIJE COVID-19 NA EVROPSKU UNIJU KAO POLITIČKU ZAJEDNICU

Nakon Bregzita, Evropska unija¹ se suočila sa još jednim egzistencijalnim izazovom, pandemijom Covid-19, koja je izazvala kolaps osnovnih vrijednosti i postulata na kojima se zasniva Unija kao politička zajednica. Specifična priroda i struktura Evropske unije kao sui generis zajednice jedan su od razloga njenog kasnog i nekoordinisanog odgovora na pandemiju. U radu se polazi od hipoteze da korona-kriza u Evropskoj uniji ima istovremeno i integracione i dezintegracione efekte.

Najvidljivije političke, dezintegracione, posljedice pandemije u Evropskoj uniji su: kriza liderstva, aktuelizovanje podjela na stare i nove članice, poraz evropske solidarnosti, nepoštovanje vladavine prava i ljudskih prava kao demokratskih principa na kojima, upravo, sama Unija posebno insistira kada prima treće zemlje u svoje članstvo, jačanje koncepta nacionalne države i dr. Sve ovo uticalo je na porast evroskepticiзма i rasprave o sposobnosti Evropske unije kao liberalno-demokratskog sistema da se adekvatno suoči sa ovakvim krizama. Sa druge strane, šteta koju je pandemija učinila u Evropskoj uniji podstakla je države članice na intenzivniju i bližu saradnju, korona-kriza je tako stvorila uslove za veću integrisanost. Donošenje Evropskog plana oporavka, finansijskog instrumenta zbog koga se Unija prvi put u svojoj istoriji zadužuje, tumači se kao mjera jačanja evropskog ekonomskog

* danijela.lakic@ffuis.edu.ba

¹ U radu se koriste termini Evropska unija, Unija i EU.

federalizma što zahtijeva i dublju političku uniju u budućnosti. Ispitivanja javnog mnjenja pokazuju da većina građana Evropske unije smatra da se globalni izazovi poput Covida najbolje rješavaju na EU nivou, te da Unija mora imati više nadležnosti kako bi mogla upravljati ovakvim krizama.

Ključne riječi: Evropska unija, Covid-19, politička zajednica

UVOD

U posljednjih desetak godina svog sedam decenija dugog postojanja Evropska unija se suočila sa nekoliko kriza, kakve nije imala od svog nastanka nakon Drugog svjetskog rata. Nakon migrantske krize i Bregzita, Evropu je početkom 2020. godine zadesila pandemija Covid-19. Specifičnost ove krize je u tome što predstavlja egzistencijalni izazov za samu Evropsku uniju jer je izazvala kolaps njenih osnovnih vrijednosti kao političke zajednice što je aktuelizovalo rasprave o njenom opstanku i formama evropske integracije u budućnosti.

U radu će biti analizirani: političko-pravna priroda Evropske unije što je osnovni preduslov za objašnjenje njenog odgovora na pandemiju; politički značaj najvažnijih ekonomskih mjera koje je EU preduzela u cilju oporavka od korona krize; političke posljedice Covida-19 na Uniju: poraz evropske solidarnosti, kriza EU liderstva, suspenzija ljudskih prava i demokratije, istovremeno jačanje dva antipoda kao što su nacionalna država i evropski federalizam; i na kraju ocjene o opštem uticaju pandemije na Evropsku uniju tj. da li ona ima integracioni ili dezintegracioni učinak.

PRIRODA I OSNOVNE VRIJEDNOSTI EVROPSKE UNIJE

Evropska unija „predstavlja specifičan entitet, jedinstven u međunarodnom pravu“ (Medović, 2009: 25), svrstavamo je u nadnacionalne (supranacionalne) organizacije, koje se nalaze između međunarodne organizacije i složene države – federacije. Specifičnost ovakve organizacije je što države članice prenose na nju mnogo više ovlašćenja nego na klasičnu međunarodnu organizaciju (poput npr. UN). Njena funkcija nije samo stalna koordinacija među državama članicama već i vršenje izvjesne subordinacije, odnosno donošenje legislativnih normativnih akata koji imaju neposredno dejstvo prema svim subjektima unutar država članica (Etinski, 2017: 208).

Današnja Evropska unija je „specifična zajednica država, naroda i građana. Ono što je čini zajednicom jesu zajedničke vrednosti i zajednički ciljevi. Specifičnosti ove zajednice su određene procesima nastanka i razvoja Unije“ (Etinski, 2010:1). Princip dobrovoljnosti, kao jedno od obilježja procesa evropskih integracija koji je uzrokovao i diferenciranu integraciju (koncept Evropa u više brzina), ukazuje nam na to zašto pojedine politike Evropske unije nisu razvijene, poput npr. zajedničke zdravstvene politike, prosto države članice u tome nisu vidjele interes. Evropska unija može mnogo, ali osnivačkim ugovorima, prema kojima funkcioniše, jasno su utvrđene njene nadležnosti u svakoj oblasti (politici) integracija, ona ne može djelovati van okvira tih ovlašćenja, to je pravilo koje su same države članice nametnule i samo ga one mogu izmijeniti. Reakciju EU kao organizacije na pandemiju virusa korona kreirale su upravo države članice, ironija ili ne, čak i one kojima je pomoć bila najpotrebnija. Pokretač svake reakcije u Evropskoj uniji su države članice, evropske institucije i lideri EU, oni moraju dati početni impuls.

Osnovni postulati Evropske unije kao političke zajednice utvrđeni su Ugovorom iz Maastrichta, kojim je ona definisana kao nova etapa u procesu stvaranja sve bliže unije između naroda Evrope, a njen zadatak je da organizuje na usklađen i solidaran način saradnju između evropskih naroda (Ugovor o EU, 1992, čl. 1). Na izmijenjenu geopolitičku situaciju sa kojim se suočila početkom devedesetih godina prošlog vijeka, tadašnja Evropska zajednica je odgovorila prelaskom na viši nivo integracija, izgradnju političke zajednice (Samardžić, 1998: 172), do tada je primat imao ekonomski segment integrisanja. Prema Dinanu, Ugovor iz Maastrichta opskrbi je Evropsku uniju političkim ciljevima i ustavnim karakteristikama, kao što su koncept građanstva EU, podrška demokratskom sistemu i ljudskim pravima, dok je Ugovor iz Amsterdama (1997) otišao korak dalje od toga sa ključnom odredbom da je „Unija zasnovana na principima slobode, demokratije, poštovanja ljudskih prava i osnovnih sloboda, i vladavine prava, principa koji su zajednički za sve članice“ (Ugovor o EU, 1997, čl. F, stav 1). Ova mala promjena bila je od izuzetne važnosti jer do tada države članice nisu eksplicitno definisale osnovne političke vrijednosti Evropske unije (Dinan, 2010: 270–271). Ugovor iz Amsterdama donio je i odredbu o sankcionisanju države članice koja odstupa od osnovnih vrijednosti Evropske unije kao zajednice. Ukoliko utvrdi postojanje ozbiljnog i upornog kršenja principa navedenih u ugovoru, Evropski savjet može kvalifikovano većinom da suspenduje određena prava državi članici, uključujući i pravo glasa u Savjetu (Ugovor o EU, 1997, čl. F1).

Lisabonskim ugovorom (2007), posljednjom izmjenom osnivačkih ugovora, u cilju jačanja demokratskog legitimiteta Evropske unije proširen je spisak njenih vrijednosti, dodati su ljudsko dostojanstvo i jednakost, a u čl. 2 Ugovora o EU dodaje se da su ove „vrednosti zajedničke svim državama članicama u društvu koje karakterišu pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost između žena i muškaraca“ (Janjević, 2009: 29). Poštovanje ovih vrijednosti jedan je od uslova za sticanje članstva u Uniji, a Lisabonski ugovor donio je novinu u čl. 49 Ugovora o EU u kome stoji da zahtjev za članstvo može podnijeti svaka evropska država koja ove vrijednosti ne samo poštuje, već i „unapređuje“.² Ova odredba se odnosi na kompletan korpus vrijednosti na kojima se zasniva Evropska unija.

POLITIČKI ASPEKTI EKONOMSKIH MJERA EU U BORBI PROTIV COVID-19

Korona virus je izazvao krizu u svim segmentima funkcionisanja Evropske unije, u februaru i martu 2020. godine, na šta su ukazali početni nedostatak liderstva i dogovora na EU nivou, te zastoj institucija. Za samo nekoliko sedmica potpuno su paralizovana neka od najvažnijih EU dostignuća poput šengenske zone i jedinstvenog tržišta. Evropska komisija je ubrzo nakon početnog kolapsa preuzela svoju ulogu koordinatora odgovora na pandemiju. Ursula fon der Lajen [Ursula von der Leyen], predsjednica Evropske komisije, je glomazni i spori aparat EU u potpunosti prebacila na krizni menadžment, sve je podređeno koroni jer je, kako je i sama predsjednica priznala, ovo „biti ili ne biti“ test za EU kao savez država (Riegert, 2020).

Finansijske mjere pomoći koje je EU preduzela relativno brzo nakon izbijanja pandemije potvrdile su njenu ekonomsku moć, a neophodnost njihovog preduzimanja, jer je i državama članica bilo jasno da su za saniranje globalne katastrofe neophodni evropski resursi, bila je inicijalna kapisla za vlade država članica, lidere i institucije EU da se aktiviraju, sarađuju i nađu izlaz iz političke paralize. Dvadeset i trećeg aprila 2020. godine Evropski savjet je donio odluku o prvom finansijskom paketu pomoći u iznosu od 540 milijardi evra pomoći evropskoj privredi. Paket se sastojao od 200 milijardi evra Panevropskom garan-

² Ovaj zahtjev Unije će stvoriti nove obaveze za države kandidate, posebno za region Zapadnog Balkana. Vrijednost „jednakost“ predstavlja uporište za intenziviranje legislativnih aktivnosti u oblasti borbe protiv diskriminacije.

tnom fondu za kreditiranje preduzeća iz Evropske investicione banke, 240 milijardi evra državama članicama kao podrška u pandemijskoj krizi (kroz Evropski mehanizam za stabilnost) i 100 milijardi evra kroz program Sure za borbu protiv nezaposlenosti. Lideri EU su tada istakli da „blagostanje svake države članice Evropske unije zavisi od blagostanja cijele EU“, postigli dogovor o zajedničkoj evropskoj mapi puta za oporavak od Covida-19, koji će se zasnivati na principima kao što su: solidarnost, kohezija i konvergencija (Zaključci Evropskog savjeta, 23. 4. 2020).

Evropska komisija je 26. maja 2020. predložila konkretan plan oporavka od pandemije za zemlje EU koji se temeljio na iskorištavanju svih mogućnosti budžeta EU. Evropski lideri su 21. jula 2020. godine postigli dogovor o budžetu EU za period 2021–2027. godine u iznosu od 110 milijardi evra i Evropskom planu oporavka (vanredni finansijski instrument nazvan „Sljedeća generacija EU“, eng. Next Generation EU) u iznosu od 750 milijardi evra (bespovratna sredstva 390 milijardi evra i krediti 360 milijardi evra) u svrhu rješavanja socioekonomskih posljedica pandemije COVID-19. Predsjednik Evropskog savjeta tada je istakao da se ciljevi oporavka Evropske unije mogu sažeti u tri riječi: „konvergencija, zatim otpornost i preobražaj. Konkretno, to znači saniranje štete uzrokovane bolešću COVID-19, reformu naših privreda i preoblikovanje naših društava“ (Zaključci Evropskog savjeta, 21. 7. 2020). Kada analiziramo stanje Evropske unije usljed udara pandemije Covid-19 upravo su termini koje su koristili lideri EU, poput oporavak, preobražaj, preoblikovanje evropskog društva i dr., bili potvrda da se ne radi samo o ekonomskom kolapsu, već da u samom evropskom društvu nešto nije u redu, te da je Unija ušla u novu krizu.

Višegodišnji budžet EU 2021–2027. (prvi budžet bez učešća Velike Britanije, koja je u njega uplaćivala više sredstva nego što je povlačila) i inicijativa Next Generation EU predstavljaju najveći finansijski paket podsticaja u istoriji Evropske unije. Osnovni cilj im je da ublaže privredne i socijalne posljedice pandemije Covid-19, a države članice moraju pripremiti planove za oporavak kako bi mogle povući sredstva u okviru Mehanizma za oporavak i otpornost, glavnog dijela Plana (Evropski plan oporavka, Evropska komisija, 2020). Evropski plan oporavka je specifičan i po tome što se Evropska unija zbog njega prvi put u svojoj istoriji zadužuje. Ova sredstva ne uplaćuju države članice kako se uobičajeno finansiraju zajednički fondovi, već se Evropska komisija samostalno zadužuje na finansijskom tržištu, a očekuje se da bi zajednički dug EU trebalo da otplati do 2058. godine. Evropski plan oporavka tumači se i kao mjera jačanja evropskog federalizma, u ekonomskom

aspektu integrisanja, transformacija ekonomske i monetarne unije u evropsku fiskalnu uniju. On ne donosi

trajnu, centralizovanu fiskalnu uniju, ali se može pojmiti kao važan integracioni nabor, i zajedno sa nestandardnom monetarnom politikom Evropske centralne banke kao prekretnica u oblasti ekonomskog upravljanja još od centralizacije monetarne politike Ugovorom iz Mastrihta (Jazić i Dabić, 2021: 245).

Bez obzira na negativne ocjene početnog djelovanja Evropske unije na izbijanje pandemije, donošenje Evropskog plana oporavka, više nego izdašnog finansijskog paketa pomoći, bio je i zvanična potvrda da je Unija izašla iz političkog kolapsa, ali proces njegovog donošenja otkrio je još jednu negativnu političku posljedicu pandemije Covid-19 „stvaranje nove napetosti između europskog Sjevera i Juga, te dalju divergenciju između europskog Istoka i Zapada“ (Petrović, 2020).

Neslaganja između bogatih zemalja evropskog Sjevera i siromašnijeg Juga bila su nastavak višedecenijskog jaza koji postoji još od osnivanja Evropske ekonomske zajednice. Ekonomski jače i stabilnije članice EU, tzv. Sjever, Švedska, Danska, Finska, Holandija i Austrija koje su očekivale da će u pandemiji imati blaži pad privredne aktivnosti (samim tim bi koristile manje sredstava iz EU budžeta, a kao bogatije članice će morati da iznesu veći dio troškova svih programa pomoći) tražile su da u Planu iznos nepovratnih sredstava bude manji u odnosu na iznos kredita i mogućnost nadgledanja trošenja sredstava. Zemlje tzv. Juga, Grčka, Portugal, Italija i Španija tražile su suprotno (mediteranske zemlje su u posljednoj deceniji imale ekonomskih problema i nizak ekonomski rast), s tim što su Italija i Španija dvije članice EU koje su i najviše bile pogođene pandemijom (najveći broj umrlih od posljedica korona virusa). Vlade ove dvije članice predlagale su uvođenje korona obveznica, ali na način da članice evrozone zajednički preuzmu odgovornost za dug pojedinih članica, što nije prihvaćeno. Ovakva ideja imala je simboliku ostvarivanja solidarne političke zajednice, ali i stvaranje snažne strukturne pretpostavke za dalju federalizaciju Evropske unije (Petrović, 2020).

Tokom pregovora oko Evropskog plana oporavka ponovo su se javile i razlike između zemalja Zapadne Evrope, osnivača EU, i zemalja Istoka, to su uglavnom zemlje koje su članice Evropske unije postale u Velikom (Istočnom) proširenju 2004–2007. godine. Ovo je bila podjela na stare, liberalno-kapitalističke članice i nove članice, koje su mahom bivše komunističke zemlje (države Varšavskog pakta). Sredstva Evropskog plana oporavka u manjoj mjeri će moći koristiti države koje nisu

članice Evrozone, a to su najvećim dijelom postsocijalističke članice. Jedna od tačaka sporenja bio je i zahtjev da se uskrate bespovratna sredstva zemljama kod kojih je u toku pandemije bilo kršenja ljudskih prava, slobode govora vladavine prava kao temeljnih vrijednosti EU, to su konkretno zemlje Istočne Evrope (Mađarska, Poljska).

POLITIČKE POSLJEDICE COVID-19 NA EVROPSKU UNIJU

U analizama uticaja pandemije Covid-19 na globalizaciju i na Evropsku uniju, opšti zaključci su: „vlade su generalno nespремne dočekale Covid-19“. Korona virus je pokazao da ni nacionalne vlade ni međunarodne organizacije, pa ni Evropska unija, nisu bile spremne za neposredan i efikasan odgovor u sučavanju sa smrtonosnom globalnom pandemijom. „Zatvaranje granica je najveći udarac procesu globalizacije“, a politika otvorenih granica kao produkt globalizacije je zaustavljena (posebno vidljivo na primjeru EU). Odmah na početku pandemije zaustavljene su četiri slobode koje su temelj Evropske unije: slobodan protok ljudi, robe, usluga i kapitala. „U prvi plan su izbili globalna zavisnost od Kine i poraz evropske solidarnosti“. Normalno je da nacionalne vlade u kriznim vremenima daju prednost zaštiti svojih građana, ali potpuno neočekivano je da države članice EU okrenu leđa jedna drugoj, zatvarajući svoje granice i prekinuvši gotovo sve međusobne interakcije u smislu slanja pomoći zaraženim članicama, posebno Italiji i Španiji (Kina je prva poslala medicinsku pomoć ovim zemljama). Evropska solidarnost, jedna od osnovnih vrijednosti EU i omiljena mantra EU lidera, je izostala i potpuno je poražena. Tu prazninu tj. odsutnost djelovanja popunila je Kina, koja je tako pokazala i svoju meku moć. „Uočljivi su političko sljepilo EU i odsustvo EU liderstva“. Kriza nastala izbijanjem Covid-19 pokazala je slabost EU i njenih institucija, a svaka država članica vodila je svoju politiku. Čelnici EU pokazali su odsustvo bilo kakvog liderstva u ključnom razdoblju za Uniju, što ilustrativno pokazuje kakvo je stanje kolektivnog duha i odnosa prema EU kao zajednici (Globalizacija u vremenu virusa Covid-19, Ifimes, 2020).

Sa političkog aspekta, pandemija Covid-19 u Evropskoj uniji ima dvije potpuno oprečne posljedice: ojačala je ulogu države, a istovremeno bi mogla da učvrsti i EU. Uloga države kao zaštitnika i stratega je dobila na značaju zbog korona-krize, koja može uticati i da Evropska unija stekne osobine federalne države – ovo je bio zaključak sa video konferencije o uticaju Covid-19 na Evropsku uniju, koju je Francuska organizovala u julu 2020. godine, a okupila je lidere EU, ministre država članica, politikologe i dr. Između ostalog, zaključeno je:

- Kada je počela kriza s Covidom-19, Evropa nije bila na visini zadatka. Bilo je vrlo malo stabilizacionih poteza i koordinacije. Prvi put poslije dužeg vremena, vidjeli smo granicu između Njemačke i Francuske. Države članice Evropske unije i njihove zajedničke institucije brzo su shvatile rizik od raspada Unije i krenule su da rade da je ojačaju;

- Na evropskom nivou pojavilo se nešto što je najjednostavnije opisati kao „federalizam parekselans“, trenutak kada u doba krize nastaje država;

- Predsjednica Evropske komisije ocijenila je da će Evropa iz krize Covid-19 izaći više ujedinjena nego što je bila prije nje, ponovno pokretanje privrede i društva biće novo poglavlje u evropskoj istoriji... već opažamo novi dah, novi elan, novo evropsko jedinstvo“;

- Postupci Evropske centralne banke su omogućili da se se izbjegne ponavljanje greške kasnog djelovanja kao prilikom finansijske krize 2008. godine. ECB je to mogla da uradi zato što je ona jedina federalna institucija na evropskom nivou koja ima podršku „većine glasova“ što joj omogućava da djeluje na evropskom nivou kao državna institucija;

- Evropski plan oporavka ukazuje na to da ovo može biti početak federalne Evrope. Evropska komisija više neće davati samo kredite, već i direktne transfere novca, ovo je vrijeme za prave poteze EU u maniru istinske države (Hoslet, 2020).

U vanrednim situacijama, kao što je pandemija Covid-19, koje su nepoznatog i nepredvidivog karaktera, te direktno ugrožavaju zdravlje stanovništva očekivano je da će ulogu glavnog kontrolora, koordinatora i zaštitnika imati (nacionalna) država. Pandemijske okolnosti često zahtijevaju ono što samo država ima – monopol nad zakonitom upotrebom prinude, a Evropska unija to nema (Hiks, 2007: 26). Već nakon nekoliko sedmica pandemije Covid-19, državama članicama bilo je jasno da je nužna zajednička borba i finansiranje krize, a kapacitet za takve intervencije ima samo Evropska unija. To je dovelo do ocjena da je pandemija stvorila uslove za jačanje federalnih atributa Evropske unije jer

samo jaka EU, kako na unutrašnjem tako i na spoljnopoličkom planu, može rješavati globalne probleme na istom nivou sa Amerikom, Rusijom i Kinom. Zato je potrebno pod hitno pratiti put ka Sjedinjenim državama Europe po ugledu na Sjedinjenje države Amerike (Juratović, 2020: 2).

Prema Eurobarometru, povjerenje građana u Evropsku uniju je, suprotno očekivanjima, poraslo tokom pandemije Covid-19, među Evropljanima postoji širok konsenzus da se globalni izazovi poput Covid-19 najbolje rješavaju na EU nivou. Ukupno 58% ispitanika smatra da su restriktivne mjere u njihovim zemljama tokom pandemije donijele više zdravstvene koristi (benefita) nego ekonomske štete. A 44% Evropljana je zadovoljno solidarnošću u EU tokom pandemije što je manje od polovine ispitanih EU građana, s tim što je u 13 država članica većina građana zadovoljna, a najmanje zadovoljnih je u Španiji i Njemačkoj (35%), Francuskoj (34%) i Belgiji (31%). U odgovoru na ovo pitanje za građane su bila važna dva kriterijuma, odgovor EU (u cjelini) na pandemiju i način na koji su države članice radile zajedno. Uprkos kritikama tokom pandemije, većina građana ima pozitivnu sliku o Evropskoj uniji (48%), povjerenje u Evropsku uniju je na najvišem nivou od 2008. godine. Tri četvrtine EU građana (74%) smatra da Evropska unija treba da ima više nadležnosti kako da bi se adekvatno mogla suočiti i upravljati krizama poput pandemije Covid-19. Nešto se mora promijeniti u EU – 50% Evropljana želi reforme. Većina ispitanika (70%) generalno je za Evropsku uniju, od toga 23% podržava EU „kako je do sada realizovana“, dok je 47% „za EU, ali ne i način na koji je do sada realizovana“. Uopšteno, rezultati potvrđuju fundamentalnu podršku Evropskoj uniji, ali u isto vrijeme su i jasan poziv na reformu jer samo jedna četvrtina Evropljana podržava dosadašnji pristup evropskom projektu (Resilience and recovery public opinion – one year into the pandemic, 2021).

Na značaj solidarnosti u procesu evropskih integracija ukazano je još u Šumanovoj deklaraciji, kamenu temeljcu evropskog projekta.

Evropa neće biti stvorena odjednom ili prema jedinstvenom planu. Evropa će biti stvorena postizanjem konkretnih rezultata kojima će se prvo stvoriti de facto solidarnost (Šumanova deklaracija, Etinski, 2010: 7).

Pandemija korona virusa porazila je solidarnost kao jednu od osnovnih karakteristika EU kao zajednice i aktuelizovala pitanje zašto je izostala međusobna podrška država članica u ključnim trenucima pandemije. Na vrhuncu prvog talasa pandemije u aprilu 2020. godine španski premijer, Pedro Sančez, je isticao da solidarnost predstavlja osnovni stub evropske saradnje i ukazao na opasnost njenog izostanka: „Bez solidarnosti ne može biti kohezije, bez kohezije će biti nezadovoljstva i kredibilitet evropskog projekta biće ozbiljno narušen“ (Porschlegel, 2022: 17).

Evropska solidarnost, bar ona koju predviđaju akti prema kojima funkcioniše Evropska unija, izostala je iz dva razloga. Prvo, zdravstvo je u nadležnosti EU samo malim dijelom, na EU novou ne postoji jedinstvena zdravstvena politika poput npr. zajedničke poljoprivredne politike. Pitanja javnog zdravlja su u nadležnosti država članica, a samo djelimično su prebačena u politike podijeljene nadležnosti između država članica i EU, i to „zajednička pitanja suštinskog karaktera u oblasti javnog zdravlja“ (Ugovor o funkcionisanju EU, čl. 4, Janjević, 2009: 30). Kada se radi o prevenciji u području zdravlja, suzbijanju zaraze i kontroli granica, EU ima malo kompetencija i može se aktivirati samo ako se države članice slože. Za zaštitu zdravlja, a posebno za sisteme zdravstvene zaštite, u prvom redu su odgovorne države članice, a Unija može reagovati onoliko koliko su joj države članice dozvolile, tj. preporučivati, savjetovati, usklađivati i koordinirati, a koliko će to biti uspješno zavisi koliko će države članice sarađivati (Ugovor o funkcionisanju EU, čl. 168, Janjević, 2009: 126). U osnivačkim ugovorima stoji da prilikom vođenja akcija u oblasti javnog zdravlja EU u potpunosti poštuje nadležnosti država članica u definisanju njihove politike zdravstva, organizacije i snadbijevanja zdravstvenih ustanova i medicinske njege. Odgovornost država članica uključuje i upravljanje zdravstvenim ustanovama, kao i alokaciju potrebnih resursa (Ugovor o funkcionisanju EU, čl. 168). Ako imamo sve ovo na umu, nije iznenađenje ni zašto na EU nivou nije odmah usaglašena zajednička strategija borbe protiv pandemije, nego ih svaka država članica samostalno donosi i primjenjuje.

Italija je prva država članica EU koja je doživjela snažnu eskalaciju korona virusa i krajem januara 2020. godine zatražila je hitan sastanak Savjeta, koji se sastao tek nakon dvije sedmice i data je samo izjava o prihvatljivom nivou spremnosti EU da odgovori na korona krizu, bez postizanja ikakvog konkretnog dogovora o konkretnim mjerama borbe. Italija je 28. februara 2020. godine zatražila aktiviranje Mehanizma civilne zaštite Evropske unije za medicinsku opremu za individualnu zaštitu. Nažalost, nijedna država članica EU nije se odazvala pozivu Evropske komisije, a sama EU tada još nije uspostavila zalihe Evropske unije za medicinsku zaštitu i nije mogla samostalno reagovati. Tada je na scenu umjesto EU stupila Kina i pružila potrebnu pomoć (kao i u slučaju vakcina). EU solidarnost je nakon ovog početnog kraha uspostavljena: organizovan je povratak evropskih državljana iz svih dijelova svijeta, članice su postepeno počele slati pomoć jedna drugoj u vidu maski, respiratora i dr., institucije su dogovorile finansijske pakete pomoći. Ali, gorak ukus ostao je u Italiji, jednoj od država osnivača EU,

i nesumnjivo će uticati na porast evroskepticizma. Neke države članice odmah su uvele ograničenja na izvoz medicinske opreme, a Evropska komisija je 15. marta zabranila izvoz medicinske opreme van Unije (za početak na šest nedjelja), kako bi se zadržale dovoljne zalihe unutar EU bloka. Tako je zvanična Evropska unija ukazala na to da primat u solidarnosti i pružanju pomoći imaju članice EU, a zemlje kandidati (koje su u procesu pristupanja) poput regiona Zapadnog Balkana nisu mogle, u tom prvom periodu, računati na pomoć Evropske unije.

Drugi razlog zašto Evropska unija i države članice nisu pokazale pravu solidarnost leži u prostoj činjenici da je EU organizacija država, u njenoj osnovi je politika interesa, ni nakon sedam decenija procesa evropskih integracija nije izgrađen istinski evropski identitet kao polazna osnova bilo kakve solidarnosti. Evropska unija nema predispozicije za to jer prvenstveno nema Evropljane kao politički narod, nema demos na evropskom nivou. Od Evropske unije se očekivala solidarnost kakva je karakteristična za državu, a Unija to nije.

Evropska unija nije država u tradicionalnom, „veberijanskom“ smislu. Ranije je u teoriji preovladavao stav da politički sistem ne može da postoji bez države. Međutim, evropska integracija je proizvela novi i složen politički sistem, pokazalo se da Evropska unija može da funkcioniše kao pravi politički sistem bez preobražaja teritorijalne organizacije države (Hiks, 2007: 26). Zato kada se raspravlja o solidarnosti u toku pandemije Covid-19 možemo izvesti zaključak da je zakazala solidarnost sa aspekta Evropske unije kao političkog sistema, u smislu da EU institucije nisu radile ono što im je posao i zadatak, nisu aktivirani određeni mehanizmi iz osnivačkih ugovora kojima je pomoć mogla biti pružena dosta ranije, ali kada govorimo o solidarnosti kao sastavnom dijelu ljudske prirode, ona je više svojstvena državi i posljedica je osjećaja pripadnosti, identiteta, a to je upravo ono što nedostaje Evropskoj uniji.

Pandemija Covid-19 je potvrdila u Evropskoj uniji, kao političkoj zajednici, primat nacionalne solidarnosti, a evropska solidarnost je solidarnost „drugog reda“. Ovo je povezano sa prirodom Evropske unije kao sui generis zajednice. Tradicionalno, nacionalne države su usko povezane političke zajednice koje su izrasle iz osjećaja zajedničke pripadnosti i svrhe njihovih naroda. U Evropskoj uniji postoji veća raznolikost i osnove na kojima se zasniva solidarnost značajno se razlikuju od nacionalnog nivoa, više su tzv. transakcione prirode. Za sada, EU solidarnost oslanja se na interese nacionalnih vlada tj. država članica (Pornschnegel, 2022: 18)

Negativna posljedica pandemije Covid-19 u Evropskoj uniji je i erozija poštovanja ljudskih prava i vladavine prava, jedne od osnovnih vrijednosti EU kao političke zajednice. Upravo je insistiranje na procedurama i vladavini prava, jedan od glavnih razloga sporog djelovanja EU institucija, a sve kako bi se izbjegli presedani koji mogu poslužiti za buduće zloupotrebe. Vrsta i karakter ove pandemije ukazuju na to da se ugrožavanje i suspenzija nekih ljudskih prava nisu mogli izbjeći (npr. sloboda kretanja) i sa tim su se suočile sve članice EU. Stav institucija EU je da države članice u toku pandemije Covid-19 moraju poštovati Evropsku povelju o osnovnim pravima (2000), te Evropsku konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda iz 1950. godine. Prema čl. 15 ove konvencije, države ugovornice u vanrednim situacijama, kakva je i pandemija Covid-19, mogu odstupiti od nekih obaveza konvencije, u najnužnijoj mjeri koju zahtijeva hitnost situacije, s tim što moraju obavijestiti Savjet Evrope o mjerama koje preduzimaju i kada se odredbe konvencije ponovo počinju primjenjivati. Ovo znači da države potpisnice nemaju neograničena prava u vanrednim situacijama. Duboke krize podstiču centralizaciju vlasti jer je to ponekad jedini način da društvo opstane i država funkcioniše, pitanje je samo do koje mjere se suspenduju ljudska prava i da li se, uopšte, krizom može upravljati poštujući institucije (Orlović, 2020: 83).

Suspenzija demokratskih prava i građanskih sloboda u toku pandemijske krize sa sobom je nosila opasnost od jačanja autokratizacije društva, što se desilo npr. u Mađarskoj. Zbog širenja korona virusa mađarska vlada je 11. marta 2020. godine proglasila vanredno stanje koje je trajalo dvije sedmice, a nakon toga donesen je Zakon o zaštiti od korona virusa koji vanredno stanje može produžiti na neodređeno vrijeme i premijeru, Viktoru Orbanu, daje mogućnost da vlada dekretom bez jasnog vremenskog okvira, parlament je tako izvršnoj vlasti dao izuzetno široka ovlaštenja. Reakcije država članica EU na „Orbanov korona-zakon“ potvrdile su da je pandemija Covid-19 u Evropskoj uniji oživjela podjelu na stare (liberalno-kapitalističke) članice, koje su ovo u skladu sa prirodom svojih političkih sistema označile kao udarac demokratskim temeljima društva, i nove, postkomunističke, članice koje s obzirom na često autokratsku i istoriju svojih političkih režima ovo nisu doživljavale kao neočekivanu i pretjerano nedemokratsku političku mjeru. Čak 13 zapadnih država članica EU, predvođenih Njemačkom, su diplomatskom deklaracijom upozorile da ovo predstavlja ograničavanje demokratije. Zemlje srednje i istočne Evrope diferencirano su reagovala na ovaj mađarski zakon (Verseck, 2020), uglavnom ga nisu osudile (među njima i Hrvatska), iako je mađarska vlada dovela u pita-

nje osnovne EU postulate: poštovanje načela demokratije, vladavine prava i slobode govora, a to su vrijednosti koje su bile deklarirani ciljevi „povratka Evropi“ srednjeevropskih političkih aktera (Petrović, 2020).

Pandemija Covid-19 predstavlja fundamentalni izazov za Evropsku uniju kao liberalnu demokratiju u dva spekta: prvo, dovela je u pitanje demokratske principe, drugo, dovela je u pitanje demokratski učinak, upitna je sposobnost liberalnih demokratija da adekvatno odgovore na krizu. Angela Merkel isticala je da je Covid-19 „demokratski namet“, jer je: borba protiv kovida zahtijevala ograničenja osnovnih prava i sloboda (kretanja, okupljanja, raznih pol. sloboda kao što je pravo na okupljanje i demonstracije i sl.); u cijeloj Evropi mogla se primijetiti brza koncentracija moći u izvršnoj vlasti (čak i u sistemima kao što su Velika Britanija ili Francuska), a parlamenti su stavljeni u ulogu posmatrača; svi demokratski principi su dovedeni u pitanje jer su bili podređeni samo jednom cilju „kontroli virusa“ koji je bio adut za suspenziju demokratskih načela; u nekim državama članicama došlo je do masovnih državnih intervencija u privredi što je rezultiralo time da su neki klasični, dugoročni principi, koji se tiču uloge demokratske države u ekonomiji, stavljeni u stranu i dr. Opravdanje za ove demokratske namete bio je učinak. U početku pandemije naglasak je bio na brzom i efikasnom djelovanju, međutim, kako se pandemija produžila otvorila se rasprava da li, u stvari, samo demokratsko uređenje otežava borbu protiv Covida-19, da li su liberalne demokratije upravo zbog svojih demokratskih postulata u nepovoljnijem položaju u borbi sa dubokom krizom kakva je korona kriza u odnosu na nedemokratske režime koji lakše uvode diktatorske mjere i postižu bolje ishode u javnom zdravlju (Goetz&Martinsen, 2021: 1004–1005).

ZAKLJUČAK

Krize za Evropsku uniju nisu nepoznanica, one su sastavni ciklusi njenog funkcionisanja i često se nadovezuju jedna na drugu. Nakon migrantske krize (prije nje bile su kriza oko potpisivanja Lisabonskog ugovora i svjetska ekonomska kriza), došao je Brexit, pa Covid-19 kriza, a na ovu se nadovezala Ukrajinska kriza. U istoriji Evropske unije brojne su krize često imale istovremeno i dezintegracione i integracione učinke (Petrović, 2020), takav je slučaj i sa korona-krizom koju je izazvala pandemija Covid-19.

Očekivano je bilo da će pandemija izazvati velike ekonomske gubitke jer je cjelokupna svjetska privreda bila u zastoju, to se neminovno prelilo i na jedinstveno evropsko tržište i Evrozonu, međutim, početni

politički kolaps Evropske unije kao sistema i političke zajednice bio je potpuno neočekivan, otkrio je krhkost evropskog projekta. Tako je ovaj epidemiološki izazov duboko uticao i „na domen unutrašnje (ne)jedinstvenosti i (ne)solidarnosti na prostoru Evropske unije, a dovedena je u pitanje i njena sposobnost da bude predvodnica u vremenima krize“ (Petrović i Vučković, 2021: 305).

Od političkih posljedica pandemije Covid-19 na Evropsku uniju najuočljivije su one koje su direktno ukazale na krizu EU kao političke zajednice: ponovno aktuelizovanje podjele na stare (zapadnoevropske, liberalne) i nove (istočnoevropske, bivše komunističke) članice; nefunkcionisanje liderstva EU i njenog institucionalnog sistema u krizama (kašnjenje u aktiviranju odredaba iz osnivačkih ugovora); izostanak istinske solidarnosti koja mora biti vezivno tkivo identiteta i pripadnosti Evropskoj uniji kao zajednici evropskih naroda; nepoštovanje i suspenzija ljudskih prava i demokratskih principa, a to su osnovni postulati EU kao liberalne demokratije i dr. Sve ovo su negativni politički efekti korona-krize po EU i dezintegracionog su karaktera jer su uticali na porast evroskepticizma, jačanje uloge koncepta države što će se odraziti na odnos moći među EU institucijama (npr. jača uloga Savjeta) i otežati put ka izgradnji evropske federacije (kao krajnjeg cilja evropskih integracija prema Šumanovoj deklaraciji), potvrdu teorija o deficitu demokratskog legitimiteta EU, slabljenje pozicije Unije kao globalnog političkog igrača na globalnoj političkoj sceni itd.

Relativno uspješna konsolidacija Evropske unije na političkom nivou nakon početne paralize i usvajanje Evropskog plana oporavka otvorili su rasprave da korona-kriza može imati i integracione efekte. Tako se pandemija Kovid-19 označava kao „izazov bez presedana za Evropsku uniju, koji predstavlja unutrašnju, egzistencijalnu, kao i spoljnu prijetnju za projekat evropskih integracija. Istovremeno, uticaj ove globalne krize na međunarodni poredak otvara neočekivane mogućnosti za ojačanje evropske integracije i jače prisustvo EU u svijetu“ (Emiliani, 2020: 1). Naknadni odgovor Evropske unije na pandemiju pokazao je da je ona pronašla političku volju i način da obnovi saradnju i koheziju na nadnacionalnom nivou, ova kriza će otvoriti mogućnosti za bližu saradnju među državama članicama (Jović Lazić i Jelisavac Trošić, 2021: 93).

Pandemija Kovid-19 je ukazala na mnoge nedostatke Evropske unije, potvrdila da Moneov cilj „mi ne gradimo koaliciju država, već uniju između ljudi“ nije realizovan, niti ga je lako ostvariti. Usvajanje ekonomskog naddržavnog instrumenta za oporavak, zbog koga se Unija

prvi put u svojoj istoriji zadužuje, ocjenjuje se kao korak ka višem stepenu evropskog ekonomskog federalizma, ali koji kao svoj preduslov traži dublju političku uniju. To znači da se moraju redefinisati ciljevi evropske političke integracije jer bez političke nadogradnje dosadašnja Evropska unija ne može obavljati funkcije države, a to je ono što se od nje očekivalo u korona-krizi.

Literatura

- Dinan, D. (2010). *Menjanje Evrope – Istorija Evropske unije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Etinski, R. (2010). *Osnovi prava Evropske unije*. Novi Sad: Pravni fakultet.
- Etinski, R. (2017). *Međunarodno javno pravo*. Novi Sad: Pravni fakultet.
- European parliament (spring 2021). *Resilience and recovery public opinion - one year into the pandemic*. www.europarl.europa.eu/at-your-service/files/be-heard/eurobarometer/2021/spring-2021-survey/executive-summary.pdf Preuzeto 15. 9. 2022.
- Evropska komisija (2020). *Evropski plan oporavka*. https://ec.europa.eu/info/strategy/recovery-plan-europe_hr#nextgenerationeu Preuzeto 11. 9. 2022.
- Evropska konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda. (1950). <http://msb.gov.ba/dokumenti/medjunarodni/?id=2665> Preuzeto 10. 9. 2022.
- Evropski savjet (2020). *Zaključci Evropskog savjeta 21.7. 2020*. Brisel. <https://www.consilium.europa.eu/media/45121/210720-eucofinal-conclusions-hr.pdf> Preuzeto 8.9.2022.
- European Council Conclusions of the President of the European Council following the video conference of the members of the European Council. 23 April 2020. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2020/04/23/conclusions-by-president-charlesmichel-following-the-video-conference-with-members-of-the-european-council-on-23-april-2020/>. Preuzeto 8. 9. 2022.
- Emiliani, T. (2020). How Relevant? The EU's 'Geopolitical' Commission and the Response to the Covid-19 Pandemic. *CEPOB – College of Europe Policy Brief*. No.4, April 2020. Bruges Belgium: College of Europe. http://aei.pitt.edu/103395/1/emiliani_cepob_4%2D2020.pdf Preuzeto 27.8. 2022.

- Goetz, K., Martinsen, D.S. (2021). Covid-19: a dual challenge to European liberal democracy. *West European Politics*, Vol. 44, Issue 5–6, 1003–1024. doi: 10.1080/01402382.2021.193046
- Globalizacija u vremenu virusa Covid-19*. (2020). Ljubljana: Međunarodni institut za bliskoistočne i balkanske studije – Ifimes. <https://www.ifimes.org/ba/9784>. Preuzeto 12. 9. 2022.
- Hiks, S. (2007). *Politički sistem Evropske unije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Hoslet, O. (2020, 4. jul). Kriza zbog korona virusa ojačala ulogu države i mogla bi da učvrsti i EU. *Danas*, Beograd. <https://www.danas.rs/svet/kriza-zbog-korona-virusa-ojacala-ulogu-drzave-i-mogla-bi-da-ucvrsti-i-eu/>. Preuzeto 28.8.2022.
- Janjević, M. (2009). *Konsolidovani ugovor o Evropskoj uniji – od Rima do Lisabona*. Beograd: Službeni glasnik.
- Jazić, A., Dabić, D. (2021). Razvoj političkog i ekonomskog sistema Evropske unije nakon pandemije Kovid 19. U N. Stanković i dr. (Prir.), *Razvojni pravci Evropske unije nakon pandemije Kovid 19* (239–259). Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu. https://doi.org/10.18485/iipe_postkovid.2021.ch11
- Jović Lazić, A., Jelisavac Trošić, S. (2021). Evropska unija i pandemija virusa Kovid 19: neposredni odgovor i dugoročne mere za prilagođavanje budućim krizama. U N. Stanković i dr. (Prir.), *Razvojni pravci Evropske unije nakon pandemije Kovid 19* (93–123). Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu. https://doi.org/10.18485/iipe_postkovid.2021.ch5
- Juratović, J. (2020). *EU na raskrižju*. Ljubljana: Međunarodni institut za bliskoistočne i balkanske studije – Ifimes. <https://www.ifimes.org/ba/9809>. Preuzeto 10.9. 2022.
- Medović, V. (2009). *Međunarodni sporazumi u pravu Evropske unije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Orlović, S. (2020). Pad demokratije i redukcija ljudskih prava i sloboda u vreme pandemije: slučaj Srbija. *Politički život*, 18, 81–101. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Pornschlegel, S. (2022). *Future perspectives on EU solidarity after the COVID-19 crisis: Moving from 'second-order' to 'first order' solidarity*. Brussels: European Policy Centre (EPC). https://www.epc.eu/content/PDF/2022/Charlemagne_Prize_Academy_Report__article_Sophie_Pornschlegel.pdf Preuzeto 22.8. 2022.

- Petrović, N. (2020). *Pandemija COVID-19 i budućnost Europske unije*. Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo. <http://hsd.hr/hr/2020/05/13/pandemija-covid-19-i-buducnost-europske-unije/>. Preuzeto 15.8.2022.
- Petrović, M., Vučković, V. (2021). Kovid19 – remetilački činilac u bližem povezivanju Europske unije sa regionom Zapadnog Balkana. U N. Stanković i dr. (Prir.), *Razvojni pravci Europske unije nakon pandemije Kovid 19* (285–311). Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu. https://doi.org/10.18485/iipe_postkovid.2021.ch13
- Riebert, B. (2020, 6. april). Korona je „biti ili ne biti“ za Evropsku uniju. *Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/sr/korona-je-bit-i-ili-ne-bit-i-za-evropsku-uniju/a-53026787>. Preuzeto 22.8.2022.
- Samardžić, S. (1998). *Evropska unija kao model nadnacionalne zajednice*. Beograd: IES.
- Ugovor o Evropskoj uniji*. Official Journal C 191, 29.7.1992. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1992:191:FULL&from=EN> Preuzeto 16. 8. 2022.
- Ugovor iz Amsterdama*. Official Journal C 340, 10.11.1997. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=OJ:C:1997:340:FULL&from=EN> Preuzeto 16. 8. 2022.
- Ugovor iz Lisabona*. Official Journal C 306, 17.12.2007. <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=OJ:C:2007:306:TOC> Preuzeto 16. 8. 2022.
- Versek, K. (2020, 3. april). Korona-kriza: Orbanov zakon podijelio Evropu. *Deutsche Welle*. <https://www.dw.com/hr/korona-kriza-orbanov-zakon-podijelio-evropu/a-53004313>. Preuzeto 15. 9. 2022.

Danijela M. Lakić

THE IMPACT OF THE COVID-19 PANDEMIC ON THE EUROPEAN UNION AS A POLITICAL COMMUNITY

Summary

In the aftermath of Brexit, the European Union faced another existential challenge, the Covid-19 pandemic, which caused the collapse of values and postulates on which the Union as a political community is founded. The specific nature and structure of the European Union as a *sui generis* community are one of the reasons for its late and uncoordinated response to the pandemic. This paper starts from the hypothesis that the corona-crisis had both integrative and disintegrative effects simultaneously in the European Union.

The most visible political, disintegrative consequences of the pandemic in the European Union are: leadership crisis, the actualisation of the divisions into old and new members, the defeat of European solidarity, disrespect for the rule of law and human rights as principles of democracy which, precisely, the Union itself insists on when accepting third countries into its membership, the strengthening of the concept of a nation state and the like. All of this affected the rise in Euroscepticism and the debate on the ability of the European Union as a liberal-democratic system to face such crises adequately. On the other hand, the damage caused by the pandemic to the European Union enticed member states to cooperate more intensively and closely, the corona-crisis, thus, created the conditions for greater integration. The adoption of the EU Recovery plan, a financial instrument due to which the Union for the first time in its history is borrowing, is interpreted as a measure of strengthening European economic federalism which also requires a deeper political union in the future. Public opinion surveys show that the majority of European Union citizens consider the best way to deal with global challenges such as Covid is at the EU level, and that the Union needs to have more authority in order to manage such crises.

Key words: The European Union, Covid-19, political community

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Неопходно је да аутори доставе двије верзије чланка, именоване на следећи начин: „Назив-рада_1“ и „Назив-рада_2“. Први документ, „Назив-рада_1“, представља интегралну верзију рада (с именом, средњим словом, презименом и афилијацијом аутора, евентуално и напоменама, као и потпуним библиографским подацима у одјељку „Литература“). Други документ, „Назив-рада_2“, не садржи личне податке о аутору, напомене, као ни било какве друге информације у референцама које би могле да открију идентитет аутора. Тако, уколико се користе аутоцитати, у раду се наводи нпр. (Аутор, 2019: 25), док за исту референцу у попису литературе стоји следећи податак: Аутор, 2019. Такође, обавезно је уклонити све личне податке из doc/.docx датотеке из верзије „Назив-рада_2“.

Техничке карактеристике текста морају бити усклађене са моделом који шаљемо у прилогу.¹ Чланке слати на имејл-адресу skup.2021@ff.ues.rs.ba.

Обим и структура чланка:

Препоручени обим рада износи од 25 000 до 35 000 карактера са размацама, не укључујући литературу и резиме.

Апстракт треба да упућује директно на садржај рада, а неопходно је да укључи и научне резултате истраживања/рада. Дужина апстракта треба да износи од 100 до 250 ријечи. Оптимални број кључних ријечи износи од четири до осам.

Пожељно је да текст рада, поготово ако је заснован на емпиријском истраживању, буде организован по схеми IMRAD (Introduction, Methods, Results and Discussion). Такође, текст се организује по поглављима (до трећег нивоа). Табеле, графикони и слике треба да буду дати у оквиру рада и означени одговарајућим бројем (редом), те да буду праћени насловом који их описује. Наслов табеле навести изнад табеле, а наслов слика и графикона испод њих. Сlike треба да буду у резолуцији од 300 dpi.

Фусноте се употребљавају само у сврху напомена или давања информација које су по мишљењу аутора важне, али би оптерећивале сам текст рада.

¹ Молимо ауторе који користе старословенске графеме да своје текстове пошаљу припремљене искључиво фонтом Resavska BG.

Рад мора да садржи резиме на енглеском језику уколико је писан на српском или француском језику. Оптимална дужина резимеа у том случају јесте око 500 ријечи (или највише до 1/10 чланка). Уколико је рад на енглеском језику, резиме се пише на српском или француском језику.

Аутор је одговоран за тачност података које износи у раду, како оних који представљају литературу (цитати, парафразе, цитати у цитату) тако и оних који су представљени као резултати истраживања.

Слањем рада аутор гарантује да рад под истим или сличним насловом није до сада објављен (на истом или неком другом језику), односно да није и неће бити предмет друге рецензије истовремено.

Цитирање и позивање на изворе у тексту:

Цитирање и позивање на референце врши се искључиво у оквиру текста (не у фуснотама). Примјери навођења најчешће коришћених референци у тексту:

дјело једног аутора	(Jovanović, 2013: 24) (Petrović, 2012a: 35–36) (Petrović, 2012b: 144) (Petrović, 2012b)
дјело два аутора	(Parsons & Bales, 1955: 45) (Gavrilović i Stjepanović-Zaharijevski, 2012)
дјело три аутора	(Tomanović, Stanojević i Ljubičić, 2016)
дјело више од три аутора	прво навођење: (Duncan, Carter, Phillips, Roseneil, & Stoilova, 2013) свако наредно: (Duncan et al., 2013)
документ институције	(Републички завод за статистику, 2018)
закони	(Закон о основама система васпитања и образовања, 2004, чл. 5, ст. 2, тач. 3)
навођење према секундарном извору	(Петровић, 2012: 34, према Матић, 2018: 45)

Не користити **Ibidem** или **Исто** у библиографској парентези.

Уколико се наводи аутор чије је презиме за потребе писања рада транслитеровано, приликом првог цитирања користе се угласте заграде у којима дајемо оригиналну графију: „Вебер [Weber]“. У наставку рада користимо транслитеровани облик у тексту, а оригинални у парентезама. У случају када аутор користи извор који

је публикован на језику рада, такође је пожељно да приликом првог помињања означи оригиналну графију у угластим заградама.

Приликом позивања истовремено на неколико аутора унутар исте библиографске заграде, њихова дјела наводе се азбучним, односно абecedним редом (у зависности од писма рада) и одвајају тачком и зарезом, хронолошки, од старијих ка новијим.

Уколико аутор у тексту жели да цитира извор који је објављен на неком од страних језика, у тексту рада даје превод, а у фусноти даје цитат у оригиналу (у загради наглашава да је ријеч о преводу аутора приликом првог таквог случаја).

Цитирање у тексту врши се у склопу реченице уколико цитат није дужи од двадесет ријечи. Међутим, уколико је цитат дужи од двадесет ријечи, тада га је потребно издвојити у нови параграф (видети модел) и навести текст без наводника.

Илустративни примјери дају се издвојени из основног текста; увучени су за 1 cm у односу на основни текст и од њега одвојени размаком од 6 pt; величина фонта 11pt. Аутор је дужан да нумерише илустративне примјере ради јасног упућивања на њих у самом тексту рада.

Литература:

Од кључне је важности да се цитати и позиви на литературу у тексту и листа библиографских јединица на крају текста у потпуности слажу. Библиографске јединице се наводе у оригиналном писму, без превођења. Прво се наводи листа референци на писму језика рада (ћирилица или латиница), прави се размак од једног реда (користећи симболе ***), а затим се даје листа референци које су објављене другим писмом (уколико су такве референце коришћене). Пожељно би било да аутори за новије референце у списак литературе додају и doi бројеве.

У случају да су до референце дошли путем интернета, аутори су дужни да наведу интернетску адресу референце и датум преузимања. Уколико такви извори немају годину објављивања или страницу, али су познати аутори или институције које су их публиковале, јасно се наглашава у парентези да је ријеч о извору са интернета, нпр. (Kraizer, internet).

Изворе које су користили у раду, аутори могу одвојити у посебан одјелак са насловом „ИЗВОРИ“ уколико сматрају да је то пожељно.

Примјери:

- **Монографије:**

- Антонић, С. (2011). *Искушења радикалног феминизма*. Београд: Службени гласник.
- Parsons, T., & Bales, R. (1955). *Family, Interaction and Socialization Process*. New York: Free press.
- Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.

- **Рад у часопису:**

- Heinz, W. & Kruger, H. (2001). Life-course: Innovations and Challenges for Social Research. *Current Sociology*, 49 (2), 29–45. doi: 10.1177/0011392101049002004.
- Антонић, С. (2013). Друштвена покретљивост у социјалистичкој Србији: један ревизионистички поглед. *Социолошки преглед*, XLVII (2), 145–170. doi:10.5937/socpreg1302145A.

- **Чланак из онлајн научног часописа:**

- Duncan, S., Carter, J., Phillips, M., Roseneil, S., & Stoilova, M. (2013). Why do people live apart together? *Families, Relationships, Societies*, 2. doi:10.1332/204674313X673419.

- **Радови у тематским зборницима, поглавља у приређеним научним монографијама, саопштења у зборницима са научних конференција:**

- Bobić, M. (2010). Partnerstvo kao porodični podsystem. U A. Milić i dr. (Prir.), *Vreme porodica: sociološka studija o porodičnoj transformaciji u Srbiji* (115–145). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta i Čigoja.
- Beechy, V. (1985). Familial Ideology and Social relation. In V. Beechy, & J. Donald (Eds.), *Familial Ideology* (98–120). London: Open University Press.

- **Докторске дисертације, магистарски и мастер радови:**

- Krstić, N. (2018). *Reprodukcija simboličkih granica kroz porodične prakse u Srbiji*. (Doktorska disertacija). Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu. <http://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/10302>. Preuzeto 21. 9. 2019.

- **Документ институције:**

Републички завод за статистику (2019). *Месечни статистички билтен*. Бр. 11. Бања Лука.

- **Одреднице у лексиконима, рјечницима и енциклопедијама**

Lindgren, H. C. (2002). Stereotyping. In W. E. Craighead & C. B. Nemeroff (Eds.). *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science*. (Vol. 4, 1617–1618). New York: Wiley.

Ilić, V. (2007). Funkcionalni odnosi. U A. Mimica i M. Bogdanović (Prir.). *Sociološki rečnik*. (157). Beograd: Zavod za udžbenike.

- **Закони:**

Закон о основама система васпитања и образовања (2004), Службени гласник РС. Бр. 62.

- **Необјављени историјски извори:²**

АС: Архив САНУ. Историјска збирка. Заоставштина Александра Белића, 14386, АВ/IV – 1421.

ДА MSP: Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva (PA). Indija, 1955. Fasc. 24. Dosije 36. Sign. 41989.

- **Збирке докумената:**

Radić, R. i Mitrović, M. (Prir.). (2012): *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945-1978. godine*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

Zapisnik sa sastanka Komisije za verska pitanja NR Srbije 15. 9. 1954. (2012). U R. Radić i M. Mitrović (Prir.), *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945-1978. godine* (135–138). Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

- **Текст у дневним или периодичним новинама:**

Лакић, Д. (2021, 4. март). Магични реализам филма. *Политика*, стр. 15.

² Препоручујемо коришћење скраћеница за навођење оваквих извора у тексту.

Перић, Д. (2009, 3. септембар). Анархизам, инспирација губитника. *НИН* 3062. <http://www.nin.co.rs/pages/article.php?id=46080>. Преузето 2. 5. 2019.

• **Остали извори на интернету:**

Електронске књиге

Lappin, S. & Fox, C. (2015). *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. [Wiley Online Library]. doi: 10.1002/9781118882139.

Веб-сајт:

Kraizer, S. (2005). *Safe child*. <http://www.safecild.org>. Преузето 25. 2. 2020.

Филмови:

Ковачевић, С. (продуцент и режисер). (2006). *Синовици*. [филм]. Србија: Ave Serbia.

Петровић, Д. (продуцент) и Бјелогрић, Д. (режисер). (2010). *Монџевидео, Бој ше видео!* [филм]. Србија: Intermedia Network и Радио телевизија Србије.

Епизода телевизијске серије:

Benioff, D. & Weiss, D. B. (writers) & Patten, V. T. (director). (2001). *Winter is Coming*. [TV series]. In D. Benioff, & D. B. Weiss. (executive producer), *Game of Thrones*. USA: Home Box Office.

Телевизијска емисија:

Делић, В. (аутор). (2016). *Ја, ми и групи: Корешонгенција Злајној руна*. [телевизијска емисија]. Београд: Радио телевизија Србије. <https://www.youtube.com/watch?v=Sjy6VEi4jAk>. Преузето 6. 2. 2020.

Видео запис:

Лулић, Ј. (2013, 26. новембар). *Драма као књижевни род*. [видео запис]. https://youtu.be/9h6_h04ZiBQ. Преузето 1. 5. 2014.

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

Authors are required to deliver two versions of the article, labeled in the following format: "Article-title_1" and "Article-title_2". The first document, "Article-title_1", acts as the integral version of the paper (including first name, middle initial, surname, and the author's affiliation, optionally notes pertaining to the article, as well as the complete list of references given in the section "References"). The second document, "Article-name_2", should not contain the author's personal information, notes, or any information from the reference list that might reveal the author's identity. As such, in the case that self-citations are used, the citation should read e.g. (Author, 2019:25), and accordingly, list the reference as: Author, 2019. Also, it is mandatory to remove any and all personal information from the .doc/.docx file from "Article-name_2".

The technical characteristics of the article must reflect the template which is included as an attachment. Articles should be sent to the e-mail address skup.2021@ff.ues.rs.ba.

Scope and structure of the article:

The recommended length of the article is from 25,000 to 35,000 characters with spaces, not including reference list and summary.

The abstract should refer directly to the content of the paper, and it is necessary to include the scientific results of the paper. The length of the abstract should be from 100 to 250 words. The optimal number of keywords is four to eight.

It is desirable that the text of the paper, especially if it is based on empirical research, be organized according to the IMRAD format (Introduction, Methods, Results and Discussion). Also, the text is organized by sections (up to the third level). Tables, graphs and figures should be included within the text and marked with the appropriate number (in order), and should be accompanied by a title that describes them. The title of the table should be placed above the table, and the titles of figures and graphs below them. Images should be at a resolution of 300 dpi.

Footnotes should only be used for the purpose of providing notes or giving information that the author believes is important, but would burden the text of the paper itself.

The paper must include a summary in English if its original language is Serbian or French. The optimal summary length is approximately 500 words (otherwise 1/10th of the article). **If the**

article is written in English, the summary should be written in Serbian or French.

The author is responsible for the accuracy of the data presented in the paper, both those from the reference literature (citations, paraphrases, secondary citations) and those that are presented as research results.

By submitting the article, the author guarantees that the article under the same or similar title has not been published elsewhere (in the same or a different language), i.e. that it is not and will not be the subject of another review at the same time.

Citing and referencing in the text:

Citation and references are made exclusively within the text (not in footnotes). Here are some examples of quoting the most frequently used references in the text:

single author paper	(Jovanović, 2013: 24) (Petrović, 2012a: 35–36) (Petrović, 2012b: 144) (Petrović, 2012b)
paper with two authors	(Parsons & Bales, 1955: 45) (Gavrilović i Stjepanović-Zaharijevski, 2012)
paper with three authors	(Tomanović, Stanojević i Ljubičić, 2016)
paper with more than three authors	first citation: (Duncan, Carter, Phillips, Roseneil, & Stoilova, 2013) subsequent citations: (Duncan et al., 2013)
document issued by institution	(Directorate for Structural and Cohesion Policies of European Parliament, 2014)
laws	(Family law of the Republic of Srpska, 2014, Article 4)
secondary source referencing	(Harris, 2008: 34, as cited in Lewis, 2019: 45)

Do not use **Ibidem** (**Ibid.**) in reference parentheses.

If an author whose surname was transliterated for the purpose of writing the paper is cited, for the first citation square brackets should be used, in which the original writing of the name is provided: “Beđep [Weber]“. In the continuation of the paper, we use the transliterated form within the text, and the original in the parentheses. When a

source is referenced in its original language, it is recommended to provide the original writing in square brackets for the first mention.

When referring to several authors within one referencing parenthesis, their works are listed in alphabetical order (in accordance with the language of the paper) and separated by semicolons, chronologically, from older to newer.

If the author wishes to cite a source published in a foreign language, translation is given in the text of the paper and the quote in the original language is given in the footnote (including information that this is the author's translation when such case is handled initially, given in brackets).

Quoting within the text is done as part of the sentence if the quote is shorter than twenty words. However, if the quotation is longer than twenty words, then it is necessary to separate it into a new paragraph (see the template) and provide the text without quotation marks.

Illustrative examples are given extracted from the basic text; they are indented by 1 cm in relation to the main text and separated from it by 6 pts; font size 11pts. The author is obliged to number the illustrative examples in order to clearly refer to them in the text of the paper.

References:

It is crucial that the citations and references to the literature in the text and the reference list at the end of the paper are fully coordinated. References are given in the original script, without translation. First, a list of references is given in the alphabet of the working language (Cyrillic or Latin), following a one-line break (using the symbols ***), and then a list of references published in a different alphabet is given (if such references have been used). It is desirable to add doi numbers for recent references.

In case the reference was obtained via the Internet, the authors are obliged to state the Internet address of the reference and the date of download. If such sources do not have a year of publication or a page, but the authors or institutions that published them are well known, it should be clearly emphasized in the parenthesis that it is a source from the Internet, e.g. (Kraizer, The Internet).

For primary sources used in the paper, the authors can provide a separate section with the title "PRIMARY SOURCES" if they deem necessary.

Examples:

- **Monographs:**

- Parsons, T., & Bales, R. (1955). *Family, Interaction and Socialization Process*. New York: Free press.
- Ellis, R. (2008). *The Study of Second Language Acquisition* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Segalen, M. (2010). *À qui appartiennent les enfants?* Paris: Tallandier.

- **Journal articles:**

- Heinz, W. & Kruger, H. (2001). Life-course: Innovations and Challenges for Social Research. *Current Sociology*, 49 (2), 29–45. doi: 10.1177/0011392101049002004.
- Domínguez-Folgueras, M. (2012). Is Cohabitation More Egalitarian? The Division of Household Labor in Five European Countries. *Journal of Family Issues*, 34 (12), 1623–1646. doi: 10.1177/0192513X12464948.

- **Online journal articles:**

- Duncan, S., Carter, J., Phillips, M., Roseneil, S., & Stoilova, M. (2013). Why do people live apart together? *Families, Relationships, Societies*, 2. doi:10.1332/204674313X673419.

- **Chapters in thematic proceedings, special volumes, monographs, or conference proceedings:**

- Beechy, V. (1985). Familial Ideology and Social relation. In V. Beechy, & J. Donald (Eds.), *Familial Ideology* (98–120). London: Open University Press.
- Corijn, M. (2001). Transition to Adulthood: Sociodemographic Factors. In M. Corijn, & E. Klijzing (Eds.), *Transition to Adulthood in Europe* (1–25). Dordrecht: Kluwer Academic Publications.

- **Doctoral dissertations and master theses:**

- Berlin, M. (2020). *Out-of-Home Care and Educational Outcomes: Prevalence, Patterns and Consequences*. (Doctoral dissertation). Faculty of Social Sciences, Stockholm University. <http://su.diva-portal.org/smash/record.jsf?pid=diva2%3A1421617&dswid=324>. Accessed: 21 May 2019.

- **Documents issued by institutions:**

Directorate for Structural and Cohesion Policies of European Parliament (2014). *Family Farming in Europe: Challenges and Prospects*. Strasbourg.

- **Lexicon, dictionary or encyclopedia entries**

Lindgren, H. C. (2002). Stereotyping. In W. E. Craighead & C. B. Nemeroff (Eds.). *The Corsini encyclopedia of psychology and behavioral science* (Vol. 4, 1617–1618). New York: Wiley.

Kellerhals, J. & Widmer, E. (2016). Family Conflict. In G. Ritzer (Ed.). *The Blackwell Encyclopedia of Sociology* (358–359). John Wiley & Sons, Ltd.

- **Laws:**

Family law of the Republic of Srpska (2014), *Official Gazette of the Republika Srpska*. No. 63.

- **Unpublished historical sources:¹**

DA MSP: Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije. Politička arhiva (PA). Indija, 1955. Fasc. 24. Dosije 36. Sign. 41989.

- **Document collections:**

Radić, R. i Mitrović, M. (Prir.). (2012): *Zapisnici sa sednica Komisije za verska pitanja NR/SR Srbije 1945–1978. godine*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

- **Excerpts from daily or periodical newspapers:**

Philpott, L. M (2021, July 7). Kazuo Ishiguro: “Artistic endeavour is about trying to experience life and reflect life”. *Independent*, p. 15.

Lewis, I. (2021, June 29). Stolen Picasso painting found nine years after elaborate Athens art heist. *Independent*. <https://www.independent.co.uk/arts-entertainment/art/news /picasso-womans-head-athens-stolen-found-b1874516.html>. Accessed: 30 June 2021.

¹ Here it is recommended to use abbreviations.

- **Other internet sources:**

E-books

Lappin, S. & Fox, C. (2015). *The Handbook of Contemporary Semantic Theory*. [Wiley Online Library]. doi: 10.1002/9781118882139.

Websites:

Kraizer, S. (2005). *Safe child*. <http://www.safechild.org>. Accessed: 25 May 2020.

Films:

Bradley, P. (producer) & Ivory, J. (director). (1993). *The Remains of the Day*. [Movie]. United Kingdom & USA: Merchant Ivory Productions.

Episode from a television series:

Benioff, D. & Weiss, D. B. (writers) & Patten, V. T. (director). (2001). *Winter is Coming*. [TV series]. In D. Benioff, & D. B. Weiss. (executive producer), *Game of Thrones*. USA: Home Box Office.

Television programs:

Barron, P. (author). (2019). *End of Empire: Attila the Hun, the Barbarian Invader*. [Television programs]. Western Australia: FOXTEL.

Video clip:

Giddens, A. (2012, October 16). *A sociologist's Perspective*. [Video clip]. <https://www.youtube.com/watch?v=xl6FoLrv4JQ>. Accessed: 10 May 2016.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна и универзитетска библиотека
Републике Српске, Бања Лука

1(082)
37(082)
94(082)
81(082)
82(082)
159.9(082)
32(082)

НАУЧНИ скуп Наука и стварност (2022 ; Пале)

Наука и стварност : зборник радова са научног скупа
(Пале, 21. мај 2022) / [главни и одговорни уредник Јелена
Марковић]. - Источно Сарајево : Филозофски факултет, 2023
(Источно Сарајево : Корикомегс). - 364 стр. : табеле, граф.
прикази ; 24 см. - (Посебна издања. Научни скупови ; књ. 16)

Радови на срп., франц. и енгл. језику. - Текст ћир. и лат. - Тираж
200. - Напомене и библиографске референце уз текст. -
Библиографија уз сваки рад. - Резимеи на енгл., срп. и франц.
језику.

ISBN 978-99976-45-27-2

COBISS.RS-ID 138360833